महाराष्ट्र शाकुंतल

तं संतः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः।

—कालिदास

श्री. गोडबोले यांनीं आज ४ वर्षें सतत व्यासंग करून व इतके निर्बंध आणि विधि-निषेध पाळून अभिज्ञानशाकुंतल नाटकाचें जें भाषांतर जनतेपुढें ठेविलें आहे तें आमूलाग्र अतिशय प्रसादपूर्ण, सुंदर आणि सरस वठलें आहे. त्यांची कालिदासावरील अखंड भक्ति, त्याच्याशीं समरस होऊन लिहिण्याची त्यांची हातोटी आणि भाषांतर आबालवृद्धांना सुद्धा कळावें म्हणून तें साधें, सरळ व सोपें करण्याविषयीं त्यांनीं केलेला प्रयत्न हींच त्यांचीं शिफारसपत्रें होत.

प्रो. रा. द. रानडे.

के. वि. गोडबोले.

श्री

महाराष्ट्र शाकुंतल

अथवा

कविकुलगुरु कालिदासकृत अभिज्ञानशाकुंतल नाटकाचें
समवृत्त समश्लोक मराठी भाषांतर

भाषांतरकार

केशव विनायक गोडबोले
बी. ए. एल्एल्. बी.

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः

प्रस्तावनालेखक

प्रो. रामचंद्र दत्तात्रय रानडे
एम्. ए.

संस्थापक आणि चालक अध्यात्मविद्यापीठ

१९२५

किंमत दीड रुपया

मुद्रकः—गणेश काशिनाथ गोखले,
सेक्रेटरी, श्री गणेश प्रिंटिंग वर्क्स;
४९५-४९६ शनवार पेठ, पुणें शहर.

प्रकाशकः—केशव विनायक गोडबोले,
हुजूर चिटणीस सं. फलटण.

मम जनकें लावियल्या
ज्ञानतरूचेंच पुष्प हें पहिलें

त्यां तीर्थरूपचरणां
दिवंगतां स्मरुनि नमुनि अर्पियलें

प्रस्तावना.

माझे मित्र **रा.रा. केशव विनायक गोडबोले** बी.ए. एल्‌ एल्‌.बी. यांनीं आपल्या **"महाराष्ट्र शाकुंतल"** पुस्तकास प्रस्तावनेदाखल चार शब्द लिहिण्याची मला वर्षदीडवर्षापूर्वी विनंति केली होती ती मी मोठ्या आनंदानें मान्य केली. ही प्रस्तावना लिहून मी आज त्यांच्या वचनांतून मुक्त होत असल्यामुळें मला साहजिकच आनंद होत आहे.

'महाराष्ट्र शाकुंतलाची' हस्तलिखित प्रत बरेच दिवसापूर्वी माझें अवलोकनांत आली होती. पण त्यानंतर तींत अनेक सुधारणा केल्या गेल्या आहेत असें आज प्रसिद्ध होत असलेल्या पुस्तकांतील मजकूर पाहून माझी खात्री झाली आहे. याचा अर्थ शाकुंतल नाटक मराठींत मुळाबरहुकूम आणण्याचें कामीं श्री. गोडबोले यांनीं अविश्रांत श्रम घेतले आहेत असा होतो, व याची साक्ष 'महाराष्ट्र शाकुंतल' वाचित असतां तत्काल पटते. कालिदासाच्याच शब्दांत सांगावयाचें म्हटलें तर त्याची कविता म्हणजे 'मधुरालापनिसर्गपण्डिता' आहे. शब्दांचा साधेपणा, श्रुतिमाधुर्य, आणि अत्यंत उत्कृष्ट प्रसाद यांचा सुंदर मिलाफ कालिदासाव्यतिरिक्त इतर कोणत्याहि कवीमध्यें इतक्या प्रमाणांत सांपडत नाहीं. मानवी मनाच्या मृदु विचारांचें आविष्करण तो इतक्या नाजुक रीतीनें करतो कीं त्याचें कौशल्य आणि सौंदर्य अनुभवणें असल्यास मूळ संस्कृतच वाचलें पाहिजे. गंगास्रोताप्रमाणें अनिरुद्ध वाक्प्रवाह आणि अतिशय उदात्त कल्पना यांचा संयोग एका कालिदासाच्या कवितेंतच मिळावयाचा. कुमारसंभव, रघुवंश, मेघदूत, विक्रमोर्वशीय, मालविकाग्निमित्र वा शाकुंतल यांपैकीं कोणतेंहि पुस्तक घ्या व त्यांतील कोणतेंहि पान उघडा त्यांत वरील गुण ओतप्रोत भरले आहेत असें दृष्टीस पडेल. आणि हे गुण शाकुंतलामध्यें तर अत्युत्कट प्रमाणांत दिसून येतात.

कालिदासाच्या कृतीचें भाषांतर करणें फार कठीण काम आहे. हें काम रा. गोडबोले यांनीं किती उत्तम रीतीनें केलें आहे हें लक्षांत यावयास आपण त्यांचें भाषांतर शाकुंतलाच्या इतर भाषांतरांशीं व मूळ कालिदासाच्या कृतीशीं ताडून पाहिलें पाहिजे.

या ठिकाणीं शाकुंतलाच्या अनेक इंग्रजी भाषांतरांचा विचार करणें हें आपलें काम नव्हे. पिशेल, वेबर, कॅपेलर, बथ्यालिक, शेझी, जोन्स, मॉनियर विल्यम्स्, राय, काळे, गजेंद्रगडकर आदि युरोपियन व हिंदी विद्वानांनीं शाकुंतलाच्या मुळाबद्दल अगर भाषांतराबद्दल केलेले प्रयत्न प्रसिद्ध आहेत. दासगुप्त व लॉरेन्स बिनियन या दोघांनीं इंग्लिश रंगभूमीकरितां शाकुंतलाचें एक भाषांतर प्रसिद्ध केलें आहे. पण तें बहुतांशीं रूपांतरच असून मूळांतील बरेच प्रवेश गाळून सर्व शाकुंतल तीन अंकांतच आणलें आहे.या भाषांतराचा विशेष म्हणजे त्यास जोडण्यांत आलेला कविवर्य रवींद्रनाथ टागोर यांचा शाकुंतलावरील एक मार्मिक निबंध होय. तामीळ, तेलगू, मळ्याळम्, हिंदी, बंगाली, काश्मिरी, आदि बहुतेक सर्व हिंदी भाषांतून या नाट्यकृतीचीं भाषांतरें झालीं आहेत. हुल्श नांवाचे एक विद्वान गृहस्थ शाकुंतलाचें मूळ व भाषांतर प्रसिद्ध करणार आहेत, व माझे स्नेही प्रो. बेलवलकर यांचाहि शाकुंतलाचें भाषांतर करून तें प्रसिद्ध करण्याचा फार दिवसांचा मनोदय आहे. या सर्व ग्रंथांचा व तदुत्पादित विचारांचा परामर्श घेणें हा आपला आजचा विषय नसून महाराष्ट्र भाषेमध्यें झालेल्या प्रयत्नांत रा. के. वि. गोडबोले यांच्या प्रयत्नास कोणतें स्थान मिळतें तें पहाणें एवढाच असल्यानें आपण आतां त्यांच्याकडेच वळावें हें बरें.

माझ्या अवलोकनांत, कृष्णशास्त्री राजवाडे, परशरामपंततात्या गोडबोले, महादेव चिमणाजी आपटे व अण्णासाहेब किर्लोस्कर यांनीं केलेलीं शाकुंतलाचीं भाषांतरें आलीं आहेत. यांपैकीं किर्लोस्करांचें शाकुंतल केवळ रंगावृत्ति असल्यामुळे भाषांतर या दृष्टीनें त्याचा विचार करण्याचें कारण नाहीं. रा. आपटे यांचें भाषांतर सारेंच गद्यात्मक आहे. रा. राजवाडे व परशरामपंततात्या यांचीं भाषांतरें गद्यपद्यात्मक आहेत. पण त्यांनीं समवृत्त आणि समश्लोक यांचें बंधन स्वीकारलें नसल्यामुळें, त्यांनीं कित्येक ठिकाणीं मुळांतील एका श्लोकाचे अनेक श्लोक केलेले आढळून येतात. दिंडी, साकी,अभंग, पद, ओंवी, कटाव यासारखीं प्राकृत वृत्तेंहि त्यांनीं उपयोगांत आणिलीं आहेत. याहून सर्वस्वीं भिन्न असें धोरण हल्लींचे भाषांतरकार रा. केशव विनायक गोडबोले यांचें आहे. त्यांनीं स्वतःला समवृत्त आणि समश्लोक यांचें तर बंधन लावून घेतलें आहेच, पण मराठीला निर्यमक कविता फारशी रुचत नसल्यामुळें त्यांना यमकाचेंहि आणखी एक नवें

बंधन पाळावें लागलें आहे. अनुष्टुभ् छंदाशीं सुद्धां त्यांनीं यमक जुळविलें आहे. उदाहरणार्थः—

जाहलों मूढ मी किंवा आळ हा घेतला इनें ।
स्वस्त्रीत्याग करूं आतां विटाळूं कीं परावेनें ॥

हा, किंवा,

भार्या जरी बहू माझ्या कुला आधार दोनची ।
समुद्रवलया पृथ्वी सखी आणिक तूमची ॥

हा अनुष्टुभ् श्लोक पहा. अशा तऱ्हेचे अनुष्टुभ् श्लोक या भाषांतरांत सगळीकडे सांपडतील. रा. गोडबोले यांनीं एकच फरक केला आहे व तो म्हणजे मूळांत जेथें आर्या होती तेथें मोरोपंती गीती केली हा होय. मोरोपंतांनीं गीती हें वृत्त मराठींत इतकें रूढ करून सोडलें आहे कीं, तत्सदृश आर्या हें वृत्त मराठी वाचकांना तुटकें वाटतें. रसपरिपोषाच्या दृष्टीनें त्यांनीं केलेला हा फरक युक्तच आहे. यावरून रा. गोडबोले यांनीं स्वतः किती निर्बंध आणि नियम घालून हें काम केलें आहे याची कल्पना येईल. पूर्वी होऊन गेलेले भाषांतरकार आणि प्रस्तुत भाषांतरकार यांच्यांतील भेद स्थूल दृष्टीनें येथवर सांगितला. इतर दृष्टीनें या भाषांतराच्या योग्यायोग्यतेच्या तुलनेसाठीं कांहीं उदाहरणें घेऊं. उदाहरणार्थ हा श्लोक पहाः—

क्षौमं केनचिदिन्दुपांडुतरुणा मांगल्यमाविष्कृतं
निष्ठ्यूतश्चरणोपभोगसुलभो लाक्षारसः केनचित् ।
अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरापर्वभागोत्थितै
र्दत्तान्याभरणानि तत्किसलयोद्भेदप्रतिद्वंद्विभिः ॥

या श्लोकाचें भाषांतर निरनिराळ्या कवींनीं कसें केलें आहे तें पहा.

के. वि. गोडबोलेः—

वृक्षानें शशिशुभ्र अंशुक कुणीं कल्याणकारी दिलें
अन्यानें चरणोपयोगि असल्या लाक्षारसा ओतिलें ।
काढूनी तळहात फक्त,—फुटतीं पानेंच कीं कोंवळीं,—
देवींनीं वनिंच्या दुज्यां तरुवरांपासोनि लेणीं दिलीं ॥

परशरामपंत तात्याः—

कोणी शुभ्र दुकूल नूतन हिला नेसावयाला दिलें
लावाया चरणांस कोणिं तरुनें लाक्षारसा अर्पिलें।
ज्या आल्या वनदेवता स्वसखिला देखावया कौतुकें
त्यांनीं आभरणें समस्त दिधलीं तैसींच हीं भातुकें॥

राजवाडेः—

कोण्या वृक्षें दिलें हें शशिधवल हिला क्षौम नेसावयाला,
लाक्षेचा दीधला हा इतरतरुवरें रंग लावावयाला।
हीच्या पायांस, मुक्तामरकतमणिचीं भूषणें स्वस्वहस्तें,
वन्यांनीं देवतांनीं साविनय दिधलीं, घ्या तुम्हीं हीं समस्तें॥

आपटेः—

" एका वृक्षानें आपल्या पोटांतून हें चांदण्यासारख स्वच्छ शकुनाच पातळ बाहेर टाकल; दुसऱ्या एकान पायाला लावण्याकरितां लाखेचा रस बाहेर टाकला; आणि बाकीच्या कित्येक झाडांच्या व वेलींच्या फांद्याफांद्यांतून वनदेवतांनीं आपले मनगटापर्यंत हात बाहेर काढून निरनिराळे अनेक अलंकार दिले. हे पहा इतके सुबक आहेत कीं ते त्या झाडांच्या नवीन कोंबाला देखील लाजवितील. "

या भाषांतरांकडे अगदीं वरवर पाहिलें तरी सुद्धां श्री. के. वि. गोडबोले यांच्या शिवाय इतर सर्व लेखकांचें लक्ष भाषांतरांपेक्षां मुळांतील अर्थाची गोळाबेरीज मराठींत आणण्याकडेच विशेष होतें असें तेव्हांच ध्यानीं येतें. रा. रा. परशरामपंतांनीं दुकूलांबरोबर 'भातुकें' म्हणजे खावयाचे पदार्थहि शकुंतलेला वनदेवतांची देणगी म्हणून दिले आहेत. मूळांत त्याचा कोठेंच पत्ता नाहीं. "आपर्वभागोत्थितैः" या पदाचें भाषांतर तर त्यांनीं अजिबातच केलें नाहीं. मुळांत नसलेलें अधिक घालणें व असलेलें गाळणें हे शुद्ध भाषांतराच्या दृष्टीनें दोष आहेत. रा. रा. राजवाडे यांनींहि "मुक्तामरकतमणिचीं भूषणें स्वस्वहस्तें" कुठून आणलीं कोण जाणें? त्यांचेंहि भाषांतरांत 'आपर्वभागोत्थितैः' या पदाचें भाषांतर झालेलें नाहीं. आपटे यांनीं "किसलयोद्भेदप्रातिद्वंद्विभिः" हा विशेषणात्मक शब्दसमुच्चय 'करतलैः' या पदाकडे घ्यावयाचा असतांना तो

आभरणांकडेच लावला आहे कीं काय असें वाटतें. कारण 'हे' हें दर्शक सर्वनाम 'अलंकारांच्या' फार जवळ पडल्यानें त्यास फार संदिग्धता आली आहे.

आतां दुसरें उदाहरण घेऊं:--

शुश्रूषस्व गुरून्कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥

के. वि. गोडबोलेः—

सेवीं तूं वडिलां, सदा सवतिना लेखीं सखींच्यापरी
रागें तूं न विरुध्द जाइं पतिच्या धिक्कार झाला तरी ।
होईं फार दयाळु सेवकजनां, भाग्यें न उद्दाम हो
ऐशा जाति वधू, पदा गृहिणिच्या, अन्या कुला कीड हो ॥

म. शा. पा. ५५।५६

परशरामपंत तात्या गोडबोलेः—

शुश्रूषा पतिची करीं सवतिशीं स्नेहप्रवृत्ती धरीं ।
केलें यद्यपि अप्रिय स्वपतिनें कोपूं नको अंतरीं ॥
राही सावध फार गर्व न धरीं दासीं करावी दया ।
येणें पावति थोर मान युवती होती दुज्या अप्रिया ॥

राजवाडेः—

तूं सेवी वडिलां, धरी प्रियसखीवृत्ती सपत्नीवरी,
भर्त्यानें अपमानितां तरि हि तूं कोपूं नको अंतरीं ॥
होई दासजनीं उदार, विभवें गर्वी नहो, अंगना,
ऐशा, थोरपणास पावति दुज्या अत्यंत संभर्त्सना ॥

आपटेः—

"बेटा, तूं येथून आतां आपल्या सासरीं गेलीस,म्हणजे घरांत जीं सासू वगैरे वडील धारीं माणसं असतील, त्यांचीं नीट सेवा करीत जा; तुझ्या नवऱ्याच्या

ज्या आणखी बायका असतील त्यांजवर आपल्या जिवाच्या सोबतिणीसारखी ममता कर; नवऱ्यानें तुला मारली हंटली तरी त्याला एक चकार शब्द देखील उलटा बोलूं नको; घरांत जीं चार चाकर माणस असतील त्यांना नीट संभाळून घे आणि तुला ऐश्वर्य प्राप्त झाल तरी त्यांच्या गर्वानें चढून जाऊं नको. या प्रमाणें ज्या मुली वागतात त्याच चांगल्या नांवालौकिकाला येतात आणि याच्या उलट ज्या वागतात त्या आपल्या कुळांना उलटा कळंक मात्र लावतात. "
परशरामपंतांनीं ' शुश्रूषस्व गुरून् ' याचें ' शुश्रूषापतिची करीं ' असें भाषांतर करून गुरु म्हणजे पति असा अर्थ केला आहे. वास्तविक ' गुरु ' म्हणजे ' वडील माणसें ' व 'शुश्रूषस्व' म्हणजे ' सेवा कर. ' रा. परशरामपंत आणि राजवाडे यांनीं " मा स्म प्रतीपं गमः " याचें भाषांतर ' कोपूं नको अंतरीं ' असें केलें आहे. ' प्रतीपं गम् ' म्हणजे विरुद्ध जाणें–वागणें; रागावणें नव्हे. आपट्यांनीं तर या सर्वांवर ताण केली आहे. ते लिहितात, " नवऱ्यानें तुला मारली हंटली तरी त्याला एक चकार शब्द देखील बोलूं नको. "

आतां तिसरें उदाहरण पहा.

आः पुरोभागिनि ! किं स्वातंत्र्यमवलंबसे ?

यदि यथा वदति क्षितिपस्तथा
त्वमसि किं पितुरुत्कुलया त्वया।
अथ तु वेत्सि शुचिव्रतमात्मनः
पतिकुले तव दास्यमपि क्षमम् ॥

के. वि. गोडबोलेः—ए नाचरे ! मन मानेल तसें वागतेस होय ?

नृप वदे असशी जरि तूं तशी
रुचशि सांग पित्या कुलटे कशी।
जरि असेलचि जाणिव शुद्धिची
पतिगृहीं तव दास्यहि योग्यची ॥

म. शा. पा. ७०

परशरामपंतः—

काय गे मुली शकुंतले, आपल्या कुळास दोष लावण्यासाठीं असें स्वच्छंदपणाचें वर्तन करतेस ? आमचें ऐकत नाहींस काय ?

संगें तुझ्या जरि कलंक जडे यशाला
तूं पाहिजेस मग त्या मुनिला कशाला।
चित्तीं तुझ्या जरि शुचिव्रत नित्य राहे
दास्यत्वही पतिगृहीं तुज योग्य आहे॥

राजवाडे:—

अगे पोरी, तुला कोणी पुसता नाहीं काय? अशा स्वच्छंदपणानें आपल्या कुलास बट्टा लावतेस?

राजा म्हणतो तेंचि खरें कां होईनागे बाई
व्रत स्त्रियांचें पतिसेवेविण दुसरें कांहीं नाहीं।
कळोनि हें तुज किमर्थ करिशी स्मरण पित्याचें आतां
पति सदनींतुज दास्यहि योग्यचि, कां करिशी तूं चिंता॥

आपटे:—

"कां टवळे! तूं मोकळी सुटून दुकान मांडायचे ढंग करायला शिकलीस वाटतं! होय! ....हा राजा म्हणतो तशीच जर खरी गोष्ट असली, तर मग तुझ्या सारख्या असल्या तोंडाला काळोखी आणणाऱ्या कार्टीला घरांत घेऊन आमच्या गुरुजीला काय करावयाचें आहे! बर, तूं खरी पवित्रता आहेस अस जर तुझ मन तुला साक्ष देत असेल, तर मग तूं याच आपल्या नवऱ्याच्या घरीं राहून बटकीसारखी त्याच्या बायकांचीं चार लुगडीं धुऊन दिवस काढलेस, तरी आम्हाला पत्करेल."

'पुरोभागिनि' याचा अर्थ 'पुढें पुढें करणारी,' 'अतिप्रसंग करणारी' असा आहे. 'आपल्या कुलास दोष लावण्यासाठीं' हें परशरामपंततात्यांचें भाषांतर अजिबात चुकीच वाटतें. शार्ङ्गरव कितीहि कठोर बनला तरी आपल्या गुरूंजींच्या मुलीवर सहेतुक निंद्य वर्तनाचा आरोप तो कधींहि करणार नाहीं. शिवाय दोष लावण्यासाठीं तिनें हें कृत्य केलें असें गृहीत धरल्यास तिला तो दुष्ट किंवा असें दुसरें कांहीं तरी म्हणेल. पुरोभागिनि म्हणण्यांत त्याला तिच्या उच्छृंखलपणाची छटा ज्यांत आहे अशा वर्तनाला दोष द्यावयाचा आहे असें वाटतें. आपटे यांचें, 'दुकान मांडायचे ढंग करावयाला' वगैरे भाषांतर तर फारच अयोग्य झालें आहे. जी गद्याची तीच पद्याचीहि स्थिती. रा. परशरामपंतांनीं

' यदियथावदति क्षितिपस्तथा ' याचें मुळीं भाषांतरच केलें नसून ' पितुरुत्कुला ' याचें भाषांतर ' जरि कलंक जडे यशाला ' असें केलें आहे. पितुरुत्कुला म्हणजे कुलटी, ' यशाला कलंक लागणें ' नव्हे. रा. राजवाड्यांनीं ' यदियथा ' या ओळीचें भाषांतर ' राजा म्हणतो तेंचि खरें कां होईनागे बाई ' असें सामोपचार-दर्शक केलें आहे. जणूं काय त्याला कशीतरी शकुंतलेची समजूत घालावयाची होती. पुढें 'पतिसदनीं दास्यहियोग्यचि' असा उपदेश करून त्यांनीं 'कां करिशी चिंता' असें तिला आश्वासन दिलें आहे! आपटे यांनीं तर तिला " बटकीसारखी त्याच्या बायकांचीं चार लुगडीं धुऊन दिवस काढण्यास " सांगितलें आहे.

तुलनेसाठीं आणखी एक उदाहरण घेऊन हा भाग संपवितों.

इतः प्रत्यादेशात्स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता
मुहुस्तिष्ठेत्युच्चैर्वदति गुरुशिष्ये गुरुसमे।
पुनर्दृष्टिं बाष्पप्रसरकलुषामर्पितवती
मयि क्रूरे यत्तत्सविषमिव शल्यंदहति माम् ॥

के. वि. गोडबोलेः--

निघे धिक्कारीतां इथुनि स्वजनांमागुति यदा
" नको येऊं " गर्जे गुरुसदृश तो शिष्य कितिदां।
तदा अश्रूपूरें व्यथित नयनीं पाहि मजला
महाक्रूरा जाळी सविष सलसें तें अजि मला ॥

म. शा. पा. ८२

परशरामपंततात्याः—

दिंड्या.

इथुनि जेव्हां म्यां प्रिया घालवीली ॥
ऋषी मागें ती जावया निघाली ॥
" रहा येथें येतेस कां फिरूनी ॥
शिष्यमुनिचा बोलला दटावूनी ॥ १ ॥
शिष्य तिजला तो गुरुसमान वाटे ॥
शब्द ऐकुनि ते तिचा गळा दाटे ॥
अश्रु आणुनि नेत्रांत बा दुरूनी ॥
तिनें पाहीलें मजकडे फिरूनी ॥ २ ॥

नाहीं कांहीं घेतलें मनावरती ॥
निष्ठुरें म्यां दवाडिली प्रिया परती ॥
सख्या त्याचें होतसे स्मरण जेव्हां ॥
हृदय माझें करपोनि जाय तेव्हां ॥ ३ ॥

राजवाडेः--

साक्या

निघ जा येथुनि म्हणुनि दवडितां ऋषिशिष्याच्या मागें ॥
प्रिया लागतां तिला दटावुनि तो बहु भरला रागें ॥ १ ॥
अगे दांडगे पोरी कैशी येतिस तूं मज पाठीं ॥
आम्ही कुळास लावुनि घ्यावा काय? दोष तुजसाठीं ॥ २ ॥
उभी रहा तूं बरें सांगतों येशिल तरि मग माझा ॥
मोठा वाइट कोप असे गे पायाचे मोडिन तूझा ॥ ३ ॥
तेव्हां तीचा गळा अश्रुंनीं दाट भरोनि आला ॥
तिणें पाहिलें पुनरपि माझ्याकडे कहर तिस झाला ॥ ४ ॥
तरि मी निष्ठुर होउनि दवडुनि दिधलें तिजला, आतां ॥
स्मरतां मज तें शल्यतुल्य बहु तळमळ देई स्वांता ॥ ५ ॥

आपटेः--

"मी जेव्हां तिचा धिःकार केला तेव्हां ती पुनः माहेरच्या माणसांच्या मागें मागें परत जाऊं लागली. पण तिजबरोबर आलेले तिच्या बापाचे शिष्य, जे तिच्या वडिला सारखेच, त्यांनीं परत फिरून मोठ्यानें तिच्या अंगावर येऊन तिला दरडाऊन सांगितलं, 'हं ! खबरदार आमचे बरोबर आलीस तर ! तुला येथेंच राहिल पाहिजे !' तेव्हां आपला तिकडचाही आश्रा तुटला असें वाटून तिच्या डोळयांतून एक सारख्या पाण्याच्या धारा चालूं लागून पुनः एकवार ह्या पाषाणहृदयाकडे तसच परत फिरून पाहिल. तिची त्या वेळची स्थिती मनांत आली तर हृदयाला विषारी भाले टोंचल्या सारखें होऊन हें हृदय अगदीं जळून जात."

परशरामतात्या व राजवाडे यांनीं अनुक्रमें दिंडी व साकी अशीं विस्तृत वृत्तें घेऊन या एका श्लोकाच्या ३ व ५ कविता केल्या आहेत. आणि इतकें करूनहि

अर्थहानि व रसहानि त्यांना टाळतां आली नाहींत हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. उदाहरणार्थ, प्रत्यादिश् म्हणजे धिःकार करणें, अपमानकरणें, नाकारणें. परशरामपंतांनीं त्याचा अर्थ घालविणें असा केला असून, 'निघ जा येथुन म्हणुनि दवडितां " असा राजवाडे यांनीं केला आहे. रा. आपटे यांनीं या पदाचा अर्थ बरोबर केला आहे. ' सविषमिव शल्यं दहति माम् ' या पदाचें भाषांतर परशरामतात्यांनीं ' हृदय माझें करपोनि जाय तेव्हां ' असें केलें असून राजवाड्यांनीं " मज तें शल्यतुल्य बहु तळमळ देई स्वांता " असें केलें आहे. दहति= जाळतें, आणि 'सविषमिवशल्यं' म्हणजे विषयुक्त शल्य होय. सविषमिव या पदाचें भाषांतर या दोन्ही कवींनीं अजिबात गाळलें आहे. शिवाय रा. परशरामपंतांनीं ' शब्द ऐकुनि ते तिचा गळा दाटे ' ' नाहीं कांहीं घेतलें मनावरती ' ' सख्या त्याचें होतसे स्मरण जेव्हां ' वगैरे चरण तर अगदीं मूळा बाहेरचे घातले आहेत. रा राजवाडे यांनीं तर ' मुहुस्तिष्ठत्युच्चैर्वदति ' या एका पदाचें भाषांतर करण्यासाठीं जवळ जवळ २ साक्या खर्ची घातल्या आहेत. ' अगे दांडगे पोरी कैशी येतिस तूं मजपाठीं । आम्ही कुळास लावुनि घ्यावा काय ? दोष तुजसाठीं ॥ १ ॥ .... येशिल तरि मग माझा । मोठा वाइट कोप असेगे, पायाचि मोडिन तूझा ' वगैरे पदरचे प्रकार घालून फारच रसहानि केली आहे. सदभिरुचीचीहि यांत फार हानि झाली आहे.

याच्या उलट रा. के. वि. गोडबोले यांचें भाषांतर पहा. मुळांशीं ताडून पहातां तें अगदीं बरोबर व तंतोतंत साधलें आहे. इतः=इथुनि उच्चैर्वदति=गर्जे, गुरुसम=गुरुसदृश, सविषमिव शल्यं=सविषसलसें आणि दहति=जाळी आदि· पदांचीं त्यांचीं भाषांतरें तर फारच सुंदर झालीं आहेत. मुळांतील अर्थ मुळच्याच शिखरिणी वृत्तांत व चारच ओळींत आणतांना त्यांना किती श्रम पडले असतील याची कल्पना सदर श्लोकाचें भाषांतर करण्याचा प्रयत्न करून पाहिल्यासच येईल. परिमित शब्दांत सर्व अर्थ आणण्याचा गुण अंगीं असल्या शिवाय या श्लोकाचें भाषांतर करणेंच अशक्य आहे. रा. गोडबोले यांनीं या गुणांत चांगलेंच प्राविण्य मिळविलें आहे असें त्यांच्या भाषांतरांवरून दिसून येतें.

या एकंदर विवेचनावरून कालिदासाचें मर्म ध्यानीं आणून केलेल्या भाषांतराची किती उणीव होती याची आपणास साहजिकच कल्पना येते. श्री. के.

वि. गोडबोले यांचें ध्येयच मुळीं शब्दशः भाषांतराचें असल्यामुळें त्यांनीं मूळांतील ' अपि ' ' च ' ' इव ' एव ' या सारख्या अव्ययांना सुद्धां सोडलेलें नाहीं. हीं लहान दिसणारीं अव्ययें म्हणजे प्रासादाच्या दगडांना मजबुती आणणाऱ्या सुधालेखाच होत. दोन दगडांमधील भेग जशी चुन्यानें भरून काढली तरच त्यांस एकजीव व सौंदर्य प्राप्त होतात त्याचप्रमाणें या लहान दिसणाऱ्या अवयवांचें आहे. कित्येक भाषांतरकारांच्या ध्यानीं त्यांचें महत्त्व व वर्म न आल्यामुळें त्यांचीं भाषांतरें विगलित आणि विशविशीत झालीं आहेत. तुलनेसाठीं रा. गोडबोले यांच्या ज्या कविता वर उध्दृत केल्या आहेत त्या मुळांशीं ताडून पाहिल्यावर त्यांचें भाषांतर पदशः किती सरळ व तंतोतंत झालें आहे याची वाचकास कल्पना येईल. कवीचें हृद्गत आत्मसात् करून घेऊन तें स्वतःच्या भाषेंत अगदीं सुगमरीतीनें आणण्याची त्यांची हातोटी खरोखरच वाखाणण्या सारखी आहे.

साध्या भाषेंत अत्यंत उदात्त विचार व्यक्त करण्याच्या कालिदासाच्या विलक्षण कौशल्यामुळें भाषांतर करण्यास त्याचे ग्रंथ फार कठीण आहेत. कालिदासाच्या ठिकाणीं क्लिष्टता औषधालाहि सांपडावयाची नाहीं. आणि यामुळेंच त्याचें काव्य मराठींत आणावयाचें काम आतिशय बिकट आहे, याची कल्पना फारच थोड्यांस येईल. तथापि या कामीं रा. के. वि. गोडबोल यांनीं केलेल्या श्रमांचें चीज करावें तितकें थोडेंच आहे. त्यांचें भाषांतर मुळाला धरून व सरस कसें आहे हें दाखविण्यासाठीं मुळासह कांहीं श्लोक खालीं देतों:—

उदाहरणार्थ नांदीचाच श्लोक घेऊं:—

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्याच होत्री
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वं ॥
यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति, यया प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतुवस्ताभिरष्टाभिरीशः ।

याचें, **श्री. गोडबोले** यांनीं केलेलें भाषांतर:—

जी आद्या ब्रह्मसृष्टी, विधिहुत हवि जी नेत, जी यज्ञकर्त्री
जी जोडी कालकारी, जगत भरुनि जी राहते शब्दनेत्री ।

माता जी सर्व भूतां म्हणुनि वदति, जी जीव जीवांस देई
रक्षो सर्वां तुम्हां तो प्रकट तनु अशा आठ जो ईश घेई ॥

मूळ श्लोकांतील कवीचें हृद्गत, जवळ जवळ पदास पद भाषांतर करून, श्री. गोडबोले यांनीं किती उत्कृष्ट रीतीनें मराठींत आणलें आहे तें निराळें सांगण्याचें कारण नाहीं.

श्लोक दुसराः—

सिध्यंति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः
संभावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम् ।
किंवाभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता
तं चेत्सहस्त्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥

भाषांतरः--

मोठ्याहि कार्यिं जरि होति यशस्वि दास
तें श्रेय भर्तृकृत किंकरगौरवास ।
तो केंवि नाशि रविसारथि अंधकारा
आदित्य ना बसवितां जरि त्या पुढारां ॥

म. शा. पा. ९७

हा श्लोक फारच उत्तम साधला आहे. महत्स्वपि यांतील अपि, संभावना व धुरि यांचे अर्थ अनुक्रमें 'जरि,' गौरव' आणि ' पुढारां ' यां शब्दांनीं व्यक्त करण्यांत रा. गोडबोले यांनीं फारच कौशल्य आणि मार्मिकता दाखविली आहे.

तिसरा एक आपण कठीण श्लोक घेऊंः—

शैलानामवरोहतीव शिखरादुन्मज्जतां मेदिनी
पर्णस्वान्तरलीनतां विजहाति स्कंधोदयात्पादपाः ।
संतानैःस्तनुभावनष्टसलिला व्यक्तिंभजन्त्यापगाः
केनाप्युत्क्षिपतेव पश्य भुवनं मत्पार्श्वमानीयते ॥

या श्लोकाचें भाषातर, रा. गोडबोले यांनीं खालीं दिल्याप्रमाणें केलें आहे.

शैलाग्रें उफळून तेथुनि धरा जाई गमे खालतीं
शाखा होउनि व्यक्त वृक्षहि दडी पानांतली सोडिती ।

सूक्ष्मत्वें नयनां अगोचर नद्या, विस्तारतां दृश्य या
देतो कीं वर कोणि हा मजकडे भूगोल फेंकोनियां ॥

म. शा. पा. ९८

या श्लोकांत वर्णन केलेलें दृश्य म्हणजे relative velocity च्या वर्णनाचा एक उत्तम नमुना होय. आपण मोटार किंवा आगगाडी सारख्या वाहनांतून वेगानें जात असतांना जवळच्या व लांबच्या वस्तू एकमेकांविरुद्ध दिशेनें गेल्याप्रमाणें भासतात. हा Visual illusion चा चमत्कार आहे. त्यांपैकीं जी जवळची वस्तु ती जास्त जोरानें आपल्याकडे आल्या प्रमाणें दिसते व लांबची वस्तु कमी जोरानें विरुद्ध दिशेला गेल्याप्रमाणें दिसते. हा चमत्कार आतां आपण विमानांत बसून आकाशांतून खालीं येतां वेळच्या स्थितीला लावून पाहूं. खालीं येत असतां उत्तुंग शिखरें आणि खालची जमीन हीं दोन्ही आपल्याला प्रथम एकाच पातळींत दिसतील. यापैकीं जास्त जवळचें म्हणजे शिखर तें जास्त जोरानें वर आल्या सारखें वाटेल आणि पृथ्वी जरा लांब असल्यामुळें उंच शिखराच्या मानानें खालीं गेल्याप्रमाणें वाटेल. कालिदासानें वर्णन केलेला हा चमत्कार आजच्या Aero-nautical शास्त्राला अगदीं तंतोतंत पटतो.

वरील श्लोक भाषांतराला किती कठीण आहे याची कल्पना त्याचें कविताबद्ध भाषांतर करण्याचा प्रयत्न करणारासच येईल. 'शैलाग्रें उफळून ' या कवितेंतील 'उफळून' या शब्दानें 'उन्मज्जतां' या पदांतील शब्दगांभीर्य फारच उत्तम तऱ्हेनें व्यक्त झालें आहे. रघुनाथ पंडिताच्या नलदमयंती आख्यानांतील " जो अंबरीं उफळतां खुर लागलाहे। तो चंद्रमा निज तनूवरि डाग लाहे" या श्लोकाची या ठिकाणीं आठवण होते. जमीन नांगरतांना नांगराच्या फाळानें ती एकदम वर येते त्याला उफळणें शब्द लावितात. येथील कल्पना व्यक्त करण्यासाठीं उफळणें या शब्दाची योजना करण्यांत रा. गोडबोल्यांचें कल्पनाकौशल्य चांगलेंच प्रत्ययास येतें. अवरोहति='जाई गमें खालती' व 'सूक्ष्मत्वें नयनां अगोचर नद्या विस्तारतां दृश्य या' हा मूळांतील कल्पना व्यक्त करणारा चरण भाषांतराच्या दृष्टीनें चांगलेच साधले आहेत. 'शाखा होउनि व्यक्त वृक्षहि दडी पानांतली सोडिती' यांत

' शाखा , या पदा ऐवजीं त्यांनीं बुंधा हें पद वापरलें असतें तर बरें झालें असतें पण मग त्यानें रसहानि झाली असती, व म्हणूनच त्यांनीं ' शाखा , हें पद स्वीकारलें असावें असें वाटतें. 'देतो कीं वर कोणिहा मजकडे भूगोल फेंकोनिया' या श्लोकचरणांत कालिदासाची पृथ्वी फुटबॉलसारखी फेंकून देण्याची विशाल कल्पना फारच चांगल्या रीतीनें प्रतीत होते. भूगोल शब्दाची योजना करून मूळ कल्पनेचा तर त्यांनीं प्रकर्षच केला आहे.

कालिदासाच्या उत्तुंग कल्पनाशक्तीचा आणि शब्दचित्रणाचा हा श्लोक म्हणजे एक अत्युत्तम मासला आहे. मानवाच्या स्थूल देहाला, नगाधिराज हिमालयाचें धवलगिरिशिखर अद्यापी आटोपतां आलेलें नाहीं—आतांपर्यंतचे त्याचें सारे प्रयत्न निष्फळ ठरले आहेत. पण कालिदासाच्या प्रातिभेला गौरीशंकर हें शिखर अगम्य नव्हतें. या श्लोकांतील पृथ्वीचें वर्णन म्हणजे विमानांतून दिसणारें भूगोलाचें वर्णन होय. प्रतिभा आणि कल्पना यांच्या अफाट सामर्थ्यामुळें कालिदासाला अगम्य असें काय होतें? ' न खलु धीमतां कश्चिदविषयोनाम, ' हे काश्यपाला उद्देशून शार्ङ्गरवाचें तोंडीं घातलेले शब्द कवीनें स्वसामर्थ्याचा योग्य अभिमान दाखविण्यासाठींच तर घातले नाहींतना असा संशय येतो. कालि-दासाची प्रातिभा आणि कल्पनाशक्ती केवढी प्रचंड असली पाहिजेत याची कल्पना या एकाच श्लोकावरून होऊं शकेल. Skylark या कवनावरून Shelley च्या विशाल प्रतिभेची कल्पना होत असेल तर ' शैलानामवरोहतीव या श्लोकानें कालिदासाच्या अफाट प्रतिभेची खात्री पटेल. या प्रचंड कल्पनेचें यथातथ्य चित्र मराठींत आणावयाचें म्हणजे केवढें दुर्घट काम! पण ' शैलाग्रें उफळून ' ही कविता वाचतांच श्री. गोडबोले यांनीं ही दुर्घट गोष्टहि साध्य केली आहे हें पाहून त्यांच्या कृतीचें अतिशय कौतुक करावेसें वाटतें. या एकाच कवितेवरून गोडबोले कालिदासाशीं किती तादात्म्य पावून लिहीत असतील याची कल्पना येते.

श्री. गोडबोले यांच्या कवितेचा आणखी एक विशेष म्हणजे सर्व पुस्तकभर आढळणारा प्रसाद होय. ' श्रुतमात्रा वाक्यार्थं करतलबदरामिव निवेदयन्ती घटना प्रसादस्य ' असें **जगन्नाथपंडितानें** प्रसादाचें जें वर्णन केलें आहे त्याच्या

कसोटीला श्री. गोडबोले यांची कृति पूर्णपणें उतरते. त्यांचे शब्द निर्झरगतीनें झरत येतात.

दर्भाकुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे
तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।
आसीद्विवृत्तवदना च विमोचयन्ती
शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम् ॥

याचें भाषांतर रा. गोडबोले यांनीं केलें आहे तें:—

दर्भांकुरें चरण भेदियला म्हणोनी
ती थांबली मधिंच चार पदां क्रमोनि ।
मागें मुखा फिरवि सोडवि वल्कलाही ॥
शाखेस तें जरि नसे मुळिं गुंतलेंही ॥

म. शा. पा. २५।२६

प्रसादाचीं आणखीं कांहीं उदाहरणें मूळ श्लोकांसह खालीं देतों.

मूळ:—

अयं स ते तिष्ठति संगमोत्सुको
विशंकसे भीरु यतोऽवधीरणाम् ।
लभेत वा प्रार्थयिता न वा श्रियं
श्रिया दुरापः कथमीप्सितोभवेत् ॥

रा. गोडबोले यांचें वरील श्लोकाचें भाषांतर असें आहे—

अधीर येथें तुजसाठिं हा असे
अव्हेर भीशी तव जो करीलसें ।
मिळेल लक्ष्मी अथवा न याचका
तिला तिचा इष्ट परी अलभ्य कां ? ॥

म. शा. पा. ३७

आणखी एक मूळ श्लोक:—

उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं
घनोदयः प्राक्तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमः
तव प्रसादस्य पुरस्तुसंपदः ॥

श्री. गोडबोले यांचें वरील श्लोकांचें भाषांतरः—

फुलें अधीं लागति मागुतीं फळें
उठोनि अभ्रें, मग वर्षती जळें
अशा क्रमें कारणकार्य चाललें
तुझ्या कृपेपूर्विंच भाग्य लाभलें ॥

म. शा. पा. १०९

'उदेति पूर्वं' या श्लोकांत पहिल्या तीन ओळींत कवीनें, जगांत प्रथम कारण व नंतर कार्य कसें घडत असतें याचा सर्वसाधारण सिद्धांत सागितला असून शेवटच्या चरणांत महासामर्थ्यवान् लोक अशा सामान्य नियमांच्या कसे अतीत असतात हें कारणकार्यांच्या स्थानांची उलटापालट करून कार्य-कारणविपर्ययातिशयोक्तीनें दाखविलें आहे. रा. गोडबोले यांच्या भाषांतरांतहि हे सर्व गुण चांगल्या रीतीनें आले आहेत.

आतां तिसरें एक उदाहरण घेऊंः—

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासै—
रव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।
अंकाश्रयप्रणयिनस्तनयान्वहन्तो
धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥

भाषांतरः—

हांसे उगी, दिसत कोमल दंत कांहीं,
अस्पष्ट वर्ण मधुरा सुगिरा झरे ही ।
घेऊनि अंकरत बाळ असा स्वकीय
ते धन्य जे मळति अंगरजें तदीय ॥

म. शा. पा. १०२

हा साराच श्लोक नितांतरम्य साधला आहे. मूळांतील श्लोक म्हणजे सुंदर व कोमल कल्पनेचा आणि वत्सलरसाचा एक उत्कृष्ट मासला आहे. त्याचें भाषांतरहि मूळांतील प्रसाद कायम राहून फारच चांगलें झालें आहे. या श्लोकानेंच शेझी हा विख्यात युरोपिअन् रसिक आनंदातिशयानें नाचूं लागला. या कवितेचें भाषांतर मूळांइतकेंच सुंदर करून श्री. गोडबोले यांनीं आपली मार्मिक सहृदयता रसिकांच्या चांगलीच निदर्शनास आणली आहे.

शब्दनादांतूनच प्रसादयुक्त शब्दार्थप्रतिपत्ति करण्याच्या दृष्टीनें खालीं दिलेलीं उदाहरणें वाचनीय आहेत.

कितीदां तूं जाशी चलनयनकोरांसि भिडुनी
कधीं गुह्या तेंवी गुजगुजशि कानां लगटुनी।
करीं दोहीं वारी तरि अधर भोगागर पिशी
फुका मी तत्वार्थी, मधुकर, खरा धन्य गमशी

म. शा. पा. २३

अर्धा वारुळिं गाडला, चिकटल्या छातीस काती किती
वेलींच्या सुकल्या वळ्या अवळल्या भारी गळ्याभोंवतीं।
पक्ष्यांचीं घरटीं समावुनि जटा खांद्यावरी लोळती
जेथें स्तंभसमान निश्चल मुनी हा लक्षि सूर्याप्रती

म. शा. पा. ९९

रम्यत्वें मान मागें मुरडुनि कितिदां या रथातें पहात
भीतीनें हा शराच्या अवयव अवरी, पृष्ठ सारी पुढ्यांत।
श्वासें तें तोंड वासे गळत चघळ तें अंथरी वाट सारी
धांवे मोठ्या उड्यांनीं लव धरणिवरी अंतराळींच भारी॥

म. शा. पा. ३

वरील श्लोकांतून प्रसाद कसा भरून राहिला आहे हें विशद करून सांगण्याचें कारण नाहीं. ‘ रम्यत्वें मान मागें मुरडुनि कितिदां या रथातें पहात ’ हा श्लोक वाचूं लागलों असतां, शरपतनाच्या भयानें धांपा टाकीत पळत असणाऱ्या मृगाचें तें दृश्य आपल्या डोळ्यांपुढें तत्क्षणीं उभें राहतें. ‘ गुजगुजाशि कांना लगटुनी ’ यांतील अनुप्रास आणि व्यंग्यार्थ फारच बहारीचे साधले आहेत. हा चरण नादमाधुर्याचा एक उत्तम मासला आहे. ‘ अर्धा वारुळिं गाडला ’ या कवितेंतील ‘ वेलींच्या सुकल्या वळ्या अवळल्या भारी गळ्याभोंवतीं ’ हा चरण शब्दनादांनेंच अर्थोत्पत्ति प्रतीत होण्याच्या दृष्टीनें फारच सुंदर वठला आहे. त्यांतून वेलींची ती सर्पवक्रगती सहज व्यक्त होते.

अनुप्रास आणि शब्दश्लेष हे काव्याचे अलंकार होत. रसपरिपोषार्थ कालिदासानें त्यांचा ठिकठिकाणीं उपयोग केला आहे. कालिदास हा उत्तम कलाभिज्ञ

असल्यामुळें या अलंकारांचा कोठेंहि अतिरेक होणार नाहीं अशी तो खबरदारी घेतो. कालिदासाचें यशोबीज जसें त्याच्या सहज सुंदर कल्पनेंत आहे तसेंच तें त्याचें ठिकाणीं उत्कट प्रमाणांत वसत असणाऱ्या प्रमाणज्ञते (Sense of Proportion,) मध्येंहि आहे. कालिदासाचा हा शहाणपणाचा नियम श्री० गोडबोले यांनींहि चांगलाच अभ्यासिला आहे, अनुप्रास प्रसादयुक्त असेल तरच तो श्रुतिमनोहर होतो, हा नियम डोळ्यापुढें ठेवल्यामुळें श्री. गोडबोल्यांची अनुप्रासात्मक कविता कानाला गोड लागते.

धुरीण तूं थोर जनांत गाजशी
शकुंतला मूर्तचि सत्कृती जशी ।
सजोड जोडा जगिं जोडुनी अहो
बहू दिनांनीं विधि दोषमुक्त हो ॥

किंवाः—**इच्छिसि कां मळवाया स्वकुल, मजहि**
न्यावया अधोगतिला ।
दुथडी भरलि नदी जशि गढुळवि जळ विमळ
पाडि तटतरुला ॥

या कवितांतील ‘ सजोड जोडा जगिं जोडुनी अहो ’ हा आणि ‘ गढुळवि जळ विमळ ’ हा अनुप्रास फार सुंदर आणि श्रुतिमनोहर साधला आहे. भाषेचा सहजसुंदर साधेपणा आणि नादमधुर अनुप्रास इत्यादि गुण या कवितांचें ठिकाणीं एकवटले आहेत. मुळांतील श्लोकांत या गुणांची भर टाकून श्री. गोडबोले यांनीं कालिदासाच्या काव्यरसाचा प्रकर्षच केला आहे. यांवरून एक गोष्ट सिद्ध होते ती म्हणजे रा. गोडबोले हे केवळ भाषांतरकारच नसून त्यांचें ठिकाणीं कवित्व, रसिकत्व आणि मर्मज्ञता हेहि गुण वास करीत आहेत. शिवाय ‘ **इच्छिसि कां मळवाया** ’ ही किंवा

स्मृतिनें मोह निमाला संमुख भाग्येंचि सुमुखि पातलिस
रोहिणिशीं भेट जशी ग्रहणांतुनि मुक्त जाहल्या शशिस ॥

या आर्या वाचतांना मोरोपंतांची आठवण कोणास होणार नाहीं ?

येथवर गोडबोले यांच्या काव्याचा परामर्ष घेतला. आतां त्यांच्या गद्याकडे वळूं. त्यांची कविता जशी साधी, रसाळ, आणि प्रसादयुक्त आहे तसेंच त्यांचें गद्यहि सरळ, सुबोध आणि शुद्ध आहे. पहिल्याच अंकांतील शकुंतला आणि

तिच्या सख्या यांच्यांतील संवाद म्हणजे जगांतील विदग्धवाङ्मयभांडारांतील एक अमोल रत्न आहे. या अनुपमेय सुंदर संवादाचें श्री. गोडबोले यांचें भाषांतर मुळाला साजेसें रसपरिपोषक आणि अत्यंत रम्य असें साधलें आहे. 'अतः खलु प्रियंवदासि त्वं' याचें 'उगीच नाहींस बाई तूं प्रियंवदा' हें भाषांतर सहजसुंदर झालें आहे. म. शा. पा. ७ ते १६ पर्यंतचा हा साराच संवाद मोठा हृदयंगम साधला आहे. पुढें ४ थ्या अंकांत शकुंतला सासरीं जाण्यास निघते त्या वियोगप्रसंगाच्या वेळचीं भाषणेंहि मोठीं हृदयस्पर्शी आहेत." नीचा, आपल्यावरून दुसऱ्याची परीक्षा करतोस काय? धर्माचें पांघरूण घेतल्यामुळें तृणाच्छादित कूपाची उपमा शोभणाऱ्या तुझें अनुकरण करायला कोण प्रवृत्त होईल?' हे शकुंतलेचे राजाला उद्देशून निघालेले शब्द म्हणजे आर्यस्त्रीच्या संतप्त अंतःकरणांतून उडणारे लाल अग्निगोलच कीं काय असा भास झाल्या शिवाय रहाणार नाहीं.

श्री० गोडबोले यांनीं आज ४ वर्षें सतत व्यासंग करून व इतके निर्बंध आणि विधिनिषेध पाळून अभिज्ञानशाकुंतल नाटकाचें जें भाषांतर जनतेपुढें ठेविलें आहे तें आमूलाग्र अतिशय प्रसादपूर्ण, सुंदर आणि सरस वठलें आहे. त्यांची कालिदासावरील अखंड भक्ति, त्याच्याशीं समरस होऊन लिहिण्याची त्यांची हातोटी आणि भाषांतर आबालवृद्धांना सुद्धां कळावें म्हणून तें साधें,सरळ व सोपें करण्याविषयीं त्यांनीं केलेला प्रयत्न हींच त्यांचीं शिफारसपत्रें होत. आपल्या भाषांचा अभ्यास आस्थेवाईकपणानें करण्याची जरूरी तरुणपिढींतील विद्यार्थीवर्गास पटूं लागली आहे, व विश्वविद्यालयाच्या प्रवेशद्वारापासून तों एम्. ए. पर्यंत मराठीला राजमार्ग मोकळा झाला आहे. अशा वेळीं शाकुंतलासारख्या नाटकांचीं सरस पद्धतीनें भाषांतरें करून त्यांचा अभ्यासक्रमांत समावेश करणें अत्यंत इष्ट आहे.

रा. गोडबोले यांनीं या पुस्तकास भाषांतरपरिचय व शाकुंतलविचार हे भागहि जोडले आहेत. पण मी प्रस्तावना लिहिण्याचेंपूर्वी ते लिहून झालें नसल्यामुळें मला त्यांविषयीं कांहींच लिहितां येत नाहीं. पण मूळ ग्रंथाच्या अंतरंगांत शिरून त्याचें भाषांतर करण्याची कला रा. गोडबोले यांस विशेष साधली आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. "To teach the meaning of a word thoroughly is to

teach the nature of the spirit that coined it; the secret of language is sympathy and its full charm is possible only to the gentle. " ही रस्किनची उक्ति प्रत्येक भाषांतरकारानें आपल्यापुढें ठेवणें जरूर आहे. रा. गोडबोले यांनीं ही उक्ति सतत डोळ्यापुढें ठेऊन आपलें भाषांतर लिहिलें असावें असें आमचें मत आहे. वास्तविक अशातऱ्हेचीं कामें शिक्षणसंस्थांतून विद्याव्यासंग करणाऱ्या लोकांचीं होत. रा. गोडबोले यांचा तो व्यवसाय नसूनहि त्यांनीं हें भाषांतराचें काम अंगावर घेऊन तें तडीस लावलें हें त्यांस अत्यंत भूषणावह आहे. हा प्रयत्न यशस्वी ठरल्यास कालिदासाच्या राहिलेल्या काव्यनाटकांचीं व भवभूतीसारख्या इतरहि संस्कृत कवींच्या ग्रंथांचीं प्रस्तुत कृतीप्रमाणेंच सुंदर भाषांतरें करण्यास त्यांस उमेद येईल. हें काम त्यांजकडून सिद्धीस जावो अशी मनापासून इच्छा करून ही लांबलेली प्रस्तावना पुरी करतों.

पुणें
अध्यात्मभुवन
भांबुर्डा. ता. ३०।९।२५

रा. द. रानडे.

भाषांतरपरिचय.

आतां अभिनववाग्विलासिनी । जे चातुर्यकलाकामिनी ।
ते श्रीशारदा विश्वमोहिनी । नमिली मियां ।

श्रीज्ञानेश्वर

वाङ्मयाच्या क्षेत्रांत ज्यांबद्दल वाद अगर दुमत नाहीं असे विषय फारच थोडे. परंतु कविकुलगुरु कालिदासाच्या काव्य व नाट्यकृती मात्र या विधानाला अपवाद आहेत असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाहीं. विशेषतः त्याच्या 'अभिज्ञानशाकुंतल' या नाटकाच्या सर्वमान्यतेविषयीं तर बोलावयासच नको. कारण जुन्या तऱ्हेच्या शास्त्रीपंडितांपासून तों आंग्लविद्याविभूषित आधुनिक विद्वानांपर्यंत, उत्तम संस्कृतज्ञांपासून तो संस्कृताचा गंधहि नसल्यामुळें केवळ सामान्य भाषांतरांतूनच शाकुंतलाशीं परिचय झालेल्या लोकांपर्यंत, अतिप्राचीन उल्लेखापासून तों अत्यंत अर्वाचीन लेखापर्यंत, सर्वकालीं, सर्वत्र, व सर्वांनीं कालिदासाच्या या नाट्यकृतीची एकमुखानें प्रशंसा केली आहे. म्हणूनच भाषांतराला घेतलेला ग्रंथ तशा योग्यतेचा असणें, व भाषांतर चांगलें वठणें अशी जी भाषांतरकारावर द्विविध जबाबदारी असते, त्यापैकीं पहिलींतून मी यशस्वी रीतीनें व अनायासानें पार पडलों आहे असें माझें मीच म्हटल्यास वाचक मला दोष देणार नाहींत अशी खात्री वाटते. दुसरींतून मी कितपत चांगल्या तऱ्हेनें पार पडलों आहे हें ठरविण्याचा अधिकार अर्थात् माझा नसून विद्वान् व रसिक वाचकांचाच आहे.

हें भाषांतर मी कशा पद्धतीनें केलें आहे हें सांगण्यापूर्वी अशा भाषांतराची काय जरूरी होती व त्याचें वैशिष्ट्य काय हें वाचकांच्या नीट लक्षांत यावें म्हणून पूर्वी जीं शाकुंतलाचीं भाषांतरें झालीं आहेत त्यांसंबंधीं थोडी माहिती वांचकांस देणें अवश्य वाटतें. शिवाय त्यांपैकीं किर्लोस्करांच्या भाषांतराखेरीज बाकीचीं हल्लीं लोकांच्या फारशीं वाचनांत नसल्यामुळें, व त्यांपैकीं बहुतेकांच्या प्रतीहि

हल्लीं दुर्मिळ झाल्यामुळें त्यांची माहिती सामान्यवाचकांस असणें शक्य नाहीं.+ आतांपर्यंत कालिदासाच्या शाकुंतलाचीं भाषांतरें कै० कृष्णशास्त्री राजवाडे, कै० ती. स्व. परशुरामपंत तात्या गोडबोले ‡ कै० महादेव चिमणाजी आपटे, व कै० अण्णासाहेब किर्लोस्कर यां चौघां रसिक विद्वानांनीं केलीं आहेत.×यांपैकीं राजवाडे यांच्या भाषांतराला दक्षिणा प्राइझ कमिटीकडून बक्षीस मिळालें होतें. राजवाडे व गोडबोले यांचीं भाषांतरें समकालीन म्हणजे सन १८६०–६१ या सालांतील आहेत. व आपटे व किर्लोस्कर या दोघांचींहि समकालीनच म्हणजे सन १८८१ सालीं झालेलीं आहेत. पैकीं किर्लोस्करांचें भाषांतर केवळ रंगभूमीकरितां केलेलें असल्यामुळें तिच्या संबंधीं प्रस्तुतकामीं विवेचन करण्याची आवश्यकता नाहीं. बाकीच्या तीन भाषांतरांपैकीं आपट्यांचे सर्व गद्य आहे, आणि राजवाडे व गोडबोले यांचीं गद्यपद्य आहेत.मूळांत जेथें पद्य आहे तेथें भाषांतर पद्यांत असून शिवाय ज्या ठिकाणीं मूळांत पद्य नाहीं अशाहि कांहीं ठिकाणीं गोडबोल्यांनीं पद्यें केलीं आहेत. मात्र मूळांतील एका श्लोकांबद्दल भाषांतरांत एकच श्लोक, मूळांतील जें वृत्त तेंच भाषांतरांत वृत्त,अशीं बंधनें त्यांनीं पाळलीं नाहींत.ज्या ठिकाणीं जसें जुळलें तसें (अभंग, दिंडी, ओंवी, कटाव पदें वगैरे वृत्तांत) केलें आहे असें राजवाडे व गोडबोले यांनीं आरंभींच सांगितले आहे. सदर भाषांतरें करणाऱ्यां विद्वान् गृहस्थांचा मुख्य हेतु केवळ मराठी वाचकांस कविकुलगुरूच्या या श्रेष्ठ कृतीचा परिचय करून देण्याचा होता असें वाटतें. तंतोतंत भाषांतर हा त्यांच्यापैकीं कोणाचाच हेतु नव्हता हें खालीं दिलेल्या त्यांच्याच विधानांवरून वाचकांच्या लक्षांत येईल. ती. स्व. परशुरामपंततात्यांनीं प्रस्तावनेंत म्हटलें आहे कीं " मूळ संस्कृत ग्रंथाचें हें भाषांतर असें म्हटलें आहे परंतु

+ प्रस्तुत लेखकास देखील हें भाषांतर लिहून बरेच दिवस होईपर्यंत किर्लोस्करांच्याखेरीज इतर भाषांतरांची माहिती नव्हती.

‡ हे आमचे चुलतचुलत पणजे होत.

× या शिवाय रा. रा. मा. व्यं. लेले यांचे शाकुंतल सार आणि विचार; डोंगरे यांचें शाकुंतल ४ अंक; गोविंद शंकरशास्त्री बापट यांचें सुलभ शाकुंतल, व देव यांचें शाकुंतल अशीं पुस्तकें आहेत. पैकीं पहिलें खेरीज करून माझ्या पाहण्यांत आलीं नाहींत यामुळें त्यांचें स्वरूप काय आहे तें मला कळलें नाहीं.

केवळ शब्दास शब्द असें नाहीं. क्वचित् स्थळीं न्यूनाधिक्य केलें आहे. " राजवाडे यांनीं 'मराठी भाषेच्या तत्कालीन स्थितींत कालिदासानें केलेला रस मराठींत आणणें शक्य नाहीं' असें म्हणून तशा तऱ्हेचें चांगलें भाषांतर पहाणें असल्यास मॉनियर वुइल्यम्सचें इंग्रजी भाषांतर पहावें असें म्हटलें आहे. आपटे यांनींहि आपल्या प्रस्तावनेंत "या पुस्तकांत...भाषांतर तर एका अंशीं आहेच परंतु हल्लींच्या भाषांतरांच्या चालीचें नाहीं.या पुस्तकांत अमके कवीचा अमके कवितेंत अमका उद्देश आहे एवढेंच कोणत्यातरी रीतीनें स्पष्ट करून दाखवाऱ्याचें आहे." असें लिहिलें आहे. हीं विधानें लक्षांत घेतलीं म्हणजे मळाबरहुकूम भाषांतरें करण्याचा राजवाडे, गोडबोले अगर आपटे या विद्वत्त्रयीपैकीं कोणाचाच हेतु नव्हता हें उघड आहे. आपटे यांचें स्वतःचेंहि त्यांच्या आधींच्या भाषांतरांमुळें समाधान झालें नव्हतें हें त्यांच्या प्रस्तावनेंतीलच उद्धृत केलेल्या पुढील उताऱ्यावरून वाचकांस दिसून येईल. या ठिकाणीं राजवाडे व गोडबोले यांचीं भाषांतरें आपट्यांच्या भाषांतराचें आधीं वीस वर्षें झालीं होतीं हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. व जें आपट्यांचें तेंच तत्कालीन विद्वान् लोकांचें मत होतें असें धरून चालण्यास सामान्यतः हरकत नाहीं. त्यावेळीं अस्तित्वांत असलेल्या भाषांतरग्रंथांविषयीं आपटे म्हणतात कीं, "हल्लीं संस्कृत भाषेंतील बहुतेक मनोरंजक नाटकादिक ग्रंथांचीं कोणाचें एक, कोणांचीं अधिक भाषांतरें झालीं आहेत; त्याचप्रमाणें इंग्रजी ग्रंथांचींहि झालीं आहेत, व दुसरीं होण्याचें काम सुरू आहे. ह्या दोन्ही गोष्टी विशेष इष्ट आहेत खऱ्या, परंतु या दुसऱ्या प्रकारचे ग्रंथांचा जो उद्देश तो विशेष सिद्धीस आजपर्यंत गेला आहे असें वाटत नाहीं. संस्कृतांतील किंवा दुसऱ्या भाषेंतील ग्रंथ मराठींत आणून सुगम करणें याचा उद्देश ज्यां लोकांस दुर्दैवामुळें त्या भाषांचें ज्ञान करून घेण्यास साधन नाहीं त्यांस त्या ग्रंथांतील सर्व गोडी व आशय मराठींतच कळावा असें करणें, असा असतां, संस्कृत ग्रंथांच्या आजपर्यंत झालेल्या बहुतेक भाषांतरांत तो फारसा सिद्धीस गेला आहे असें दिसत नाहीं. व ह्या भाषांतरांची भाषाहि जितकी सरळ व प्रचारांतील असावी तितकी नाहीं. ज्या मनुष्यांस संस्कृताचा गंधही नाहीं अशांस तीं समजतील असें वाटत नाहीं. शिवाय भाषांतरकर्त्यांस मूळचे ग्रंथ जरी चांगले समजले असले, तरी त्यांच्या भाषांतरांवरून ते वाचकांस स्पष्ट समजत नाहींत."

हीच असमाधानाची स्थिति पुढेंहि कायमच होती असें आपट्यांचें मागून सुमारें तीस पसतीस वर्षांनीं, कै. काशीनाथ वामन ऊर्फ भाऊशास्त्री लेले यांनीं आपल्या धर्मनिबंधमाला मासिक पुस्तकांत ' किर्लोस्करांच्या शाकुंतलाचें परीक्षण ' म्हणून एक लेख लिहिला होता त्यांतील विधानांवरून स्पष्ट दिसतें. त्या लेखांत, किर्लोस्करांचें पुस्तक हें वाङ्मयदृष्ट्या तंतोतंत व शास्त्रीय पद्धतीनें केलेलें भाषांतर आहे अशी आपली समजूत करून घेऊन भाऊशास्त्री यांनीं त्यांजवर बरीच कडक टीका केली आहे. किर्लोस्करांचा मुख्य उद्देश भाषांतरापेक्षां रंगावृत्ति काढण्याचा असावा असें आम्हांस वाटत असल्यामुळें त्यांची टीका आम्हांस मुळींच संमत नाहीं. तथापि त्यांच्या परीक्षणांतील खालील उताऱ्यावरून लोकांत शाकुंतलाच्या विश्वसनीय भाषांतराची किती आतुरता होती हें स्पष्ट दिसत आहे. ते म्हणतात " शाकुंतल नाटकाचीं भाषांतरें अनेक भाषांत झालेलीं आहेत व मराठींतहि किर्लोस्करांच्या पूर्वीचीं पांच चार भाषांतरें आहेत. हीं भाषांतरें किर्लोस्करी भाषांतरांपेक्षां बरीं आहेत.........परंतु कालिदासाच्या कृतीचें रहस्य किर्लोस्करांच्या कृतीमध्यें फारच थोडें उतरलें आहे. आणि ठिकठिकाणीं अर्थविपर्यास व पदोपदीं अर्थलोप झालेला असल्यामुळें किर्लोस्करांच्या कृतीवरून कालिदासाच्या कृतीविषयीं खरी कल्पना प्रेक्षकांना अथवा वाचकांना होणें शक्य नाहीं; आणि म्हणूनच किर्लोस्करांच्या शाकुंतलाचा...... जरी प्रसार झाला आहे तरी, नाटकाचा प्रसार होण्याच्या द्वारानें जें उद्दिष्ट कार्य शेवटास जाण्याची मुख्य कवीची इच्छा नाटकांत व्यक्त होत आहे ती अल्प अंशानें सुद्धां सिद्धीस गेल्याचें अथवा जाण्याचें चिन्ह दिसत नाहीं............ यास्तव पद्यें करून व गद्याचेंहि शक्य तितकें बरोबर भाषांतर करून शाकुंतल नाटक फुरसतीप्रमाणें प्रसिद्ध करण्याचा आमचा विचार आहे. " लेखांत शेवटीं पुन्हा एकाठिकाणीं " शाकुंतल नाटकाचें शक्य तितकें तंतोतंत भाषांतर प्रसिद्ध करण्यासंबंधानें अनेक लोक दहापांच वर्षांपासून आम्हांला सुचवीत आहेत..........म्हणून महाकविकालिदासकृत शाकुंतल नाटकाचें गद्यपद्यात्मक भाषांतर कांहीं मित्रांच्या साह्यानें प्रसिद्ध करण्याचा आमचा विचार आहे ' असें त्यांनीं लिहिलें आहे. त्यांच्या इच्छेप्रमाणें भाषांतर लिहिण्यास भाऊशास्त्री यांस सवड व आयुष्य परमेश्वरानें दिलें नाहीं ही दुर्दैवाची गोष्ट होय.

वर निर्देश केलेलीं भाषांतरें तत्कालीन नामांकित विद्वान् रसिकांनींच केलीं असूनहि शाकुंतलाच्या भाषांतराची वाण महाराष्ट्रास सारखी कां भासते होती याबद्दलचें आमचें मत खालीं दिलेल्या उताऱ्यांवरूनच वाचकांच्या लक्षांत आणून देणें बरें. वरील थोर गृहस्थांनीं भाषेच्या त्याकाळच्या वाढीच्या स्थितींत, साधनसामुग्री अपुरी असतांना जें केलें त्यावद्दल ते आपल्या सर्वांच्या प्रशंसेस व कृतज्ञतेस पात्र आहेत. परंतु एवढें कबूल केल्यावर, चालू काळास तीं पुरेशीं नाहींत, व हल्लींची भूक त्यानें भागणार नाहीं, असें म्हटल्यास तें धाष्टर्याचें होईल असें वाटत नाहीं. अशी स्थिति भाषेच्या वाढत्या ज्ञानाच्या काळांत प्रत्येक देशांत येतच असते, हें रेव्हरंड बक्ले यांनीं पोपच्या इलियड-च्या भाषांतरास जी प्रस्तावना लिहिली आहे त्यांवरून दिसून येईल.

रे. बक्ले म्हणतात * ' पोपच्या सर्व भाषांतरांत मळांतील अर्थ स्थूल रीतीनें व्यक्त झाला म्हणजे पुरे असें एकंदर धोरण दिसतें, असें म्हटल्यास आतिशयोक्ति होणार नाहीं. त्यांत भाषेच्या मुळाशीं जाऊन त्यांतील सूक्ष्म व नाजुक खुब्या

---

*[It is not too much to say that his whole work bears the impress of a disposition to be satisfied with the general sense, rather than to dive deeply into the minute & delicate features of language Hence his whole work is to be looked upon rather as an elegant paraphrase than a translation. In those days, what is called literal translation was less cultivated than at present. If something like the general sense could be decorated with the easy gracefulness of a practised poet, if the charm of metrical cadence & a pleasing fluency could be made consistent with a fair interpretation of the poet's meaning, his *words* were less jealously sought for, and those who could read so good a poem as Pope's Illiad had fair reason to be satisfied. It would be absurd, therefore, to test Pope's translation by our own advancing know-l edge of the original text.]

समजून घेण्याची इच्छा दिसत नाहीं. म्हणून त्याच्या समग्र कृतीला भाषांतर म्हणण्यापेक्षां सुबक रूपांतर म्हणणेंच अधिक सयुक्तिक होईल....त्या कालीं, ज्याला हल्लीं शब्दशः भाषांतर म्हणतात त्याचा फारसा प्रचार नव्हता. जर कवीच्या कसलेल्या सफाईदार भाषेंत भावार्थासारखें कांहींतरी मांडता आलें,आणि कवितेच्या नादमाधुरीचा व सहजसुंदर वाक्प्रवाहाचा जर ठोकळ मानानें बरोबर अशा अर्थाशीं मेळ घालतां आला, तर कवीचे **प्रत्यक्ष शब्द** काय होते याबद्दल विशेषशी पर्वा नसे. यास्तव त्या कालीं ज्यांना पोपच्या इलियड इतपत बरी कविता वाचावयास मिळे त्यांना कुरकुरण्याला फारच थोडी जागा असे. वरील गोष्टी लक्षांत घेऊन, मूळ ग्रंथाच्या आपल्या वाढत्या ज्ञानाची कसोटी, पोपच्या इलियडच्या भाषांतराला लावणें मुळींच योग्य होणार नाहीं.'

खुद्द कै. कृष्णशास्त्री राजवाडे यांचे देखील खालील उद्‌गार वाचनीय आहेत. ते प्रस्तावनेंत म्हणतात, "साधारण रीत्या मूळ ग्रंथांत जो रस असतो तो भाषांतरांत आणणें कठीण आहे. त्यांतून शेंकडों वर्षांनीं पूर्ण दशेस आलेली जी संस्कृत भाषा, त्या भाषेंत कालिदासासारख्या महारसिक विद्वज्जनांनीं जो रस केला आहे, तो रस, **आपल्या भाषेंत, जिच्या सुधारणेविषयीं अद्यापि आरंभही झाला नाहीं असें म्हटलें तरी चालेल त्या भाषेंत** आणणें सामान्य बुद्धीचें काम नाहीं."

वरील सर्व उताऱ्यांत ग्रथित झालेल्या विचारांवरून पूर्वींचीं भाषांतरें कशा प्रकारचीं आहेत, व त्यांनीं लोकांची भूक कां भागली नाहीं व भागत नाहीं, या विषयींची आमची कल्पना वाचकांच्या लक्षांत आली असेल. आतां प्रस्तुतच्या भाषांतरांत मी कोणतें ध्येय पुढें ठेवलें आहे, कोणत्या पद्धतीनें तें केलें आहे, व त्याचें तशा तऱ्हेच्या इतर पुस्तकांहून वैशिष्ट्य काय, याबद्दल थोडें सांगितलें पाहिजे. उत्कृष्ट भाषांतर करण्यास कोणती पद्धति चांगली याबद्दल ड्रायडननें केलेल्या खालील सूचना मननीय आहेत. ड्रायडन हा प्रसिद्ध इंग्रज कवि व मार्मिक टीकाकार इसवी सनाच्या सतराव्या शतकांत होऊन गेला. त्यानें म्हटलें आहे कीं,"ज्या भाषांतरकाराला मूळ ग्रंथांतील तेज व ओज कायम ठेवून भाषांतर करावयाचें असेल त्यानें मूळ ग्रंथकर्त्यानें योजिलेल्या नुसत्या शब्दांवर नजर ठेवून चालणार नाहीं. त्यानें त्याच्या भाषेची मोडणी व मुद्दा, त्या विषयाचें वरूप व परिभाषा, हीं नीट समजून घेतलीं पाहिजेत. असें केलें तरच भाषांतर-

कर्त्याला मुळाचें यथातथ्य आणि त्यांतील जीवंतपणा कायम ठेवून–जणुं काय स्वतंत्रच ग्रंथ लिहिला असावा तसें–भाषांतर करितां येईल. जो शब्दाला प्रतिशब्द या पद्धतीनें भाषांतर करतो तो या कंटाळवाण्या ओताओतींत मूळांतील सर्व सत्व सांडतो. "*

ड्रायडननें दर्शविलेलें हें धोरणच सामान्यतः पुढें ठेवून भाषांतरांत कोणते मुद्दे, मर्यादा व बंधनें पाळण्याचा आम्ही प्रयत्न केला आहे त्याचें थोडक्यांत दिग्दर्शन करितों. भाषांतर शब्दशः असावें असा हेतु खरा. परंतु त्यायोगें कवीचा भाव व्यक्त होण्यास अडचण पडत असेल किंवा कवीच्या मनांतील भावाचा विपर्यास होत असेल, तर जरूर तितकें शब्दशः भाषांतराचें बंधन शिथिल करणें; दुसरें असें कीं, संस्कृत व मराठी भाषेची मोडणी एकच असेल तर अवश्य संस्कृतांतील मोडणीला धरून भाषांतर करावयाचें, परंतु जेथें मराठीची मोडणी संस्कृताहून भिन्न असेल तेथें मराठीच्या मोडणीला अनुसरून भाषांतर करावयाचें अशी पद्धति स्वीकारली आहे. या दृष्टीनेंच आम्हीं संस्कृतांतील ' अभिनंद् ' क्रियापदाचें भाषांतर, सामान्यतः ज्या स्थलीं जी क्रिया दर्शवावयाची असेल ती आनंदानें करणें अशा रीतीनें केलें आहे. क्वचित् प्रसंगीं संस्कृत मूळाचें भाषांतर, एखाद्या संस्कृतांतीलच परंतु मराठी भाषेंत रूढ झालेल्या म्हणीनें चांगलें होत असेल तर तेथें ती संस्कृत म्हणच भाषांतरादाखल जशीच्या तशी ठेवून द्यावयाची. तसेंच निश्चयदर्शक वाक्यें मूळांत प्रश्नार्थक नसलीं तरी तीं भाषांतरांत ' उत्तरगर्भप्रश्नार्थक ' बनविलीं

---

* A translator that would write with any force or spirit of an original must never dwell on the words of his author. He ought to comprehend the genius & sense of his author, the nature of the subject & the terms of the art or subject treated of; and then he will express himself as justly and with as much life, as if he wrote the original; whereas he who copies ' word for word ' loses all the spirit in the tedious transfusion. —Dryden

आहेत. मूळ संस्कृत वाक्यें जेथें फार लांब वाटलीं तेथें त्यांचीं भाषांतरांत तुटक वाक्यें केलीं आहेत, व जेथें मूळांत अत्यंत लहान लहान वाक्यांचा समुच्चय असेल तेथें मूळापेक्षां कमी वाक्यें योजून भाषांतर केलें आहे. अर्थात् जेथें जरूर वाटलें अगर इष्ट वाटलें तेथेंच असे फरक केले आहेत. त्याचप्रमाणें संस्कृत मूळांत वाक्यांवाक्यांमधील संबंध अगर कारण दर्शविणारें व सांधा जोडणारे शब्द नसतील,तेथें ते घातले आहेत,कारण मराठींत तशी रचना शोभत नाहीं व समजण्यासहि कांहीं ठिकाणीं त्रास पडतो. मराठींत केवळ शोभेकरितां योजण्यांत येणारे वाक्यालंकारार्थक शब्द (अर्थात् मूळांत नसलेले) भाषांतरांत पुष्कळ ठिकाणीं घातले आहेत. संभाषणांत एकमेकाला उद्देशून योजलेले संबोधनार्थी शब्द, पूर्वीचा प्रचार दाखविण्यासाठीं, कांहीं ठिकाणीं जसेच्या तसेच ठेविले आहेत.

भाषांतर शक्य तितकें हल्लीं प्रचारांत असलेल्या मराठीला धरून करण्याचा प्रयत्न केला आहे. संस्कृतप्रचुर भाषा शक्य तेवढी टाळण्यांत आली आहे; मात्र हें काव्याचें, विशेषतः नाटकाचें भाषांतर आहे ही गोष्ट लक्षांत ठेवून तें सरळ, सुबोध, व सुरस करितां येईल तितकें करण्याचा प्रयत्न केला आहे. अशा भाषांतरांत, मध्यंतरीं कांहीं शब्द कंसांत घातल्यानें त्यांतील एकसत्रीपणा नष्ट होतो, व वाचणाऱ्याचा विरसहि होतो. रसात्मकता हा तर अशा वाङ्मयाचा मुख्य गुण असल्यामुळें रसहानि होणें इष्ट नसतें. यासाठीं कंसांची योजना अगदीं टाळली आहे. भाषांतर दुर्बोध झालें असेल त्या ठिकाणीं टीपा देण्याची पद्धति आहे. परंतु भाषांतराला टीपा देण्याची वेळ येऊं नये अशी माझी इच्छा असल्यामुळें, शक्य तितकें दुर्बोधत्व टाळण्याचा प्रयत्न केला आहे.

याप्रमाणें भाषांतराचें आमचें सर्वसाधारण धोरण विशद केल्यावर, पद्यमय भाषांतराविषयीं थोडा खुलासा करणें इष्ट वाटतें. पहिली गोष्ट ही कीं ज्या ज्या स्थळीं मूळांत कविता आहे तेथें तेथें मीहि कविता घातली आहे. गद्य लिहीत असतां ज्या ठिकाणीं भावना उत्कट होते, रसाचा उत्कर्ष होतो, कल्पनेची भरारी उंच जाते, भाषा मधुर, चटकदार, जोरदार व सूत्रमय होते, जेथें तिला लालित्य, शृंगार व सौंदर्य यांनीं नटावेसें वाटतें, जेथें जगाला आदर्शभूत होणाऱ्या सिद्धांतांचा, किंवा जगाला मोहित व चकित करणाऱ्या उपमांचा अवतार व्हावयाचा असतो, त्या ठिकाणीं कालिदासाची सुधाप्रस्रविणी गीर्वाणवाणी

पद्यांत लय पावते. कालिदासाच्या ' मधुरालापनिसर्गपण्डिता ' कोकिळेचा कण्ठ खुललेला पाहून, माझ्या रासवट महाराष्ट्र साळुंकीलाहि मंजुळ वाणी काढण्याचें स्फुरण चढलें तर त्यांत आश्चर्य काय ? कारण साळुंकीचा ' बोलविता धणी वेगळाची ' ही तुकाराम महाराजांची उक्ति प्रसिद्धच आहे. असो. मूळांतील कविता ज्या वृत्तांत असेल तेंच वृत्त मीं भाषांतरांत कायम ठेविलें आहे. याला एकच अपवाद मी केला आहे, तो आर्येच्या वृत्ताच्या बाबतींत. कविवर्य मोरोपंत यांनीं संस्कृत शुद्ध आर्येच्या ऐवजीं आर्यागीतिवृत्त फार प्रचारांत आणलें, व मराठी वाङ्मयांत तें इतकें रूढ झालें आहे कीं शुद्ध आर्येशीं लोकांचा परिचयच तुटल्यासारखा वाटतो. म्हणून या अपवादाबद्दल वाचक मला क्षमा करतील अशी आशा आहे. समवृत्तत्व राखण्यांत आणखी एक हेतु असा आहे कीं, कालिदासानें योजिलेलीं वृत्तें त्या श्लोकांतील भावनेला अनुरूप व रसाला पोषक अशीं असल्यामुळें, तद्व्यतिरिक्त अन्य वृत्तें योजण्यानें पुष्कळवेळां रसभंग होतो, तो होऊं नये. कवितांच्या भाषांतरांच्या बाबतींत पतकरलेलें दुसरें बंधन समश्लोकत्वाचें होय; म्हणजे मूळांत जितक्या चरणांचा एक श्लोक असेल तितक्याच चरणांचा मराठींत प्रतिश्लोक ठेविलेला आहे. कारण वृत्त मूळांतलेंच ठेवून श्लोकसंख्या अधिक अशींहि भाषांतरें आढळतात. तसेंच चरणांच्या संख्येचा स्पष्ट खुलासा करण्याचें कारण असें कीं, श्लोकांची संख्या कायम ठेवूनहि चरणांची संख्या बदलण्याचा प्रघात माझे पहाण्यांत आला आहे. प्रसिद्ध काव्यभक्त लक्ष्मणशास्त्री गणेशशास्त्री लेले यांनीं मेघदूताचें जें भाषांतर केलें आहे त्यांत अशी योजना केलेली आहे. म्हणजे चार चरणांच्या श्लोकांच्या ऐवजीं सहा चरणांचे श्लोक त्यांत पुष्कळ ठिकाणीं आढळतात. सदर प्रघाताविषयीं आमची प्रतिकूलता मुळींच नाहीं. आमच्या वरील लिहिण्याचा मुद्दा इतकाच कीं, या भाषांतरांत ती पद्धत अंगीकारिलेली नाहीं. तसेंच संस्कृत पहिल्या चरणाचें भाषांतर तिसऱ्या चरणांत, व चवथ्या चरणाचें पहिल्या चरणांत असा प्रकार भाषांतरांत होऊं देण्याचें शक्य तितकें टाळलें आहे, एवढेंच नव्हे तर चरणांतल्या चरणांत देखील वाक्यविभागांचा अनुक्रम न बदलूं देण्याचा प्रयत्न केला आहे. अर्थात् कांहीं ठिकाणीं तसें करणें अशक्यच झाल्यामुळें, अगर मराठी भाषेच्या मोडणीला मूळांतील अनुक्रम जेथें जुळत नसेल अशा ठिकाणीं फरक केलेला आहे. परंतु अशीं स्थळें फार आढळणार नाहींत अशी माझी समजूत

आहे. आणखी या संबंधांत सांगण्यासारखी गोष्ट म्हणजे संस्कृतांतील कवितांना यमकाचें बंधन नसतें. परंतु निर्यमक कविता मराठींत थोडी रूढ होत चालली असली तरी प्रिय झाली नसल्यामुळें—भाषांतर तंतोतंत करून यमक साधणें फार त्रासाचें झालें तरी—तें बंधन मीं या पहिल्याच प्रयत्नाचे वेळीं टाकून दिलें नाहीं.

या भाषांतरांत मीं शाकुंतलाची कोणतीही एकच प्रत मूळ म्हणून घेतलेली नाहीं. तसेंच, प्राक्षिप्त वचनें, पाठांचें ग्राह्याग्राह्यत्व, वगैरे गोष्टींचाही विचार केलेला नाहीं. एकतर पुण्यासारख्या ठिकाणीं राहणें नसल्यामुळें सर्व निरनिराळ्या पाठांच्या हस्तलिखित व छापील प्रती मला मिळणें कठीण होतें, व दुसरें, संस्कृत शाकुंतलांतील वाक्यांचा, श्लोकांचा, वगैरे अशा दृष्टीनें विचार करणें हें या पुस्तकाच्या मर्यादेच्या बाहेरहि झालें असतें. संस्कृत मूळावर मराठींत टीपा लिहिण्यास आम्हीं आरंभहि केला होता, परंतु फुरसतीच्या अभावीं तें काम पुरें झालें नाहीं. तें पुरें करण्याची संधि आल्यास अशा तऱ्हेचा यथामति विचार करण्याचें मनांत आहे.

शेवटीं हें भाषांतर करण्यांत जे एक दोन सर्वसामान्य हेतु आहेत ते सांगून मी हा लांबलेला खुलासा संपवितों. एक हेतु 'कवीचें खरें रहस्य विद्यार्थ्यांस व सामान्य वाचकांस चांगले कळावें' हा. आजवर मीं केला आहे अशा प्रकारचे फारसे प्रयत्न न होण्यास मुख्य कारण एकच कीं, विश्वविद्यालयाचें सर्व शिक्षण अद्यापि इंग्लिशमधून चालत असल्यामुळें अशा तऱ्हेच्या पुस्तकांचा खप नसतो व त्याची आवश्यकताहि विद्यार्थी वर्गास तितकी भासत नाहीं. तथापि कवीचें हृद्गत सामान्य विद्यार्थ्याला व सर्वसाधारण जनसमूहाला सुद्धां स्वभाषेंतूनच खरें समजेल, परभाषेंतून तें कधींहि समजणार नाहीं अशी माझी समजूत आहे. अशा रीतीनें काव्याचें मर्म कळण्याची मुष्कील पडत असल्यामुळेंच, आज हजारों पदवीधर दरसाल कॉलेजमधून बाहेर पडत असून, व ते संस्कृत व इतर काव्यें शिकलेले असतांहि, त्यांचे ठिकाणीं रसज्ञता ज्या प्रमाणांत आढळावी त्या प्रमाणांत आढळत असल्याचें दिसून येत नाहीं. काव्याचें खरें ज्ञान होण्यास कवीच्या अंतरंगांत शिरावें लागतें, व काव्याच्या किंबहुना कोणत्याही विषयाच्या अंतरंगांत शिरण्यास मातृभाषा हाच राजमार्ग होय. दुसरा हेतु असा कीं, संस्कृत काव्यनाट-

कांचीं व तत्वज्ञानविषयक ग्रंथांचींहि इंग्रजींत उत्तम भाषांतरें झालीं आहेत, व शाकुंतलाचीं तर बहुतेक सर्व भाषांतून झालीं आहेत. परंतु तशा पद्धतीनें शाकुंतलाचें विश्वसनीय भाषांतर अद्याप मराठींत झालें नाहीं, ही वाण अंशतः तरी भरून काढावीं याहि दृष्टीनें हा प्रयत्न केला आहे. तो महाराष्ट्रभाषाभिमानी रसिकजन गोड करून घेवोत अशी माझी त्यांस प्रार्थना आहे.

यानंतर ह्या पुस्तकांत शाकुंतलविचार म्हणून कालिदासाच्या प्रस्तुत नाटकावरील आमचे कांहीं विचार आम्ही मांडले आहेत त्यांबद्दल थोडें कळविणें इष्ट वाटतें. प्रथमतः कालिदासाविषयक अगर शाकुंतलविषयक कांहीं चर्चा अगर विवेचन करणें हे या केवळ मराठी पुस्तकाच्या मर्यादेच्या बाहेरचें होईल असें वाटून त्या तऱ्हेचा कांहींच प्रयत्न केला नव्हता. परंतु पुस्तक तयार झाल्यावर कांहीं मित्रांनीं शाकुंतलाविषयीं माझे विचार मी या पुस्तकांत प्रस्तावनारूपानें मांडणें अवश्य आहे अशी सूचना केली; त्यावरून, संस्कृतमूळाची जरूर न पडतां, जेवढें सामान्य विवेचन करितां येईल तेवढें करण्याचें मी योजिलें.या कारणानें व प्रस्तावना लिहिण्यास उशीरां सुरुवात झाल्यामुळें हें विवेचन परिपूर्ण करतां आलें नाहीं. शाकुंतलांतील कांहीं विशिष्ट अंकांच्या गुणांचें सामान्य विवेचन व कांहीं विशिष्ट प्रचलित कल्पनांविषयीं आमचें स्वतःचें मत यांचाच येथें अन्तर्भाव केला आहे. तें विवेचन लिहून झाल्यावर मांडणीच्या व भाषेच्या दृष्टीनें जी फेरतपासणी करणें जरूर होतें तें करण्यासहि वेळ मिळाला नाहीं. यामुळें त्यांत पुनरुक्ति, पाल्हाळिकपणा वगैरे दोष राहिले आहेत याची मला पूर्ण जाणीव आहे. परंतु प्रकाशनास आधींच झालेल्या थोड्या उशीराचा विचार करितां, वरील दोष काढून टाकण्यासाठीं आणखी विलंब करणें योग्य होणार नाहीं म्हणून आहे याच स्थितींत तें प्रसिद्ध केलें आहे या बद्दल वाचकवर्ग क्षमा करील अशी आशा आहे. तसेंच उशीरां लिहिल्यामुळें, भाषांतरपरिचय व शाकुंतलविचार, यांपैकीं कोणताच भाग प्रो. रानडे यांस दाखवितां आला नाहीं याबद्दलहि वाईट वाटतें.

आतां कांहीं व्यक्तिविषयक गोष्टींचा उल्लेख करावासा वाटतो. माझे परमपूज्य वडील, पहांटेस उठून मेघदूत काव्य नेहमीं मोठ्यानें वाचीत असत. त्यावेळीं अत्यंत बाल्यावस्थेंतहि त्या मंदाक्रांता वृत्तांतील मधुर गीर्वाणवाणी ऐकून मला आनंद होत असे. कालिदासाच्या भक्तीचें अजाणत बीजारोपण

त्यावेळीं झालें. व त्यानंतर त्यांचे शाकुंतल, रघुवंश, मेघदूत वगैरें ग्रथांतील कांहीं भाग त्यांचेजवळच वाचले. त्या पुण्याईनेंच मजकडून ही मातृभाषेची अल्प सेवा परमेश्वरानें घडविली असावी अशी माझी समजूत आहे. व म्हणूनच हें पुस्तक अत्यंत भक्तीनें व प्रेमानें त्यांस अर्पण केलें आहे.

भाषांतर तयार करून बरेच दिवस झाले होते. परंतु फुरसतीच्या अभावीं तें लवकर प्रसिद्ध करण्याचा योग आला नाहीं. तथापि कसा तरी वेळ काढून तें आतां तरी प्रसिद्ध करण्याचें कारण असें कीं, यंदा तें मुंबई युनिव्हर्सिटीचे इंटरमीजिएट परीक्षेस ठेवण्यांत आलें असल्यामुळें यावेळीं, विद्वान् प्रोफेसरांच्या व विद्यार्थ्यांच्या तें वाचनांत आलें तर त्याची सहजासहजीं परीक्षा होईल अशी आशा वाटली. कारण संस्कृतज्ञ रसिक हेच या कृतीचे मुख्य परीक्षक होत. असो. गेले कांहीं दिवस जो उद्योग हौसेनें केला तो आतां हातानिराळा होणार म्हणून एक तऱ्हेचें आनंद मिश्रित दुःख वाटल्याखेरीज रहात नाहीं.

हें पुस्तक लिहितांना ज्या अनेक जुन्या व नव्या ग्रंथांचें मला साहाय्य झालें त्यांच्या विषयीं कृतज्ञता दर्शविणें हें माझें पहिलें कर्तव्य होय.

यानंतर अत्यंत महत्वाची गोष्ट ही कीं, **प्रो. रामचंद्र दत्तात्रय रानडे** एम्. ए. यांनीं, त्यांचे मागें अनेक उद्योग असतांहि या पुस्तकास प्रस्तावना लिहून देण्याचें कबूल केलें, व वेळांत वेळ काढून व प्रकृतीस स्वास्थ्य नसतांहि तें पुरें केलें यांबद्दल त्यांचा उतराई होणें मला अशक्य आहे. मी दिलेली तसदी त्यांनीं आनंदानें सोसली हें विशेष होय. त्यांच्या सारखे महाविद्वान्, संस्कृतज्ञ, तत्त्वज्ञानी व परमेश्वरभक्त गृहस्थ माझ्या पुस्तकास प्रस्तावना लिहिण्यास मिळाले हें मी माझें मोठें भाग्य समजतों.

या कामीं माझे विद्वान् मित्र रा. **प्रभाकर वासुदेव बापट** बी.ए.यांनीं ज्या अनेक महत्वाच्या व मार्मिक सूचना केल्या व निरपेक्षपणें या पुस्तकाला सर्वांग सुंदरत्व यावें म्हणून जी अविश्रांत खटपट केली त्याबद्दल त्यांचेहि मनापासून आभार मानणें माझें कर्तव्य आहे, व तें मी आनंदानें करतों. तसेंच जर कोणा एका व्यक्तीचें, या पुस्तकाच्या लेखनाच्या आरंभापासून तों तें छापून बाहेर पडेंपर्यंत,अकृत्रिम साहाय्य झालेंअसेल,तर तें रा. **दत्तात्रय विश्वनाथ ताह्मनकर** बी. ए. यांचें होय.किंबहुना असेंहि म्हणण्यास मला बिलकुल दिक्कत वाटत नाहीं कीं, या पुस्तकाचें जर कांहीं श्रेय मजकडे असेल, तर तितकेंच तें माझे

सदर जिवलग स्नेही यांचेकडेहि आहे. त्याचप्रमाणें अहमदनगरचें प्रसिद्ध वकील व माझे परम स्नेही रा. **काशीनाथ पंढरिनाथ भालेराव** बी. ए. एल् एल्. बी. यांचेंहि या पुस्तकप्रकाशनाचें कामीं पहिल्यापासून अत्यंत साहाय्य झालें आहे. त्यांचेहि मी मनःपूर्वक आभार मानतों.

याशिवाय आणखीहि कांहीं अशा व्यक्ती आहेत कीं ज्यांच्या साहाय्याचें मोल मला शब्दांत करितां येत नाहीं. परंतु नामानिर्देशपूर्वक आभार मानण्यास त्यांची मला परवानगी नसल्यामुळें नाइलाज आहे.

शेवटीं हें पुस्तक छपाईचे दृष्टीनें इतकें सुंदर व बिनचूक होऊन, त्याचें बाह्यांगही इतकें आकर्षक होण्यास ज्यांचे श्रम मुख्यतः कारण झाले आहेत त्या गृहस्थांचे आभार मानणें हें अत्यंत अवश्य आहे. ते गृहस्थ म्हणजे या पुस्तकाचे मुद्रक रा. **गणेश काशिनाथ गोखले सेक्रेटरी, श्री गणेश प्रिंटिंग वर्क्स** हे होत. त्यांनीं अत्यंत अल्प अवधींत ठरल्याप्रमाणें पुस्तक छापून दिलें. उशीर झाला असला तर तो माझेकडूनच, त्यांच्याकडून नाहीं. विशेष उल्लेख करण्याजोगी गोष्ट म्हणजे मी प्रुफांत वारंवार, अनेक व शेवटपर्यंत सुधारणा करून त्यांना बरीच तसदी दिली, तथापि लेखकाची काय मनःस्थिति असते याची त्यांनीं प्रशंसनीय जाणीव बाळगून ती तसदी सोसली याबद्दल मी त्यांचा विशेष आभारी आहे.

शेवटीं या कामीं **श्रीमंत मालोजीराव मुधोजीराव उर्फ नानासाहेब नाईक निंबाळकर**, अधिपति संस्थान फलटण व **श्रीमंत सौभाग्यवती मातुःश्री लक्ष्मीबाईसाहेब**, राणीसाहेब संस्थान फलटण या उभयतांनीं वेळोवेळीं जी सहानुभूति दाखविली, व पुस्तकप्रकाशनाचे वेळीं अत्यंत निकडीचीं कांहीं कामें असतांहि स्वतः अडचण सोसून मला केवळ या कामाकरितांच आनंदानें सवड दिली याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत ऋणी आहे. त्यांच्या कृपेखेरीज हें काम शेवटास गेलें असतें असें मला वाटत नाहीं. त्यांनीं दाखविलेली वाङ्मयाविषयक आस्था खरोखर अत्यंत प्रशंसनीय आहे असें म्हटल्यावांचून राहवत नाहीं.

राजकुलांतील व्यक्ति ईश्वराच्या अंशरूप असतात. तेव्हां त्यांच्या विषयींचें आपलें कर्तव्य केल्यावर एकच कर्तव्य उरतें व तें म्हणजे ज्या जगच्चालकाच्या

सत्तेशिवाय झाडाचें पानहि हालत नाहीं, त्या दयाघन प्रभूच्या चरणीं सर्व वृत्ती विलीन करणें हें होय. म्हणून अत्यंत भक्तिपूर्वक अंतःकरणानें त्याच्याच कृपेची श्री ज्ञानेशांच्या पवित्र शब्दांत याचना करून लेखन संपावितों.

आतां विश्वात्मकें देवें। येणें वाग्यज्ञें तोषावें।
तोषोनि मज द्यावें। पसायदान हें ॥

पुणें
५०६ नारायण पेठ
ता. ८।१०।२५

के. वि. गोडबोले.

शाकुंतलविचार.

" The best part of every great work is always inexplicable: it is good because it is good; and innocently gracious, opening as the green of the earth, and falling as the dew of heaven. "

—*Arabindo Ghose.*

"कोणत्याहि श्रेष्ठ कृतीचें उत्तमांग विवेचनातीत असतें; त्याचा चांगलेपणा हेंच त्याच्या चांगलेपणाचें कारण; त्याचें निरागस सौंदर्य सृष्टींतील हिरवळीप्रमाणें नयनगोचर होतें व आकाशांतून दंव पडावें तसें भासतें."

—अरविंद घोष.

शाकुंतल नाटक हें दुष्यन्त व शकुंतला या दोन श्रेष्ठ व्यक्तींच्या संयोगाचा काव्यमय इतिहास आहे. या संयोगाचे दोन विभाग आहेत: एक अल्पकालिक व दुसरा चिरकालिक; आणि यामुळें हे दोन संयोग घडवून आणणाऱ्या प्रसंगांचें ज्यांत वर्णन आहे, असे या नाटकाचे दोन साहजिक विभाग पडतात.शकुंतला आश्रमवासी तर दुष्यंत नगरवासी असा हा संयोग असल्यामुळें नाट्यस्थलाचेहि असेच दोन मुख्य विभाग पडतात. पहिल्या अंकाला सुरुवात आश्रमासन्निध होऊन चवथ्या अंकाच्या शेवटापर्यंत तेंच स्थल कायम राहतें. मात्र पहिले तीन अंक संपेपर्यंत दुष्यंत व शकुंतला यांच्या छाया आश्रमाच्या पुढें कवीनें इतक्या मोठ्या पाडल्या आहेत कीं, त्या चित्रांतील आश्रमरूपी पृष्ठभूमि एखाद्या दूरवर्ती दृश्याप्रमाणें दिसते. या चित्रांतील दुष्यंत तिसऱ्या अंकाच्या शेवटीं अन्तर्धान पावला म्हणजे चवथ्या अंकांत आश्रमाची पृष्ठभूमि, समीप आल्यासारखी वाटते, व स्पष्ट दिसते; तेथील प्रशांत वातावरणांत कण्वमहर्षींच्या त्या गंभीर परंतु प्रेमळ अशा पुराणमूर्तीचें प्रेक्षकांना दर्शन घडतें.आणि अशा त्या कुलपतीच्या पितृतुल्य छत्राखालीं नांदणाऱ्या कुटुंबाच्या आयुष्यांतील--एक घरोघरीं घडणारा पण अत्यंत हृदयस्पर्शी असा—प्रसंग

तेथें कवीनें दाखविला आहे. यापुढें पांचव्या अंकापासून मात्र, तपोवन, आश्रम, शांति, साधेपणा, निरागसता हीं दृश्यें लोपून त्यांऐवजीं, लोकांनीं गजबजलेलें नगर, कावेबाजीनें भरलेला दरबार, आणि दुःख, निराशा, व क्षोभ यांची कालवाकालव हें दृश्य उत्पन्न होतें. सहाव्या अंकांतील कोळी व रक्षक यांच्या संवादाच्या अखेरपर्यंत हीच स्थिति कायम राहून नंतर कांहीं काळ राजाच्या अनुतापलहरींनीं रंगभूमीवर औदासीन्याची छाया पसरते, व शेवटीं सातव्या अंकांत तपःप्रधान, समतामय व निष्काम असें विशुद्ध वातावरण निर्माण होऊन, तेथेंच त्या पुरातन देवदैत्यमातापितरांच्या शुभाशीर्वादांत दुष्यन्त व शकुंतला यांच्या चिरसंयोगाची प्राणप्रतिष्ठा होते. अशी या नाटकाची थोडक्यांत रचना आहे.

अशा तऱ्हेचें हें शाकुंतल नाटक अत्यंत लोकप्रिय होण्यास त्यांतील कोणकोणते गुण कारणीभूत झाले याचा विचार करण्यापूर्वीं, कोणत्याही नाटकाची लोकप्रियता सामान्यतः कोणत्या एका मुख्य गुणावर अवलंबून असते, याबद्दलचें आमचें मत वाचकांपुढें ठेवून, नंतर तो गुण या नाटकांत किती उत्कट प्रमाणांत वसत आहे हें थोडक्यांत दाखविणें इष्ट आहे. या संबंधांत असें एक मत प्रचलित आहे कीं, नाटकाची थोरवी व लोकप्रियता ही त्यांत प्रतिपादिलेले सिद्धांत व तत्त्वें यांच्या उच्चतेवर अवलंबून असते. परंतु नाटकाच्या यशस्वितेला जसे इतर अनेक गुण कारणीभूत होतात, तसाच हाहि एक होत असला तरी आमच्या मतें या गुणाला प्राधान्य देतां येत नाहीं. कारण कोणतेंहि सरस काव्य, कथानक, अगर नाटक लिहितांना एखादें विशेष तत्त्व अगर एखादा विशेष नीतिसिद्धांत मांडण्याचें ठरवून तें लिहिलें जातें असें सहसा असत नाहीं. कवि, कादंबरीकार, अगर नाटककार, हा त्यांतील पात्रें, त्यांचा स्वभाव, त्यांचीं कृत्यें, त्यांच्या भावना, त्यांचा हलकेपणा, त्यांचा मोठेपणा, त्यांचा धार्मिकपणा, त्यांचा नास्तिकपणा, त्यांचा पश्चात्ताप, त्यांची अवनति, त्यांची उन्नति, इत्यादि गोष्टी त्याच्या समजुतीनें प्रत्यक्ष आयुष्यांत जशा घडतात तशा रेखाटीत असतो. थोडक्यांत, तो संसाराचें आलेख्य काढीत असतो. त्या चित्रांत त्याच्या स्वतःच्या भावना, मनोवि-

कार,परिस्थिति व संवई, यांचेंहि त्यास नकळत मिश्रण होत असतें.तसेंच तें संसारचित्र त्याच्या स्वतःच्या कल्पनेप्रमाणें जसें असावें असें त्यास वाटतें, तसेहि रंग त्यांत तो भरतो. प्रत्यक्ष संसार व ध्येयभूत संसार यांतील चढ-उतार तो दाखवितो, परंतु त्याचें जग व प्रेक्षकांचें जग, तसेंच त्याचें ध्येय व प्रेक्षकांचें ध्येय, यांत जर विरोध असला अगर महदंतर असलें, तर तें नाटक लोकप्रिय होत नाहीं. असो. अशाप्रकारची संसाराची प्रतिकृति जगापुढें आली म्हणजे मग प्रेक्षक आपल्या भावनानेत्रांनीं ती पहातात, व अमुक सिद्धांत सिद्ध करण्या-करितां कवीनें ती लिहिली असली पाहिजे अशी कल्पना तीवर ते बसवितात. नाटकाची किंमत वस्तुतः त्यांतून काढतां येणाऱ्या सिद्धांतांच्या थोरवीवर अवलंबून नसून, प्रत्यक्ष आयुष्यक्रमाशीं अगर तो आयुष्यक्रम जसा असावा अशी तत्कालीन लोकांची महत्त्वाकांक्षा असते त्या महत्त्वाकांक्षेशीं, तें नाटक जितक्या अधिक प्रमाणांत मिळतें व जुळतें असेल त्यावर असते. थोडक्यांत सांगावयाचें तर प्रत्यक्ष जीवनक्रमाचें, अगर तत्कालीन सदसत् आयुष्यक्रमाच्या कल्पनांचें, उत्कृष्ट व प्रामाणिक प्रतिबिंब हें उत्तम नाटकाचें मुख्य लक्षण होय असें आम्हांला वाटतें.

सिद्धांत मांडण्याचें ठरवून अगर त्या हेतूनें कवि आपली कृति लिहीत नाहीं, असें आम्हीं वर म्हटलें आहे याचा अर्थ त्याचें सर्व लेखन हेतुरहित असतें असें प्रतिपादन करण्याचा आमचा उद्देश आहे असा गैरसमज कोणी करून घेऊं नये. कुशल चित्रकारांची कुंचली, अभियुक्त कवींची लेखणी, व उत्कृष्ट मूर्तिका-रांची छिंदणी, यांचा प्रत्येक फट्कारा व ठोका हा अत्यंत काळजी-पूर्वक व जपून दिलेला असतो. कारण कल्पनाचक्षूंपुढें अमूर्त स्वरूपांत उभें असलेलें चित्र, प्रत्यक्ष सृष्टींत त्यांना उतरवावयाचें असून त्या दोन्ही चित्रांत अत्यंत साम्य वठविण्याचा त्या कलाभिज्ञांचा हेतु असतो. परंतु इतकें कबूल केल्यावर, कवीची कृति नीतीचीं तत्त्वें अगर सिद्धांत प्रतिपादन करण्यासाठीं जन्माला आलेली नसते हें असंदिग्ध शब्दांत सांगणें जरूर आहे. प्रत्येक मनुष्याच्या चरित्रांतील सर्व हालचालींतून कांहींतरी विशिष्ट बोध निघण्यासारखा असतो, तद्वतच तो कविसृष्ट

पात्रांच्या हालचालींतूनहि निघतो. ललितवाङ्मय व तत्त्वविवेचन यांचा टीकाकार मागून घालतात तितका सहेतुक मेळ मुळांत नसतो. कारण त्यांचे प्रांत निसर्गतः भिन्न नसले तरी सदैव एक नसतात, एवढेंच आमचें म्हणणें आहे.

उत्तम नाटक हें संसाराचें चित्र अगर प्रतिबिंब असतें ही गोष्ट एकदां मान्य झाल्यावर, प्रस्तुत नाटक या कसोटीला लावून पहाणें ओघानेंच प्राप्त होतें. या परीक्षेला तें विशेष उतरतें व म्हणूनच त्याची कीर्ति जगभर दुमदुमून राहिली आहे, असें आमचें नम्र मत प्रारंभींच वाचकांपुढें मांडण्याची परवानगी घेतों, व नंतर या मताच्या पुष्ट्यर्थ नाटकांतील एकदोन स्थलांचें या दृष्टीनें विवेचन करितों.

पुस्तक उघडतांच प्रस्तावनेंतच संसाराच्या आलेख्याला कालिदासानें सुरुवात केलेली आढळते. सूत्रधारानें नटीस ' प्रत्येक पात्रानें आपल्याकडून शिकस्त केली पाहिजे बरें ' असें म्हणतांच, सुगृहिणीला अनुरूप अशा भाषेंत, पतीला उत्साह देत ' खेळ बसविण्याच्या इकडच्या शैलीनें कांहीं सुद्धां उणें पडणार नाहीं ' असें तिनें चटकन् उत्तर दिलें. त्या उत्तरांत तिचा आपल्या नाट्यकलाभिज्ञ पतीबद्दल वाटणारा सकारण अभिमान किती उत्तम रीतीनें व्यक्त झाला आहे, हें वाचक आपल्या अनुभवावरून खास ताडूं शकतील. या तिच्या उत्तरावर

ज्ञाते न तुष्ट, तों मीं पूर्ण न मानी प्रयोगकौशल्या ।
बहु शिकले त्यांनाही विश्वास नसोचि शक्तिचा अपुल्या ॥

असा सदभिरुचि असणाऱ्या विनीत गृहस्थाला शोभणारा व स्वतःच्या वृत्तीशीं जुळणारा अनुभवसिद्धान्त सूत्रधारानें मांडिला आहे. पतीच्या या म्हणण्याची सयुक्तिकता व सत्यनिष्ठुरता प्रत्ययाला येतांच 'आहे खरें असें ' असें संमतिदर्शक उत्तर अत्यंत थोडक्या व मोजक्या शब्दांत नटीनें दिलें, व 'मानवी स्वभावाच्या छटान् छटा रेखाटणारें कालिदासाचें नाटक आज आपल्याला वठवावयाचें आहे तेव्हां जगाला आपले प्रयोगकौशल्य आज कसें काय पटेल,' या किंचित् चिंताजनक विचारांतून पतीचें मन त्याला नकळत दुसरीकडे गुंतविण्याचे हेतूनें तिनें तो विषयच बदलून 'पण आतां पुढें काय करावयाचें तेवढें सांगावें बरें' असा

कार्यप्रवर्तक प्रश्न त्यास विचारला आहे. आम्हांला वाटतें प्रारंभींच्या एवढ्या या लहान चार वाक्यांवरून देखील कालिदासाचें नाटक प्रत्यक्ष संसाराशीं किती एकरूप आहे हें चांगलें लक्षांत येतें.

तसेंच हाच संवाद उदाहरणादाखल घेऊन वर आम्हीं प्रतिपादन केलेली एक गोष्ट स्पष्ट करितां येईल. 'बहु शिकले त्यांनाही विश्वास नसोचि शक्तिचा अपुल्या' या आर्याचरणांत जो अनुभवसिद्धांत गोंविलेला आहे तो किती सहज, ओघांत, व अकृत्रिमपणानें आला आहे इकडे वाचकांनीं लक्ष पुरवावें. म्हणजे हा सिद्धांत मांडण्यासाठीं कालिदासानें तसा भाषणाचा ओघ आणिला नसून, भाषणाच्या ओघांत नैसर्गिक रीतीनें तो सिद्धांत अवतीर्ण झाला आहे ही गोष्ट वाचकांचें लक्षांत येईल. या संवादरूपी संसारचित्रांतील हा सिद्धान्त म्हणजे कुंचलीचा एक सफाईदार हात आहे, अथवा सुशिक्षित व सुविनीत अशा जीवनकवनाच्या विशिष्ट रागांतील तो एक स्वर आहे. तो हात देतां यावा म्हणून तें चित्र रंगविलें नाहीं किंवा तो स्वर त्यांत घालतां यावा म्हणून तें कवन तशा रागांत बसविलेलें नाहीं. साध्या भाषेंत सांगावयाचें म्हणजे तो सिद्धांत त्या संभाषणाचें सहज असें अंग आहे. सिद्धांत साधण्यासाठीं संवाद घातल्यानें संभाषणाची सहजता नाश पावून त्यांत कृत्रिमता उत्पन्न होते, व अशा तऱ्हेनें त्याचें सृष्टितादात्म्य नष्ट झालें म्हणजे संसाराची प्रतिमा त्यांत बरोबर न वठून तसलें नाटक मनास पटत नाहीं.

शाकुंतल हें संसाराची हुबेहुब नक्कल आहे असें सिद्ध करणारीं प्रस्तावनेंतील वरील संवादासारखीं स्थळें, या नाटकभर सर्वत्र पसरलेलीं आहेत. परंतु विस्तारभयास्तव, व या कृतीच्या अल्पप्रमाणाशीं तें विसंगत होईल म्हणून, आम्ही आणखी एकच स्थल दाखवून हा मुद्दा संपवितों. सहाव्या अंकाच्या प्रारंभीं प्रवेशकांत रक्षकांची जी वृत्ति कालिदासानें दाखविली आहे, ती आज देखील जशीच्या तशीच आहे हें पाहून मनुष्यस्वभाव हा दिक्कालाद्यनवच्छिन्नच आहे असें म्हणावें लागतें. जगांतील प्रत्यक्ष व्यवहाराचें व नाटकांतील या संवादाचें एकरूपत्व आजही सहज पटण्याजोगें आहे म्हणून हाच संवाद आम्ही

उदाहरणादाखल घेतों. या संवादांत (पृ. ७३) कैद्यानें ' मी शक्रावतारीं राहणारा एक कोळी आहे' असें रक्षकाच्या प्रश्नास उत्तर देतांच, रक्षकानें ' ए वाटमाऱ्या ' अशी एक शिवी हांसडून ' आम्हीं जात विचारली का रे ' असा अडवणुकीचा प्रश्न त्यास केला. त्यावर संभावितपणाचा आव आणून ' सूचका, त्याला सगळें ओळीनें सांगूं दे. त्याला मधें मधें अडवूं नको ' अशी कोतवाल साहेबांनीं मखलाशी केली. परंतु कैद्यानें ' मी जाळें, गळ इत्यादि साधनांनीं निर्वाह करतों ' अशा अर्थाचें पुढील वाक्य उच्चारिलें नाहीं तोंच कोतवाल साहेबांनीं हंसून ' मोठा पवित्र धंदा ! ' असा त्यास टोमणा मारिला, व आधल्याच क्षणीं रक्षकास दिलेल्या ताकिदीचा पोकळपणा सिद्ध केला. कनिष्ठ व वरिष्ठ पोलीस अंमलदारांत हा सिद्धसाधकपणा, कैद्याला 'समजी' देतांना नेहमीं चालतो, त्याचेंच हें अत्यंत मार्मिक व यथातथ्य चित्र आहे. याच संवादांत याहीपेक्षां गमतीदार, व स्वभावाचें मर्म दाखविणारा असा भाग पुढेंच आहे. पृ. ७५ वर खालीलप्रमाणें संवाद आहे.

सूचकः—साहेबांनीं मोठीच कामगिरी बजावली !

जानुकः—अरे, ' या कोळ्यांच्या नायकासाठीं ' असें म्हणशील कीं नाहीं ? (असें म्हणून हेव्यानें कोळ्याकडे पाहतो.)

कोळीः—साहेब, यांतील अर्धें सुमनांबद्दल (एक अर्थ चांगल्या मनाबद्दल व दुसरा अर्थ वधपुष्पांच्या अहेराबद्दल) तुम्हांला असूं द्या.

वर सिद्धसाधकपणा दाखविला त्याचाच पण निराळ्या तऱ्हेचा मासला पहिल्या दोन वाक्यांत दिसून येतो. कैदी फांसावर लटकेल अशी सर्व खटपट करून शेवटीं तो त्याच्या नशिबानें अगर निर्दोषीपणानें सुटला म्हणजे त्यावेळीं त्याची सुटका आपल्याच प्रयत्नांनीं झाली असें दाखविण्याची पोलिसांची खटपट पहाण्याजोगी असते. त्याच्या हातकड्या काढतांनाच त्यांच्या तोंडावर विलसणारें तें कावेबाज पोलिशी हास्य,व त्यावेळचें मधुर, अभिनंदनपर, व कैवारीपणाचें कुजबुजणें, हीं अनेकवार पहाण्याची संधि ज्याला आली असेल त्याला सूचकजानुकांचीं हीं दोन वाक्यें तत्काल

पटतील यांत शंका नाहीं. अशा प्रसंगीं अशा अडाणी कैद्याला तर जणूं काय आपण पोलिसांच्याच सहाय्यानें सुटलों असें वाटल्याखेरीज रहात नाहीं.

सूचकजानुकांच्या या भाषणाला कोळ्यानें दिलेलें वरील उत्तर व त्यांत दिसणारी कोळ्याची वृत्ति, पाहून कालिदासानें या स्थळीं मनुष्यस्वभावाची एक अत्यंत सूक्ष्म छटा दाखविली आहे अशी खात्री पडते. मात्र या ठिकाणीं अशा परिस्थितीचें व्यावहारिक ज्ञान असावयास पाहिजे. नाहीं तर, ज्या रक्षकांनीं कोळ्याला नुकताच इतका त्रास दिला होता त्या कोळ्यानें रक्षकांना बक्षिशी दिली, असें दाखविण्यांत कालिदासानें योग्य केलें नाहीं अशीहि समजूत व्हावयाची. कोळ्यानें केलेल्या गुन्ह्याला वधाची शिक्षा होती हें संवादांतच रक्षकांनीं दोनदां व्यक्त केल्याचें वाचकांच्या लक्षांत असेलच. शिवाय त्यावेळच्या पीनलकोडांत म्हणजे मनुस्मृतीमध्येंहि आठव्या अध्यायांतील ३२३ व्या श्लोकांत ' मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति'* अशीच शिक्षा सांगितली आहे. अशा प्रसंगीं प्राणसंकटांतून सुटल्याचा कैद्यास जो आनंद होतो, त्या भरांत पात्रापात्र अगर कांटेकोरपणा यांचे विचार देखील त्याच्या मनाला न शिवणें हें मनुष्यस्वभावानुरूपच होय. व यामुळें अशावेळीं तो कोणालाही नाखूष करीत नाहीं. अशी अनाठायीं खैरात त्यावेळीं होते हा अनुभव हल्लींहि असे प्रसंग पहाणारांना नेहमीं येतो.

यानंतर सदर प्रवेशकांतील शेवटचीं दोन वाक्यें (पृ. ७६) अशींच अनुभवाच्या व व्यवहाराच्या कसोटीला उतरणारीं आहेत. कारण कोळ्यानें बक्षिशी देतांच, ती बिलकूल न लाजतां हक्कदार असल्याप्रमाणें घेऊन ' हं आतां हें बरोबर झालें ' असें रक्षक म्हणतो. व याहीपेक्षां निलाजरेपणानें ' धीवरा आतां माझा तूं परम स्नेही झालास ! आपल्या मैत्रीचा प्रारंभ मदिरेला साक्ष ठेवून व्हावा अशी माझी इच्छा आहे. तर चल आपण गुत्त्यावरच जाऊं ' असें कोतवाल म्हणतो. दारूच्या पेल्याची कुळकथा कालिदासकालापासून गडकऱ्यांच्या कालापर्यंत अशी अव्याहत चालू असलेली पाहून कोणाला आश्चर्य वाटणार नाहीं ! या प्रवेशकांत

---

*महत्त्वाच्या रत्नांचा अपहार करणारा वधाच्या शिक्षेला पात्र होतो.

कालिदासानें मनुष्यस्वभावाचें अत्यंत हुबेहुब चित्र रंगविलें आहे. तें चित्र हिडिस स्वरूपाचें असलें तर त्याचा दोष प्रत्यक्ष सृष्टींत तसा स्वभाव निर्माण करणाऱ्याकडे जातो, व आपल्या नाट्यसृष्टींत त्याची बरोबर नक्कल करणाऱ्या कालिदासाकडे गुणसर्वस्वच तेवढें येतें. कारण बाबू अरविंद घोष यानीं म्हटल्याप्रमाणें 'जगांत असा एकहि नैतिक सद्गुण अगर दुर्गुण नाहीं कीं, ज्याचें तंतोतंत प्रतिबिंब चित्रकलेंत सांपडूं शकत नाहीं.' * जी स्थिति चित्रकलेची तीच नाटकाची; कारण, नाटक झालें तरी संसाराचें शब्दचित्रच असतें.

कालिदासाच्या याच प्रमुख गुणानें ज्याचा उलगडा होतो अशा एका आक्षेपाचें या ठिकाणीं निरसन करणें अस्थानीं होणार नाहीं असें वाटतें. कालिदासाविरुद्ध असा एक आक्षेप घेण्यांत येतो कीं, तो पुष्कळ वेळां शिष्टपणाचें उल्लंघन करितो. हा आक्षेप यथार्थ वा अयथार्थ आहे या विषयीं निश्चित विधान करणें त्याच्या सर्व काव्यांचा व नाटकांचा संकलित विचार कर्तव्य नसतां योग्य होणार नाहीं. परंतु या नाटकापुरता विचार केला असतां हा आक्षेप बव्हंशीं बरोबर नाहीं असें दिसून येईल. पहिल्या अंकांत शकुंतलेनें 'गडे अनसूये, प्रियंवदेनें वल्कल अगदीं गच्च आंवळून मला कसें जखडून टाकलें आहे, (पृ. ५) असें म्हटलें आहे व यावर प्रियंवदेनें, 'याबद्दल स्तन पोसविणाऱ्या आपल्या तारुण्याला बोल लाव ! मला कां बाई उगीच ?' असा विनोदी टोमणा शकुंतलेला दिला आहे. आतां हा टोमणा, त्याचा अर्थ, अगर त्याची भाषा हीं कोणास रुचलीं नाहींत तर तो दोष कालिदासाचा नाहीं. कारण याठिकाणीं तत्कालीन सुशिक्षित, काव्यमय, तरुण, व समवयस्क मुली एकत्र जमल्या असतां एकांतांत व आपसांत त्या कशा वागत व बोलत असतील याचें तो चित्र काढीत आहे.

---

* 'There is no moral vice, no moral virtue, which has not its precise prototype in the art of painting.'
—Arabindo Ghose.
हा उतारा श्री. सी. आर. रामानुजाचार्य यांच्या रविवर्म्याच्या चित्रकलेवरील पुस्तकांतून घेतला आहे.

याखेरीज दुसरा कोणताहि विचार त्याच्या डोक्यांत नाहीं. एकांतांत बोलतांना समवयस्क मित्रांत अगर मैत्रिणींत मनावर एका मनोदेवते-खेरीज दुसरा कोणताच बाह्य दाब नसतो. व अशा वेळीं शब्दांच्या बाबतींत अव्यवस्थितपणा चांगल्यांच्याहि हातून घडतो. कारण केवळ स्वत:शींच बोलण्याइतकी त्यावेळीं मोकळी वृत्ति असते. आतां आपसां-तील भाषण झालें तरी तें तत्कालीन सदभिरुचीस सोडून नसलें पाहिजे, हें उघडच आहे. परंतु सदभिरुचि या शब्दाची व्याख्या करणें मात्र फार कठीण आहे. कारण ती स्थल, काल, एकांत, लोकान्त, भाषणाचा विषय, बोलणारा व ऐकणारा, इत्यादि बहिरुपाधींवर अवलंबून असते. आपण रोजच्या व्यवहाराच्या लेखनांत जें लिहूं शकत नाहीं तें काव्यांत लिहूं शकतों,व काव्यांत लिहूं शकत नाहीं तें नाटकांत लिहूं शकतों.आणि असें झालें असतां सदभिरुचीचा भंग झाला असें आपण सामान्यतः समजत नाहीं. दुसऱ्या अंकांत कालिदासानें विदूषकाच्या तोंडीं 'तुला पाहिल्याबरोबर ती तुझ्या मांडीवर तर नाहीं बसणार ?' (पृ. २५) असें वाक्य घातलें आहे. हें वाक्यहि राजा व विदूषक या दोघांमधील एकांतांतील आहे. या व अशा वाक्यांचे बाबतींत वरील सर्व गोष्टी लक्षांत घेऊन शिवाय कालिदासकालीन समाजस्थिति व त्या वेळच्या सदभिरुचीच्या कल्पना याहि लक्षांत घेतल्या पाहिजेत. त्या कालीं नैतिक बंधनें हल्लींपेक्षां बरीच शिथिल होतीं असें कांहीं टीकाकारांचें म्हणणें आहे.* या प्रश्नाविषयीं जरी आमचें त्यांच्याशीं पूर्णपणें ऐकमत्य नाहीं तथापि हल्लींप्रमाणें आपल्या मनांतील खरे विचार लपविण्याची कला त्या काळीं साध्य झाली नव्हती

---

* 'It was bad tasted to be irreligious, but it was not bad tasted to be sensual or even in some respects immoral...............The ideals of morality were much lower than of old,drinking was openly recognized & indulged in by both sexes; purity of life was less valued than in any other period of our civilization.'

'Age of Kalidas'--Arabindo Ghose.

एवढें खास ! त्या काळीं, साधेपणामुळें माणसें असत तशींच दिसत. यामुळें हल्लींपेक्षां बोलण्याचालण्यांत तीं थोडीं जास्त मनमोकळीं असल्या सारखीं वाटतात. त्याप्रमाणेंच हीहि गोष्ट खरी कीं, कालिदासकालीं स्त्रीपुरुषाचें व्यवहारांतलि वर्तन हल्लींपेक्षां जास्त मोकळेपणाचें असे व दुष्यंतशकुंतला यांच्या कालीं तर, तें त्याहूनहि मोकळेपणाचें असावें असें आमचें मत आहे. आणि म्हणूनच कालिदासासारखा अभियुक्त कवि, 'लागूनी दम फार हे स्तन पहा अद्यापिही कांपती ।' (पृष्ठ १६) असा कविताचरण शकुंतलेला उद्देशून, तिच्या मैत्रिणींच्या देखत दुष्यन्ताच्या तोंडीं घालूं शकला. पण यावरून कालिदास दोषी ठरूं शकत नाहीं; कारण त्या कालच्या सदभिरुचीला तें सोडून नव्हतें. हल्लीं-देखील एखाद्या युरोपियन तरुण पतिपत्नींच्या जोडप्याला पाहून, 'O ! I congratulate you on having such a beautiful life–companion ' (असली सुंदर सहचारिणी तुम्हांला लाभली आहे याबद्दल मी तुमचें अभिनंदन करितों.) असें कोणीं म्हटल्यास त्यांना वाईट वाटणार नाहीं, तर आनंदच होईल. उलट आपल्या समाजांत असें करणें सदभिरुचीला सोडून होईल. एकाच काळच्या सदभिरुचीच्या या दोन भिन्न कल्पना पाहिल्यावर अनेक शतकांपूर्वीच्या कालिदासाला सदभिरुचीचा भंग केल्याबद्दल दोषी ठरविणें युक्त होईल काय ? कालिदास तत्कालीन नाट्यनियमानुसार ' अचुंबित चुंबनाच्या' सीमेवरच थांबतो.× परंतु हल्लींचे चांगले नाणावलेले नाटककार देखील शृंगाराच्या दृष्टीनें कालिदासापेक्षां कितीतरी पुढें गेलेले आढळतात. यावरून आधुनिक नाट्यवाङ्मयाशीं तुलना केली असतां देखील कालिदासास नांवें ठेवण्यास कांहीं जागा आहे असें वाटत नाहीं.

आतां कालिदासानें नाट्यनियमांनीं जखडलेल्या परिस्थितींत आपल्या नाटकाला कोणत्या तऱ्हेचें रूप दिलें याचा थोडासा विचार

×"......And a kiss unkissed is the climax beyond which these love-affairs never pass."

--V. G. Paranjpe (Kalidas vs. Shakespeare, Deccan College Quarterly 1906)

करूं.कालिदासाच्या काळीं त्याच्या पूर्वी व त्याच्यानंतरहि रूढ असलेल्या नाट्यनियमांमुळें (नायक धीरोदात्त असला पाहिजे,नायिका दिव्य असली पाहिजे, इत्यादि) संविधानकांत विविधता व वैचित्र्य आणण्यास कालिदास व इतरहि कवि यांना अडचण पडत असावी. या मताच्या कारणांचा विचार येथें विस्तारभयास्तव करितां येत नाहीं, म्हणून या आमच्या मताचें फक्त दिग्दर्शन करून ठेविलें आहे. कांहीं असले तरी अशा नाट्यनियमांनीं मर्यादित व संकुचित झालेला असा बांधीव सांचाचा नाट्यसंसार थाटण्यासाठीं कालिदासाची दिव्य प्रतिभा जन्माला आली नव्हती खास. त्यानें या बंधनांचा देखावा वरकांति कायम ठेवला व त्यांतून कौशल्यानें आपली मुक्तता करून घेऊन स्वतंत्र मार्ग चोखाळला आहे. नायक धीरोदात्त राजा ठेविला खरा, परंतु शिकारीच्या मिषानें त्याला तपोवनांत आणून राजदरबाराबाहेरचा एक सामान्य थोर गृहस्थ बनविला आहे. नायिका दिव्यांगनेपासून झालेली, एवढें नाट्यनियमांशीं नांवाचें नातें जोडून, तिला आश्रमांत साध्याभोळ्या ऋषिकन्यकांत, हरिणपाडसांच्या सहवासांत,व शीलानें अत्युच्च परंतु रहाणीनें सामान्य जनांत वाढविली आहे, आणि अशा रीतीनें आकाशांत उंच विहार करणारें व सृष्टीपासून दूर असलेलें नाट्यनियमांचें आकाशयान, सातव्या अंकांतील इंद्ररथाप्रमाणें, पृथ्वीस न टेकवितां परंतु तिच्या अगदीं निकट असें कालिदासानें चालविलें आहे यांत शंका नाहीं. व अशा रीतीनें रूढ बंधनें अजीबात झुगारून न देतां त्यांचा सामान्य परिस्थितींतील संसाराशीं सुंदर मेळ घालून, तशा प्रकारच्या आयुष्यक्रमाचीं चित्रें रेखाटण्याची संधि त्यानें स्वतःच्या कर्तबगारीनें प्राप्त करून घेतली आहे. +

पहिल्या अंकांतील शकुंतला व तिच्या सख्या यांचा आपसांतील,आणि राजा व त्या सख्या यांच्यामधील संवाद, तिसऱ्या अंकातील राजाला पत्र धाडण्याचे त्या मुलींचे बेत, चवथ्या अंकांतील शकुंतलेच्या पाठवणीची

+या बाबतींत शूद्रक कवीनें मृच्छकटिकांत फार धीटपणानें पाऊल पुढें टाकिलें आहे, या गोष्टीचा उल्लेख येथें करून ठेवणें इष्ट वाटतें.

तयारी, तें कन्यावियोगाचें चित्र, पांचव्या अंकांतील राजा व मुनिशिष्य यांच्यांतील वाद, शिष्यांचें शकुंतलेशीं कठोर वर्तन, सहाव्या अंकांतील कोळी व रक्षक यांच्यांतील संवाद, सातव्या अंकांतील बालभरताच्या लीला, आणि दुष्यन्त व शकुंतला यांचें पुनर्मीलन वगैरे प्रसंग दाखवून कालिदासानें सामान्य जनांचा आयुष्यक्रम रंगभूमीवर आणिला आहे.

वरील सर्वच प्रसंग साधे व सुंदर आहेत खरे, तथापि चवथ्या अंकाचा मनोरम साधेपणा कांहीं अवर्णनीय आहे.

काव्येषु नाटकं रम्यं तत्रापि च शकुंतला ।
तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥

असें एक जुनें वचन प्रसिद्ध आहे व तें यथार्थ आहे अशी आमची समजूत आहे. अत्यंत साधे व सामान्य प्रसंग, तितक्याच साध्या व सहज रीतीनें चवथ्या अंकांत मांडले आहेत हाच आमच्या मतें चवथ्या अंकाचा विशेष आहे. कै. हरि नारायण आपटे यांची ‘ पण लक्षांत कोण घेतो ’ ही कादंबरी ज्या कारणानें प्रिय वाटते, त्याच कारणानें चवथा अंकही प्रिय वाटतो, एवढें सांगितलें असतां आमच्या म्हणण्याचा मुद्दा वाचकांच्या लक्षांत येईल.

ज्या कुटुंबांतील प्रसंग चवथ्या अंकांत वर्णन केला आहे, तें कुटुंब तरी कशाप्रकारचें होतें तें पाहूं. कण्वांसारखा तपोवृद्ध कन्यावत्सल पिता; प्रियंवदा व अनसूया यांच्यासारख्या जिवाभावाच्या मैत्रिणी; गौतमीसारखी काळजी वाहणारी व कौतुक करणारी वृद्ध आजीबाई; दीर्घापांगासारखा मातृप्रेमी मानीव पुत्र; वनज्योत्स्नेसारखी लताभगिनी; व शकुंतलेसारखी आश्रमांतील बालवृक्षांवर, कोमल लतांवर, व हरिणपाडसांवर सख्ख्यां-भावंडासारखें प्रेम करणारी, त्यांच्या दुःखानें रडणारी व त्यांच्या सुखांनीं संतोषणारी, अशी कण्वांची प्राणप्रिय कन्या; हीं त्या कुटुंबांतलि मंडळी ! अशांना सोडून ती शकुंतला प्रथमच सासरीं जाण्यास निघालेली! किती साधा व प्रेमळ असा हा प्रसंग! ‘तुका म्हणे आतां, उरलों उपकारापुरतां ॥ ’ अशा कोटींतला कण्वांसारखा ब्रह्मज्ञानी पिता आपली मानलेली मुलगी सासरीं जाऊं लागली म्हणून वनांतील वृक्ष-वेलींना तिला निरोप देण्यास विनवूं लागला; स्वतःचे नेत्र अश्रूंनीं भरून आले

असतां तिला, ' ही अश्रुधार अवरीं धरि धैर्य साचें ' असें म्हणूं लागला; सासरीं अशी वाग तशी वाग असें तिला सांगूं लागला; 'तुला पुत्र झाल्यावर माझी आठवण देखील होणार नाहीं' असें तिचें समाधान करूं लागला; तिच्या मैत्रिणींना 'तुम्हीच तर हिला धीर द्यायचा' असें म्हणून स्वतःच धीर सोडूं लागला; तिला पोटाशीं धरून 'विसर कसा मम दुःखा' असें म्हणून सामान्य जनांप्रमाणें हुंदके देऊं लागला; म्हणजे कोणा सहृदय प्रेक्षकाचें हृदय भरून येणार नाहीं ? कोणाला स्वतःचीच मुलगी सासरीं जात आहे असें वाटणार नाहीं? 'जाते आज शकुंतला पतिगृहा' [पृ. ५०] 'प्यायला नच इच्छिते जल कधीं' [पृ. ५२] 'जो योजिला अधिंच मी वर तूजसाठीं' [पृ. ५३], 'सेवीं तूं वडिलां' [पृ. ५५] 'कुलिन पतिच्या लाभोनीयां वरा गृहिणीपदा' [पृ. ५६] इत्यादि श्लोकांतील विचार काय जगाविरहित कोठले आहेत ? परंतु यांचा हा परिचितपणा, यांचा सामान्य जगांतील विचारांशीं व विकारांशीं एकजीव, हेंच या अंकाच्या अमर्याद लोकप्रियतेचें बीज आहे. याशिवाय आमच्या मतें आणखी एकच गोष्ट या अंकाच्या असाधारण आकर्षकतेच्या मुळाशीं आहे. ती ही कीं, एका अलौकिक व्यक्तीच्या आयुष्यांतील हा एक लौकिक प्रसंग आहे. अशा तऱ्हेचा अपूर्व संगम अत्यंत हृदयंगम असतो याचें प्रत्यंतर जगांत पुष्कळ वेळां येतें. श्रीज्ञानदेव, एकनाथ, तुकाराम अगर रामदास यांच्यासारख्यां संतशिरोमणींच्या संतवचनांपेक्षांहि त्यांच्या आयुष्यांतील आख्यायिका व दंतकथा; श्रीशिवाजी महाराज, नेपोलियन, कायसर, अगर नेल्सन यांच्या वीररसानें थरारून सोडणाऱ्यां प्रतापांऐवजीं त्यांच्या आयुष्यांतील साध्या गोष्टी; व समाजसुधारक अगर राजकारणपटु व्यक्तींच्या मुख्य कामगिरीपेक्षां त्यांच्या घरगुती वर्तनाच्या आठवणी; याच लोकांच्या कौतुकाला अधिक पात्र होतात व त्यांची तृषित वृत्ति तृप्त कारितात हा रोजचा अनुभव आहे. चवथ्या अंकांतील नितांतरम्यत्व हेंहि त्यांतील कण्वांसारख्या महापुरुषाच्या जीवनक्रमांतील एका अत्यंत साध्या प्रसंगाच्या, सहज, सरळ, व अकृत्रिम वर्णनांत आहे अशी आमची दृढ समजूत आहे.

आतां आणखी एकाच म्हणजे पांचव्या अंकाचा थोडक्यांत विचार करून, अशा दृष्टीचें हें विवेचन पुरें करूं. आमच्या मतें शाकुंतल नाट-

काव्या रूपानें कालिदासानें मंगल कीर्तीचें जें विजयतोरण बांधलें त्यांतील पांचवा अंक हें मध्यवर्ती श्रीफल होय. पांचवा अंक हा शकुंतलेच्या आयुष्यांतील कळवळा उत्पन्न करणारी एक करुण कहाणी आहे; प्रेक्षकांना शापाच्या हकीकतीचा विसर पाडून दुष्यंतावर अनियंत्रित मधुकरवृत्तीचा आरोप आणणारा व त्याच्या फसवेगिरीबद्दल तिरस्कार व त्वेष उत्पन्न करणारा तो अद्‌भुत चित्रपट आहे; शार्ङ्गरवशारद्वतांच्या कर्तव्यकठोर परंतु व्यवहारविसंगत वृत्तीचें तें अपूर्व प्रदर्शन आहे. हें खरें असलें तरी पांचव्या अंकाचें हें संपूर्ण वर्णन अगर त्या अंकाच्या अंतरंगाचें खरें आविष्करण नव्हे. त्याचें रहस्य निराळेंच आहे. तें हें कीं, तो अंक दोन अत्यंत नीतिमान् व धर्मनिष्ठ व्यक्तींमधील विरोध आहे. दोन्ही पक्ष पूर्णपणें सत्पक्ष असूनहि त्यांच्यांत उद्‌भवलेला हा लढा आहे. व त्या लढ्यानेंहि त्यांच्या सत्य व सदाचारप्रवण वृत्तींत व निश्चयांत यत्किंचितहि मलिनत्व उत्पन्न होत नाहीं; किंबहुना त्यांत मलिनत्व येऊं नये यासाठींच मुळीं हा लढा आहे.हा विरोध नसून केवळ विरोधाचा आभास आहे. आमचीं हीं विधानें कदाचित् अतिशयोक्तीचीं वाटण्याचा संभव आहे. परंतु तशीं तीं नाहींत. कारण दुष्यंत शकुंतलेचा स्वीकार करीत नव्हता तें धर्माकरितां, व शकुंतला त्याचें वर्तनाचा निषेध करीत होती तें झालें तरी धर्माकरितांच. ‘ इच्छिसि कां मळवाया स्वकुल ’ असें दुष्यंत, शकुंतलेला म्हणतो तें तरी त्याला धर्माची चाड होती म्हणून व ‘नीचा आपल्यावरून दुसऱ्याची परीक्षा करतोस काय?’ असें शकुंतला दुष्यंताला म्हणते तें झालें तरी तिला धर्माचा पाठिंबा होता म्हणूनच. दोघेंहि धर्मपालनाकरितांच भांडत होतीं. दोघांच्याहि अन्तर्यामीं सत्यदीपाचीच ज्योत तेवत होती. दोघांपैकीं कोणीहि धर्माचें उज्ज्वल सिंहासन सोडून खालीं येण्यास तयार नव्हतें. परंतु दुर्वासाच्या शापाच्या दुरत्यय मायेनें एकाला दुसरा, असत्याला व कपटाला कवटाळीत आहे असा भास होत होता. उभयपक्षीं सत्य, धर्म व नीति यांचा कांटेकोरपणा असूनहि, किंबहुना असल्यामुळेंच, भांडणाचे प्रसंग कसे येतात याचें हा अंक एक नमुनेदार उदाहरण आहे. नाहींतर तो अंक, व सालस आणि सद्‌गुणी स्त्रियांचा नराधम पतींकडुन होणारा नाहक छळ, या दोहोंत अंतर तें काय?

याच अंकाशीं संबंध असलेल्या आणखी एका मुद्द्याचा येथें विचार करणें इष्ट आहे. महाभारतांतील मूळ कथेंत, दुर्वासाच्या शापाचा भाग नाहीं. कालिदासानें या नाटकांत तो आपल्या पदरचा घातला आहे. माझ्या पाहण्यांतील टीकाकारांच्या मतें, तो फरक, दुष्यन्ताचा शकुंतलात्याग समर्थनीय ठरावा व त्याच्या चारित्र्याला डाग लागूं नये या हेतूनें कालिदासानें केला आहे. आमच्या मतें हें कारण सर्वस्वीं सयुक्तिक नाहीं. वास्तविक, महाभारतांतील दुष्यन्ताच्या चारित्र्याला डाग लागलाच नाहीं.कारण त्यानें त्या प्रसंगीं आपल्या वर्तनाचा केलेला खुलासा त्याला दोषमुक्त करण्यास त्याकाळीं पुरेसा होता. आकाशवाणी होऊन शकुंतलेचा स्वीकार करितांना महाभारतांतील दुष्यन्त तिला म्हणतो कीं,

कृतो लोकपरोऽक्षोयं संबन्धोऽयं त्वया सह ।
तस्मादेतन्मया देवि त्वच्छुद्ध्यर्थं विचारितम् ॥ *

आपलें व पत्नीचें शील लोकांच्या शंकेचा विषय राहूं नये म्हणून सीतेला रावणाच्या बंदींतून सोडवून आणतांच रामानेंहि, दुष्यन्तासारखेंच वर्तन केलें होतें. यावरून अशा प्रसंगीं अशा तऱ्हेचें वर्तन वरील हेतूनें त्या काळीं समर्थनीय ठरत असे व तो मार्ग शिष्टसंमत असा गणला जात असे हें उघड आहे. तेव्हां दुष्यन्ताचें चारित्र्य उजळ करण्याकरितां महाभारतांतील कथेंत फिरवाफिरव करण्याची जरूरी नव्हती, हें कालिदास जाणत असला पाहिजे. तसेंच आकाशवाणीसारख्या दैवी प्रकारांचा तो आपल्या नाटकांत उपयोग करण्याच्या विरुद्ध होता असेंहि नाहीं. मग मूळ कथेंत हा फरक कालिदासानें कां केला असा प्रश्न साहजिकच उद्भवतो. आमच्या मतें दुष्यन्तानें परस्त्रीविषयीं पाचव्या अंकांत जी

---

* मी हा विवाह तुझ्याबरोबर लोकांसमक्ष केला नसल्यामुळें, तुझ्या शुद्धीविषयीं खात्री पटावी, म्हणून मी या तऱ्हेनें वागलों.

अनासक्ति दाखविली आहे ती मनापासूनची होती, नाटकी नव्हती, हें सिद्ध करण्यासाठीं त्यानें हा फरक केला असावा. महाभारतांतील दुष्यन्त शकुंतलेचा त्याग करूं लागतो त्यावेळीं ती आपल्याला मिळणार अशी त्याची खात्री असते.कारण तो तिला ओळख पटली असून नाकारीत असतो. परंतु शाकुंतलांतला दुष्यन्त जेव्हां शकुंतलेला नाकारतो तेव्हां केवळ धर्माचें उल्लंघन होऊं नये, परस्त्री संसर्ग घडूं नये, या एकाच उच्च भावनेनें तो प्रेरित झालेला असतो. आपल्या पायानें चालून आलेल्या त्या अप्रतिम सुंदरीला नाकारली तर ती पुन्हा आपल्याला मिळेल अशी शंकाहि शाकुंतलांतल्या दुष्यन्ताच्या मनाला शिवणें शक्य नव्हतें. तिच्या रूपाला तो मोहित झाला होता; तिला गमावणें त्याला कठीण वाटत होतें; 'अलि दंवयुत कुंदा सुप्रभातीं तसेंची। शकत नच त्यजाया भोगण्याही खरेंची ॥' अशी त्याची स्थिति झाली होती. तथापि तो सन्मार्गनिष्ठुर चित्तानें तिला पतकरण्याचें नाकारतो। या नाकारण्याला महत्व तें मनापासूनचें असलें तरच येणार,व तसें असावयास त्याला शकुंतलेची ओळख पटणें इष्ट नव्हतें. ती ओळख न पटावी व त्यायोगें आपल्या नायकाचें चारित्र्य कसाला लागून महाभारतांतील दुष्यन्ताच्या चारित्र्यापेक्षांहि तें उज्ज्वल दिसावें, याच हेतूनें कालिदासानें मूळकथेंत हा फरक केला असला पाहिजे असें आमचें मत आहे.

आतांपर्यंत शाकुंतलांतील कांहीं विशिष्ट गुणांचें सामान्य विवेचन केलें. आतां कांहीं इतर प्रश्नांचा विचार करूं. व्यंग्यार्थप्रतिपत्ति ही अलंकारशास्त्रज्ञांनीं उत्तम काव्याची कसोटी मानली आहे एवढेंच नाहीं,तर ध्वनिगुण म्हणजेच काव्य असें म्हणण्यापर्यंत देखील कांहींची मजल गेली आहे. तेव्हां काव्याचा उत्तम नमुना या नात्यानें शाकुंतलांतहि याच गुणानें युक्त अशीं कथाबीजनिदर्शक व सूचक स्थळें असणार हें उघडच आहे. पण तीं असहज व विसंगत तऱ्हेनें पदोपदीं दाखविण्यांत येतात त्याविषयीं आमचा मतभेद आहे. याचें जुन्यापैकीं एकच उदाहरण म्हणजे प्रसिद्ध टीकाकार राघवभट्ट यांनीं नान्दीच्या श्लोकांतील सूचकत्वाचें केलेलें स्पष्टीकरण होय. राघवभट्ट म्हणतात कीं, नान्दींतील 'ईश' शब्द दुष्यन्तसूचक आहे; 'जी आद्या ब्रह्मसृष्टी' या पदांनीं शकुंतला सूचित झाली; 'विधिहुत

हवि जी नेत ' या पदांनीं तिचा गर्भ सूचित झाला.या विशिष्ट सूचकत्वाचें कारण त्यांच्याच संस्कृत शब्दांत देणें बरें (' या विधिना सुरतविधिना हुतं निषिक्तं हवी रेतो वहतीति तस्या गर्भः '). ' होत्री ' या पदानें कण्व ऋषि सुचविले, ' जी जोडी ' या पदानें अनसूया व प्रियंवदा या सख्या सुचविल्या, ' कालकारी ' या पदानें सख्यांच्या अंगचें शापावधिदर्शकत्व सुचविलें, ' जगत भरुनि जी ' या पदांनीं शकुंतलेच्या पातिव्रत्यादि गुणांची त्रिखंडकीर्ति सुचविली, ' राहते ' या पदानें दुष्यन्तद्वारीं शकुंतलेचें गमन सुचविलें, ' भाता जी सर्व भूतां'यां पदांनीं भरत व त्याची उत्पत्ति सुचविली,'जी जीव जीवांस देई ' या पदानें भरताचें शकुंतलेसह राजधानीला पुनरागमन सुचविलें; इत्यादि.+ हें नांदीचें राघवभट्टांनीं दाखविलेलें सूचकत्व ज्याला पटेल त्याला जगांत काय पटणार नाहीं ? व अशा रीतीनें कशांतून काय अर्थ काढतां येणार नाहीं ? कांहीं अलीकडील टीकाकारांनाहि या नाटकांतील पुष्कळ स्थलांत कथाबीजें अगर सूचकत्व असल्याचा भास होतो. तोहि पुष्कळदां कल्पनांच्या अतिरेकाचा परिणाम असल्याचें दिसून येतें. आम्हीं वर सांगितलेंच आहे कीं आमचा विरोध फक्त अशा तऱ्हेच्या अतिरेकाशीं आहे. व्यंग्यार्थ सुचविणारीं, व कथाबीजें दर्शविणारीं स्थळें शाकुंतलांत आहेत या विधानाशीं नाहीं. ' नवमधुवरि लुब्ध तूं जरी ' (पृ. ५९) किंवा ' रम्याकृती बघुनि ऐकुनि गोड वाणी ' (पृ. ६०) या श्लोकांतील सूचकत्व कोण नाकबूल करील ? परंतु कांहीं रसिकांची व विद्वानांची स्थिति, कालिदासाच्या या अद्‌भुतरम्य कृतींत अवगाहन करितांना, मयसभेंत प्रवेश केल्याप्रमाणें होऊन त्यांस पदोपदीं व नाहीं तेथें सूचनाप्रतीति होते तें मात्र बरोबर नाहीं. असो. अस्थानीं सूचकत्वाचें अलीकडील उदाहरण

+या ठिकाणीं संस्कृत जाणणाऱ्यां वाचकांनीं मूळ संस्कृतश्लोक व त्यावरील राघवभट्टांचीं टीका हीं अवश्य वाचावीं कारण केवळ भाषांतरानें मूळांतील मुद्दा येथें नीट व्यक्त होत नाहीं.

घ्यावयाचें तर प्रिं. राय+ यांनीं 'चुंबिलिं हळुहळु मधुपीं' (पृ. २) या नटीच्या गीतांत दाखविलेल्या कथाबीजांचें घेतां येईल. ते म्हणतात 'कोमल शिरीषपुष्पें' हीं पदें शकुंतला दर्शवितात; 'भ्रमरांकडून हळूच चुंबन' हें दुष्यन्तशकुंतला यांचा क्षणिक संयोग सुचवितें; आणि 'तरुणींनीं जपुनि(दयमानाः) कर्णभूषणें केलीं' या पदांनीं शकुंतलेला अप्सरांनीं दिलेला आश्रय सूचित होतो. या नटीच्या गायनाच्या मूळ संस्कृत श्लोकांत 'ईषदीषत्' असे शब्द आहेत. आतां 'ईषत्' शब्द व त्याची द्विरुक्ति ही या ठिकाणीं कालवाचक नसून कोमलत्व द्योतक आहे, हें आमचें मत आम्ही 'हळुहळु' असें त्या शब्दांच्या केलेल्या भाषांतरावरून उघड आहे. पण आम्हांलाच असें नाहीं तर प्रि. राय यांनाहि ही गोष्ट कबूल आहे, कारण त्यांनीं आपल्या संस्कृत टीकेंत त्या पदाचा 'मन्दमन्दम्' व इंग्लिश भाषांतरांत lightly असा अर्थ केला आहे. हा अर्थ मान्य होऊनहि 'ईषत्' पदानें 'अल्प' कालिक संयोग कसा प्रतीत होतो हें कळणें कठीण आहे. नटीच्या याच गीतांतून राघवभट्टांनीं काय सूचकत्व दाखविलें आहे तें पाहूं. राघवभट्ट म्हणतात 'तरुणींनीं' या पदांनें शकुंतला सूचित झाली, (याच पदांनें प्रिं. राय यांनीं अप्सरा सूचित केल्या आहेत.) व 'शिरिषफुलें कर्णभूषणें केलीं' या पदांनीं 'शकुंतलेनें शिरिष फुलें कानांत खोविलीं' असा अर्थ सूचित झाला. (प्रिं. राय यांनीं 'शिरिषफुलें' या पदानें शकुंतला सूचित केली आहे.) तरुणी या बहुवचनी पदानें आपण एकवचनी शकुंतला सूचित केली हें किंचित् अनुचित झालें असें वाटून राघवभट्टांनीं 'बहुवचनं पूजार्थम्' (आदरार्थी बहुवचन आहे) अशी स्वतःची समजूत घातली आहे. एक खोटें सिद्ध करण्यासाठीं दुसरें बोलावें लागतें असें म्हणतात. परंतु एक

+ यांनीं शाकुंतलावर इंग्लिश टीपांचे एक पुस्तक लिहिलें आहे. त्यांत विशेषतः व्याकरण विषयक प्रश्नांची जी चर्चा केली आहे तीबद्दल ते स्तुतीस पात्र आहेत. प्रस्तुतच्या प्रश्नावर जरी त्यांचा आमचा मतभेद झाला असला तरी त्यांच्या विद्वत्तेविषयीं आम्हांला वाटणारा आदर या ठिकाणीं नमूद करणें आमचें कर्तव्य आहे.

चूक केली म्हणजे दुसरी करावी लागते असें म्हणण्याची वरील राघव-भट्टांच्या या स्पष्टीकरणानें वेळ आली आहे; कारण इंग्लिश भाषेंत ज्या प्रमाणें केवढ्याहि सन्मान्य व्यक्तीविषयीं बोलावयाचें असलें तरी 'तो' असा एकवचनी प्रयोग वापरतात तशीच मोडणी संस्कृत भाषेचीहि साधारणत: आहे. असें असतां शकुंतलेचा उल्लेख व तोहि व्यंग्यार्थानें करण्याच्या वेळीं राघवभट्टांना 'बहुवचनम् पूजार्थम्' या नियमाची आठवण व्हावी याचें आश्चर्य वाटतें. वरील, एका जुन्या व एका नव्या टीकाकारानें, एकाच श्लोकांतून काढलेले मनःपूत व परस्परविरोधी अर्थ पाहिले म्हणजे 'मनोरथानामगतिर्नविद्यते' या उक्तीची आठवण झाल्याखेरीज रहात नाहीं. असो. वरील प्रकारचे अर्थ काढण्यांत, ते काढणाराचें कौशल्य दिसून आलें तरी त्या सूचकत्वाचें यथार्थत्व अगर रम्यत्व मात्र आम्हांला पटत नाहीं. पहिल्या तीन अंकांत, दुष्यन्त व शकुंतला यांच्या मधील प्रणयाचे प्रसंग वर्णिले असल्यामुळें, लवकरच घडणाऱ्या गोष्टींना अनुरूप असें कोमल व रमणीय वातावरण उत्पन्न करणें, योग्य व कालिदासाच्या नेहमींच्या पद्धतीला अनुसरून असल्यामुळें, तें कार्य प्रस्तावनेंत सूत्रधार व नटी यांनीं ऋतुवर्णनपर प्रत्येकीं एक एक श्लोक म्हणून केलें आहे. या पेक्षां जास्त सूचना नटीच्या त्या गाण्यांत असतील तर त्यांची प्रतीति होण्यास लागणारी सूक्ष्म बुद्धि आमचे जवळ नाहीं असें आम्ही प्रांजलपणें कबूल करितों.

जर्मन महाकवि गोएटे यानें शाकुंतल नाटकाचें भाषांतर वाचून खालील उद्गार काढले आहेत.

इच्छा जरी मानसिं भोगण्याची
बहार सारी नवयौवनाची।
अखेरच्या शान्त अशा वयाचीं
कल्याणकारीं सुफलेंहि साचीं ॥
व्हावें जरी, जें सुखवीत मोही
जीवा सुधा पाजुनि तोषवीही।

भू स्वर्ग यांच्या मधुमीलनाला
पहावया जीव जरी भुकेला ॥
'शाकुंतला' याचि भजा कलीका
जी कालिदासें दिधली जगाला ।

गोएटेनें काढलेलें शाकुंतलाचें तात्पर्य मान्य करून त्याचेंच विशदीकरण करण्यासाठीं डॉ. सर रवींद्रनाथ ठाकूर यांनीं वंगभाषेंत एक मार्मिक काव्यमय लेख लिहिला आहे. + त्यांत 'भू व स्वर्ग यांचें मधुरमीलन शाकुंतलांत पहावयास मिळतें' या महाकवि गोएटेच्या विधानाला त्यांनीं दिलेली पुष्टि यथार्थच आहे. परंतु भू व स्वर्ग या शब्दांचे त्यांनीं केलेले अर्थ, आमचे अल्पमतीस सर्वस्वीं पटत नाहींत. व गोएटेच्या मनांतील अर्थ किंचित् निराळा असावा असें आम्हांस वाटतें.× त्यांच्या मतानें भू शब्द विषयवासना, अविचार, पाप

+Shakuntala: Its inner Meaning. या मथळ्याखालीं प्रो. यदुनाथ सरकार यांनीं त्याचें भाषांतर करून दासगुप्त व लॉरेन्स बिन्यन यांनीं इंग्लिश स्टेजकरितां तयार केलेल्या पुस्तकाला तें प्रस्तावना म्हणून जोडलें आहे.

× कविवर्य डॉ. रवींद्रनाथ यांच्यासारख्या जगद्विख्यात व आम्हांला अत्यंत पूज्य वाटत असलेल्या विभूतीशीं मतभेद व्यक्त करण्याचें धारिष्ट आम्ही केल्याबद्दल वाचकवर्ग आम्हांला क्षमा करील अशी आशा आहे. या ठिकाणीं Plato is our teacher but truth is divinity ही सुप्रसिद्ध ग्रीक तत्त्ववेत्ता ॲरिस्टॉटल याची उक्ति आम्ही प्रमाण समजतों. असो; या एका मुद्याखेरीज रवींद्रनाथ यांच्या उपरिनिर्दिष्ट लेखांत आमच्या मताशीं जुळणारीं स्थळेंहि पुष्कळ आहेत हेंहि नमूद करणें इष्ट आहे. परंतु डेक्कन कॉलेजमधील संस्कृतचे प्रोफेसर डॉ. बेलवलकर, एम्.ए., पी एच्.डी. यांनीं 'Asia Major' मधील 'The application of a few canons of textual and higher cirticism to Kalidāsa's

(टीप पुढें चालू)

अगर अधःपात यांचा द्योतक व स्वर्ग शब्द पुण्य, सुविचार, व समुन्नति यांचा निदर्शक होय. आमच्या मतें भू व स्वर्ग हे दोन शब्द पाप व पुण्य,असत् व सत्,दुर्गुण व सद्गुण अशा विरोधात्मक अर्थी जर्मन कवि गोएटेनें वापरलेले नसून,भू व स्वर्ग या उत्क्रांतीच्या खालच्या व वरच्या परंतु एकाच सोपानपंक्तींतील दोन पायऱ्या आहेत.जमीन व अस्मान् यांच्यांत महदंतर असलें तरी, अंतर म्हणजे विरोध नव्हे हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. व या दृष्टीनें विचार केला म्हणजे वरील दोन शब्दांचा परस्परसंबंध, पल्लव व पुष्प, पुष्प व फल, अशा उत्क्रांतिनिदर्शक परंतु अविरोधी शब्दांनीं दाखवितां येईल. तिसरा अंक व सातवा अंक हे जसे एकाच नाटकाचे पूर्वार्ध व उत्तरार्ध आहेत, तसेच ते दुष्यंत व शकुंतला यांच्या आयुष्याचेहि आहेत. पांचवा अंक व त्यांतील अद्भुत प्रसंग, हे त्यांमधील सरहद्दीची रेषा होत. प्रातःकालची रमणीयता सायंकालच्या रमणीयतेसारखीच नसली तरी दोन्हीहि रमणीयच असतात. पहिली उत्साहप्रद असते तर दुसरी शांतिप्रद असते इतकेंच. रवींद्रनाथ यांच्या मतानें दुष्यंत व शकुंतला यांचा प्रथम संयोग व द्वितीय संयोग यांच्यांतील संबंध, भू व स्वर्ग यांच्यांतील त्यांच्या

Śhākuntala ' या व 'The Original Shakuntala' या लेखांत रवींद्रनाथांच्या वरील मताला अनुसरून व त्याच सामान्य धोरणानें जीं कांहीं आनुषंगिक विधानें केलीं आहेत, त्या विधानांशीं व विचारांशीं आमचा बराच मतभेद आहे. तोहि आम्हीं व्यक्त केला आहे. डॉ. बेलवलकर यांच्याहि विद्वत्ता, व्यासंग, इत्यादि गुणांबद्दल आम्हांला आदर वाटतो. तथापि वरील कारणामुळेंच आम्हांला आमचें त्यांच्याशीं न जुळणारें मत मांडावें लागलें आहे याबद्दल तेहि आम्हांला क्षमा करतील अशी आशा आहे.असो; जेथें, डॉ. रवींद्रनाथ व डॉ. बेलवलकर, असें नुसतें उताऱ्याखालीं लिहिलें असेल तेथें त्यांच्या वरील लेखांतील ते उतारे आहेत असें समजावें.

(मागील टीप पूर्ण)

मतें असलेल्या परस्परसंबंधाप्रमाणें विरोधात्मक आहे.* आमच्या मतें या दोन्ही प्रसंगांतील परस्परसंबंध भू व स्वर्ग यांच्यांतील संबंधाप्रमाणें आहे पण तो त्यां शब्दांच्या आम्हीं दर्शविलेल्या अर्थानुरूप आहे. शिवाय दुसरी महत्वाची गोष्ट ही कीं, भू व स्वर्ग यांचें याच नाटकांत परंतु भिन्न स्थलीं× वास्तव्य आहे असा गोएटेच्या उक्तीचा आशय नसून, नाटकांत सर्वत्र त्यांचें एकत्र वास्तव्य आहे असा अर्थ त्यास संमत असावा असें आम्हांस वाटतें. आमच्या मतभेदाचे हे दोनच मुख्य मुद्दे आहेत. ते वाचकांच्या लक्षांत आले म्हणजे पुढील विवेचनांतील आमचें धोरण नीट ध्यानांत येण्यास मदत होईल.

दुष्यन्त व शकुंतला यांचा प्रथम संयोग रजोगुणात्मक, अविचारीपणाचा, नैतिकदृष्टया कमीपणा आणणारा, व पशुवृत्तिजनित म्हणूनच पापमूलक अशा प्रकारचा होता, हा वरील टीकेतील एक महत्वाचा मूद्दा

---

* जरी रवींद्रनाथ यांनीं 'भू' शब्दाचा अर्थ पाप व स्वर्ग शब्दाचा अर्थ पुण्य असा मुख्यतः घेतला आहे, (पहा. Thus has Kalidas burnt away *vice* in the eternal fire of the *sinner's* heart (Italics ours) अर्थ-अशा रीतीनें कालिदासानें पापी हृदयांतील अनुतापाच्या अखंड प्रज्वालित होमकुंडांत पापाचें भस्म केलें आहे.) तरीदेखील महाकवि गोएटे याला आम्हीं दाखविलेलाच अर्थ अभिप्रेत होता असें एका ठिकाणीं त्यांनींहि कबूल केलें आहे. (पहा. Goethe says expressly that Shākuntala contains the history of a development—the development of flower into fruit, of earth into heaven, of matter into spirit. अर्थ–शाकुंतलांत-फुलाचें फळ, जडाचें अजड, पृथ्वीचा स्वर्ग-अशा उत्क्रांतीचा इतिहास आहे, असें गोएटे यानें स्पष्ट सागितलें आहे.) किंबहुना रवींद्रनाथ यांनाहि हा अर्थ अर्धवट मान्य असावा असें वाटतें.

× दुष्यंत व शकुंतला यांच्या पहिल्या संयोगाचे प्रसंगांत 'भू'चें व दुसऱ्या संयोगाचे प्रसंगांत 'स्वर्गा'चें.

आहे.× खरें पाहिलें तर दुष्यन्त व शकुंतला यांच्या ज्या परिचयाची परिणति तिसऱ्या अंकांत गांधर्वविवाहांत झाली तो परिचय, त्या परिचयापासून उत्पन्न झालेला प्रेमभाव, व त्या प्रेमभावाला त्यांनीं दिलेली विवाह-बंधनरूपी शास्त्रशुद्धतेची व शाश्वतपणाची जोड, यांत पापमूलक अगर नीतिविरुद्ध असें काय होतें ? ज्या कालीं क्षत्रिय युवतींत स्वयंवराची चाल रूढ होती, व विवाह प्रौढ वयांत होत असत त्याकालीं एक सुशील तरुणी व एक सच्छील तरुण यांचें एकमेकांवर मन गेलें यांत रजोगुणात्मक अगर पापमूलक असें काय घडलें ? किंवा यांत त्यांचा काय गुन्हा झाला ? त्यांचा परिचय झाला त्यावेळचें दोघांचेंहि वर्तन शिष्टपणाचें नव्हतें असा त्यांच्यावर पहिला आरोप आहे. शकुंतलेकडे व तिच्या मैत्रिणींच्याकडे लपून पाहत राहण्यांत दुष्यन्तानें सर्वस्वीं असमर्थनीय असा सभ्यपणाचा अतिक्रम केला+ असें विधान करण्यांत आलें आहे. या विधानाविरुद्ध पहिली गोष्ट अशी कीं, शाकुंतल हें खऱ्या संसा-

---

× In the first Act the poet has not concealed the gross earthiness of the fall of Shakuntalā; he has clearly shown, in the conduct of the hero and heroine alike how much desire contributed to that fall (Dr. Rabindranath)

'पहिल्या अंकांत कवीनें शकुंतलेच्या पतनाच्या मुळाशीं असलेली कामवासना अगर पशुवृत्ति बिलकूल लपविली नाहीं; त्यानें नायक व नायिका या दोघांचीहि विषयवासना त्यांच्या अधःपाताला कशी कारणीभूत झाली हें स्पष्ट दाखविलें आहे. डॉ. रवींद्रनाथ'

With her (i. c. Shakuntalā) all is a matter of heedless & headlong love--at--first--sight........... (Dr. Belwalkar)

शकुंतलेला अविचाराचें व उतावळें ' दृष्टमात्रप्रेम ' याखेरीज दुसरें कांहीं दिसत नव्हतें. (डॉ. बेलवलकर).

+ Dushyanta has no justification for playing the ungentlemanly eavesdropper in the gorden-scene. (Dr. Belvalker).

राचें कितीहि हुबेहुब चित्र असलें तरी तें नाटकच आहे ही गोष्ट विसरून चालावयाची नाहीं. त्यांत कितीतरी गोष्टी केवळ नाटकांतील सोयी व प्रघात या दृष्टीच्या सांपडणारच. त्यांतच एका पात्राचें त्याच्या नकळत दुसऱ्या पात्रानें निरीक्षण करणें हा प्रकार मोडतो. बहुतेक सर्व नाटकांत हा प्रकार आढळतो. व पहिल्या पात्राचें मनमोकळेपणानें चाललेलें वर्तन, व त्याचें दुसरें पात्र करीत असलेलें अवलोकन व श्रवण, यांयोगें प्रेक्षकांना एक तऱ्हेची मौज वाटते. म्हणून याबद्दल लपून पाहणाऱ्या पात्राच्या स्वभावाला हलकेपणा देणें योग्य होईल असें वाटत नाहीं. आडून ऐकण्यांतला दोष, हेतूवर अवलंबून असतो. दुसऱ्यांचीं बिंगें, अगर गुप्त गोष्टी कळाव्या या हेतूनें आडून ऐकणें हे गर्हणीय आहे. हेतु वाईट नसला म्हणजे आडून ऐकणें पाप होत नाहीं या आमच्या म्हणण्याला, सहाव्या अंकांतील सानुमतीचें उदाहरण आहे. तिलाहि दोष द्यावयाचाच म्हटलें तर देतां येईल. शकुंतला जिवंत आहे हें, व तिला मुलगा झाला होता हें, ती राजाला सांगूं शकली असती. तिनें तसें केलें नाहीं म्हणून ती निर्दय होती असें कोणी प्रतिपादन करील काय ? तिनें तसें केलें असतें तर नाटक तेथेंच संपून सर्व स्वारस्य नाहींसें झालें असतें. बरें, हें प्रयोगाच्या सोयीचें व प्रचाराचें बाह्य कारण सोडून दिलें तरी राजाच्या या वागणुकींत विशेष दोषास्पद असें काय होतें ? राजा शकुंतलेला आश्रमांत भेटण्यास निघाला होता. आश्रमाच्या दारापाशींच, अतिथीचें स्वागत करण्याच्या तयारींत ती व तिच्या सख्या नसतांना, व अतिथीच्या आगमनाची त्यांना कल्पनाहि नसल्यावेळीं, कोणाकडून आपलें आगमन अगोदर न सुचवितां, त्या तरुणींच्या पुढें एकदम दत्त म्हणून उभें राहण्यांत दुष्यन्ताकडून औचित्याचा भंगच झाला असता. म्हणून त्यानें तसें न करण्यांत आपल्या स्वभावाची सुसंस्कृतताच व्यक्त केली असें आम्हांस वाटतें. व पुढेंहि तो तेथें प्रकट होतो याचें कारण तशी संधि आली म्हणूनच, हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. शिवाय त्या काळच्या रीतिरिवाजांच्या दृष्टीनेंहि त्या मुलींना पाहत बसण्यांत त्यानें कांहीं गैर केलें नाहीं असेंच दिसून येईल. प्रियदर्शिका नाटिकेंतील ' निर्दोषदर्शना कन्यका खलु

इयम्,' व ह्याहिपेक्षां, 'कन्यका हि निर्दोषदर्शना भवन्ति ' § हें नागानंदांतील वचन आमच्या म्हणण्याच्या समर्थनार्थ आम्ही वाचकांपुढें ठेवितों.

राजाच्या या वर्तनाचा निषेध त्यांतील एका गोष्टीवर भर देऊन कोणी करण्याचा संभव आहे. ती गोष्ट ही कीं, शकुंतलेचें वल्कलशिथिलीकरण राजानें अवलोकन केलें. परंतु वल्कल बांधण्याच्या त्यावेळच्या पद्धतीचें जें वर्णन राजानें पुढील श्लोकांतच केलें आहे,* त्यावरून वल्कलशिथिलीकरण राजाच्या देखत व त्याच्याजवळ घडाविण्यांत, कांहीं विशेष हेतु होता असें जें डॉ. बेलवलकर यांचें म्हणणें आहे × तें आम्हांला बरोबर वाटत नाहीं. कारण हल्लींच्या महाराष्ट्रीय स्त्रियांच्या पद्धतीचें शकुंतलेचें वस्त्रपरिधान नव्हतें एवढें म्हटलें म्हणजे सर्व मुद्दा वाचकांच्या लक्षांत येईल. शिवाय डॉ. बेलवलकर म्हणतात तशा उद्देशानें कालिदासानें हा प्रसंग राजाला दाखविला असल्यास तो प्रेक्षकांनाहि दाखविणें अपरिहार्यच होतें. व तसें करणें सदभिरुचीला अगदीं सोडून झालें असतें म्हणून तें दृश्य कालिदासानें नाटकांत घालणेंच अशक्य असल्यामुळें दुष्यन्तावरील सदर आरोप निर्मूल ठरतो.

दुष्यन्तावर, असत्य भाषणाचाहि एक आरोप आहे. तो असा कीं शकुंतला व तिच्या मैत्रिणी यांची गांठ पडली असतां त्यानें आपलें खरें स्वरूप (राजा हें) लपविण्याचा प्रयत्न केला. + हाहि

---

§ अविवाहित कन्यांच्याकडे पाहण्यांत दोष नाहीं.

*'बसवुनि लघु गांठी स्कंधिं या वल्कलाला' पृ. ८

× We may add that there is perhaps some point in making Anasuya loosen the tight *Valkala* just in this place and at this juncture and not earlier' (Dr. Belwalkar)

+ His (Dushyanta's) subsequent attempt to conceal his identity as a king, probably with the *sinister* purpose of finding out if Sakuntala would have him for himself, leads him most pathetically from one lie to another.(Dr. Belwalkar) [Italics ours]

आक्षेप आमचें मतें फोल आहे. आपण राजे आहोंत हें सांगितल्यामुळें त्या तपस्विकन्यकांच्या वर्तनांत जो दूरपणा व औपचारिकपणा उत्पन्न झाला असतां तो त्यास नको होता. अशा तऱ्हेचा गुप्तपणा राजांनीं व इतर पुष्कळ मोठ्या लोकांनीं राखल्याचीं उदाहरणें आहेत. यांत निंद्य असें काय आहे ? बरें, शकुंतलेला दुष्यंत राजा असल्याचें कळल्यानें ती काय त्याला नाकारण्याचा थोडाच संभव होता? याच्या उलटच परिणाम होण्याचा संभव अधिक होता. शिवाय तो राजा असल्याचा बळकट संशय त्यांना आधींच आलेला होता व अनसूयेनें तसें त्याला विचारिलेंहि होतें. (पृ. १२). परंतु अशा तऱ्हेचें झिरझिरीत पांघरूण +घेतल्यानें जर सगळ्यांनाच थोडी मौज वाटण्याजोगी होती तर त्या थट्टेंतल्या असत्याला, सत्यासत्याची प्रखर कसोटी कशी लावावयाची? त्यांची त्यावेळची भेट म्हणजे आनंद, उत्साह, व मौज होती. ती वेळ त्यांच्या प्रेमाच्या बीजारोपणाची होती. अशावेळीं विनोद व गंमत यांचेंच साम्राज्य असणें उचित होतें. ÷विदूषकाला शकुंतलेवर आपलें मन बसल्याची हकीकत सांगून शेवटीं, तो ती अंतः-पुरांत सांगेल या भीतीनें

वदलों सगळें मजेंत रे
अगदीं मानुं नकोस तें खरें (पृ. ३०)*

असे उद्गार राजानें काढले आहेत तेच एका अर्थीं त्यावर घेतलेल्या आक्षेपाला उत्तर आहेत. तसेंच शकुंतलेचें लाजाळू वर्तन, तिचें जातां वेळचें पायाला दर्भ टोंचल्याचें व पदर फांदीला अडकल्याचें मिष, हींहि जर

+ प्रियंवदाः--सखे शकुंतले या सद्गृहस्थानीं--किंवा महाराजांनीं म्हण पाहिजे तर तुला मोकळे केले आहे.

÷ न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति । न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
अर्थः— थट्टेत, बायकांजवळ, विवाहकालीं वगैरे ठिकाणीं, अनृत बोलणें पातक नाहीं, असें महाभारतकारांनीं म्हटलें आहे.

* He tells another uublsuhing lie to Vidus-haka at the end of Act II. (Dr. Belwalkar)

सत्याच्या याच कसोटीला+ लावण्यांत आलीं तर प्रेमांतून काव्य, विनोद, व गोड फसवणुकी यांची हकालपट्टी होऊन तो रूक्ष, नियमबद्ध, असा कर्मकांडाचा एक विधिच होऊन बसेल.तद्वतच शकुंतलेच्या उभय मैत्रिणी याहि तिच्या कटांत* सामील होऊन प्रियंवदा तर प्रणयपत्रिकेची धीट कल्पना काढते असाहि आक्षेप घेण्यांत आला आहे. ज्या काळीं स्वयंवराची पद्धति रूढ होती अशा काळीं तरुण जोडप्यांतील प्रेमसंदेश व प्रेमाच्या गुजगोष्टी काय साऱ्या वडीलधाऱ्यां माणसांना कळवून व राजरोसपणें चालतील ? अशा कामीं जिवाभावाच्या मैत्रिणींनीं त्यांत मदत केली, त्यांच्या गांठी पडतील असे योग जुळवून आणले,तर तें काय खोटेंपणाच्या सदरांत मोडेल ? त्यांनीं नाहीं, तर या गोष्टी काय गौतमीसारख्या आजीबाईनें करावयाच्या ? आम्हांला वाटतें हे तत्कालीन प्रेमाचे राजमार्ग होते. रुक्मिणीनें श्रीकृष्णाला प्रणयपत्रिका धाडल्याचें प्रसिद्धच आहे.

दुसरा आक्षेप नैतिक अधःपाताचा. राजाचा शकुंतलेविषयीं कोणताहि गैर हेतु नव्हता, हें त्याच्या मनांत ती आपल्याला मिळावी असें येतांच त्याचें तोंडून निघालेल्या 'निषिद्ध ही खासचि क्षत्रिया नसे' (पृ. १०) या उद्गारावरून सहज लक्षांत येईल. या ठिकाणीं कालिदासानें संस्कृतांत 'परिग्रह' शब्द वापरला आहे. व स्त्रीसंबंधीं 'परिग्रह' शब्दाचा एकच अर्थ संभवतो व तो म्हणजे विवाहित धर्मपत्नी. शाकुंतलांतच पुढें तिसऱ्या अंकांत 'परिग्रहबहुत्वेऽपि' (भार्या जरि बहू पृ. ३९) असा शब्दप्रयोग कालिदासानें केला आहे, व तेथें धर्मपत्नी हाच अर्थ विहित आहे. तेव्हां पहिल्यापासूनच त्याच्या मनांत विवाहाची

+ There are similar lies and subterfuges on the part also of Sakuntala and her friends Act I (Dr. Belwalkar.)

*......even her two friends *conspire* to keep the affair secret and Priyamwada even goes to the length of conceiving the bold trick of the love-letter. (Dr. Belwalkar.) (italics ours)

कल्पना असून तो विवाहहि धर्माला संमत असेल तरच करण्याचा त्याचा संकल्प उघड दिसून येतो. ती ब्राह्मणकन्या नसल्याची तो पूर्ण खात्री करून घेतो, आणि ती आजन्म ब्रह्मचर्य पाळणार नाहीं हीहि तो खात्री करून घेतो. व मगच तिला मिळविण्याच्या खटपटीस लागतो. अनेक बायका असतांना लग्न करणें, विशेषतः राज्याला वारस नसल्यावेळीं तें करणें, हें कांहीं पापमूलक म्हणतां येणार नाहीं. जो प्रचार अजूनहि अजीबात मोडला नाहीं त्याबद्दल पौराणिक कालांतील दुष्यंताला नांवें ठेवणें योग्य होणार नाहीं. आजच्या आपल्या मतांची कसोटी त्यावेळच्या प्रचारांना कशी लावितां येईल ? सामाजिक पापें हीं तत्कालीन समाजाच्या समजुतीवरच अवलंबून असतात. शिवाजीमहाराजांना अनेक बायका होत्या म्हणून हल्लींच्या एकपत्नीक लोकांच्यापेक्षां ते नैतिकदृष्ट्या खालच्या पायरीवर होते असें कोणीतरी म्हणूं शकेल काय ? व्यासांनीं नियोगविधिचें आचरण केलें म्हणून ते आजच्या लोकांच्याहून कमी दर्जाचे ठरतील काय ? उलटपक्षीं आज मात्र कोणी बहुपत्नीक बनूं इच्छील तर त्याचें तें कृत्य सामाजिक दृष्ट्या दोषास्पद ठरेल. आजच्या कल्पनांच्या दृष्टिकोनांतून तत्कालीन लोकांचीं कृत्यें अजमावणें म्हणजे दुर्बीण उलटी धरून जग लहान झालें असें म्हणण्यापैकीं प्रकार होईल.

तारुण्याला अनुरूप अशा वृत्ति मनांत उद्भवून योग्य वधूवरांनीं एकमेकांना निवडून काढलें तर यांत गैर काय झालें हें समजणें कठीण आहे. शकुंतलेनें राजाला आपल्या जाळ्यांत ओढण्याकरितां कोणत्याही वाममार्गाचा अवलंब केला नाहीं. त्याला बघून लाजणें किंवा पदर अडकल्याचें निमित्त करून रेंगाळणें, किंवा 'तूं कोण ग मला जा किंवा जाऊं नको म्हणून सांगणार' असे प्रियंवदेला म्हणणें, हे कांहीं वाममार्ग नव्हेत, किंवा जाळ्यांत ओढणारे पाशहि नव्हेत.‡ तसें मानल्यास ती सुंदर होती

‡ In Act I Shakuntala can probably be charged with nothing worse than a woman's coquetry, although her ruse at parting ' दर्भांकुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे ' was a little too clever to be guileless.

Dr. Belvalkar.

हा देखील एक कपटप्रयोगच म्हणावा लागेल. तसेंच शकुंतलेच्या मैत्रिणींनीं ' ज्या रीतीनें आमच्या या प्रियसखीबद्दल तिच्या बांधवांना चिंता न वाटेल असा वाग म्हणजे झालें ' अशी राजास विनंति करणें म्हणजे कांहीं स्वार्थीपणा अगर खिंडींत गांठून कबुली घेणें नव्हे. आपल्यापासून राजाला झालेला मुलगा गादीवर बसविण्याचें वचन घेऊन नंतरच महाभारतांतील शकुंतला गांधर्वविवाहाला कबूल झाली आहे. + परंतु कालिदासानें आपल्या शकुंतलेला एवढाहि स्वार्थाचा विटाळ होऊं दिला नाहीं. बायकोला प्रेमळपणानें वागीव असें शकुंतलेच्या सख्यांनीं म्हटलें असतां,

भार्या जरी बहु माझ्या कुला आधार दोनची।
समुद्रवलया पृथ्वी सखी आणिक तूमची ॥ म. शा. पृ. ३९

असें राजानें उत्तर दिलें याचा अर्थ पट्टराणी करण्याबद्दल राजाकडून शकुंतलेनें वचन घेवविलें असा होऊं शकत नाहीं. × सख्यांनीं आपल्या प्रेमाच्या भरांत अत्यंत साहजिक अशी विनंति केली व उत्साहाच्या भरांत मागितल्यापेक्षांहि अधिक मान्यता राजानें दिली यांत शकुंतलेकडे अगर शकुंतलेच्या मैत्रिणींकडे वचन घेतल्याचा दोष कसा येतो ? शिवाय तिसऱ्या अंकांत शकुंतलेचे व तिच्या मैत्रिणींचे जे बेत चालले होते त्यांत हा प्रश्न निघाल्याशिवाय राहिला असतां काय ?

दुसरा प्रश्न असा कीं शकुंतलेचें हें कृत्य अविचारीपणाचें होतें काय ? ज्या कुलाचें नांव उच्चशीलामुळें प्रत्येकाच्या तोंडीं झालें होतें, त्या पुरुकुलांत दुष्यन्ताचा जन्म झाला होता. ' पुरुवंशांत जन्मोनी शोभतें फार हें

+'मयि जायेत यः पुत्रः स भवेत्त्वदनन्तरः। यद्येतदेवं दुष्यन्त अस्तु मे संगमस्त्वया ॥ म. भा.

अर्थः—माझ्यापासून तुला जो पुत्र होईल तो तुझ्या मागून गादीवर बसणार असेल तर, तुझ्याशीं विवाहसंबंधाला माझी संमति आहे.

×In Act III, she (Shakuntala) won over Dushyanta by that inborn shrewdness that would not consent until there was given the promise समुद्रवसना चोर्वी सखीच युवयोरियम्. —Dr. Belvalkar.

तुला '—(पृ. ५) असें वैखानसानें पहिल्या अंकांत म्हटलें आहे. दुसऱ्या अंकांत दोघे ऋषिकुमार,

' पूर्वजांचा जया कित्ता शोभे त्या कृत्य हें तव ।
आर्ततारणयज्ञांत बध्दकंकण पौरव ॥ पृ. २८

असें म्हणतात. या तऱ्हेचा पुरुवंशाचा लौकिक आश्रमांत व इतरत्र झाला होता. खुद्द दुष्यन्ताविषयीं पांचव्या अंकांत शकुंतलेला पोंचविण्यास गेलेले ऋषि सुद्धां,

संतां असुनि तूं त्राता धर्माचारा कसें भय ।
प्रकाशतां रवी कैंवी अंधकारा मिळे जय ॥ पृ. ६४

असे उद्गार काढतात व

धुरीण तूं थोर जनांत गाजशी । पृ. ६५

अशी त्याची स्तुति करितात. तेव्हां अशा दुष्यन्तराजाला वरण्यांत शकुंतलेनें काय अविचार, चूक, अगर पाप केलें. ! बरें वडिलांची संमति घेतली नव्हती हीहि कांहीं चूक अगर अविचार म्हणतां येणार नाहीं. एक तर स्वयंवर रूढ होता त्या कालीं तिला आपला पति निवडून काढण्याचा पूर्ण अधिकार होता. दुसरें, तिचे वडील आश्रमांत नव्हते. तिसरें, शकुंतलेला जगांत त्यावेळीं एकच पति योग्य होता व तो दुष्यन्त राजा हे सर्वच जण आश्रमांत जाणत असावेत. भुंगा अंगावर आल्यामुळें घाबरून जाऊन, शकुंतला हाक मारीत असतां तिच्या सख्यांनीं 'आम्हीं कोण ग सोडवणार दुष्यन्ताचा धांवा कर' असें उत्तर दिलें. त्यांतील विनोदी टोमणा हेंच दर्शवितो. तेव्हां जिचा या प्रश्नाशीं जिव्हाळ्याचा संबंध त्या शकुंतलेला मात्र या गोष्टीची कल्पना नव्हती असें मानणें अयुक्त होईल. खुद्द कण्वऋषींचीहि इच्छा हीच होती याबद्दलहि त्यांच्या तोंडचाच पुरावा उपलब्ध आहे. चवथ्या अंकांत

जो योजिला आधिंच मी वर तूजसाठीं
त्वत्तुल्य लाधलिस तोच, सुदैवि मोठी ।
आम्रास या बिलगली नवमालिका ही
चिंता अतां मज हिची न तुझीहि पाहीं ॥ पृ. ५३

असे स्पष्ट उद्गार कण्वऋषींनीं काढिले आहेत. शिवाय दुष्यंताशीं शकुंतलेचा गांधर्व विवाह झाल्याचें कळतांच त्यांनीं शकुंतलेला प्रेमानें पोटाशीं धरून "धुरानें डोळे व्याप्त झालेल्या याज्ञिकाची आहुति, नेमकी सुदैवानें अग्नींतच पडली म्हणावयाची ! वत्से, सच्छिष्याला दिलेल्या विद्येप्रमाणें तुझी आतां कांहीं काळजी उरली नाहीं" असें तिचें सानंद अभिनंदन केलें. शकुंतलेकडून अविचार अगर पाप घडलें असतं तर धर्मज्ञ कण्वऋषि तिचें अभिनंदन कधीं तरी करते काय ?

डॉ. बेलवलकर यांनीं आणखी असें एक विधान केलें आहे कीं, प्रथम संयोगाचे आधीं, शकुंतलेचें वैवाहिक ध्येय केवळ 'तारुण्य व सुखोपभोग' एवढें एकच होतें. + या आपल्या म्हणण्याच्या समर्थनार्थ त्यांनीं पहिल्या अंकांतलें शकुंतलेच्या तोंडचें 'गडे, किती छान वेळीं या वृक्षवेलीच्या जोडप्याची गट्टी जमली आहे ! नवपुष्पयौवनानें नटलेली वनज्योत्स्ना आणि कोमल पल्लवांच्या योगानें विलासानुकूल असा आम्रवृक्ष; मग काय बाई' [पृ. ९] हें वाक्य घेतलें आहे. पण गमतीनें समवयस्क मैत्रिणींशीं कांहीं तरी बोलत असतां उच्चारिलेलें वाक्य, हें तिनें केलेली वैवाहिक साध्याची व्याख्या, असें काय आधारावर समजावयाचें ? एकतर तसें गंभीर निवेदन करण्यास काळ, वेळ, अगर भाषणाचा ओघ यांपैकीं कशाचीच अनुकूलता त्या प्रसंगीं नव्हती. विवाहाचा अशा वेळीं समवयस्क मैत्रिणींत केलेला उल्लेख, हा त्याच्या जबाबदाऱ्या, ध्येयें वगैरेंच्या विवेचनाच्या रूपाचा होत नसून तो केव्हांहि थट्टा, विनोद, याच स्वरूपाचा असतो. दुसरी गोष्ट अशी कीं धर्मज्ञ कुलपतींनीं तिला लहानाची मोठी करून, वैवाहिक कल्पनांविषयीं हेंच शिक्षण दिलें असें समजावयाचें कीं काय ? शकुंतला सुशिक्षित, इतिहासनिबंधांचें परिशीलन करणारी होती. आणि अशा प्रकारचें गृहशिक्षण व पुस्तकी शिक्षण लाभून तिनें हेंच वैवा-

---

+ Please note in this connection Shakuntala's ideal of a happy marriage: यौवन and उपभोग.

Dr. Belwalkar.

हिक ध्येय बनविलें असें मानल्यास त्या शिक्षणाला व पर्यायानें कण्व महर्षींनाहि कमीपणा येतो म्हणन आम्हांला वरील मत बरोबर आहे असें म्हणवत नाहीं.

डॉ. बेलवलकर विचारतात कीं, × 'शकुंतलेचें आतां वैवाहिक साध्य काय होतें ?'व 'कालिदासानें तें आपल्याला सांगण्याची मुद्दाम खबरदारी घेतली आहे ' असें म्हणून आपल्या म्हणण्याच्या समर्थनार्थ ते नायिकेचें उपरिनिर्दिष्ट वाक्य देतात ! हें वैवाहिक साध्य समजण्यास सर्वच गोष्टी प्रतिकूल असल्याचें वर आम्ही दाखविलेंच आहे. आतां एवढेंच सांगावयाचें कीं, कालिदासानें शकुंतलेचें वैवाहिक ध्येय आपल्यापुढें मांडलें आहे खरें, परंतु तें वरील स्थळीं व नायिकेच्या तोंडून नसून चवथ्या अंकांत कण्वांच्या मुखांतून होय. नाटकाच्या सोयी-करितां व परिणामाकरितां तें शकुंतला सासरीं जातेवेळीं कण्वांनीं सांगितलें असलें तरी तेंच ध्येय त्यांनीं तिच्या मनावर नेहेमीं बिंबवलें असलें पाहिजे असें मानण्यास हरकत नाहीं. त्या ठिकाणीं वैवाहिक आयुष्यापासून डॉ. बेलवलकरांनीं ज्या अपेक्षा केल्या आहेत त्या बहुतेक पूर्ण झालेल्या आढळतील.+

आतां पांचव्या अंकांतील प्रारंभींचा

नवमधुवरि लुब्ध तूं जरी
तरि तशि चुंबुनि आम्रमंजरी ।

×But what now was Shakuntala's goal of married life ? Kalidas has taken particular care to tell us of it. Says the Heroine: हला, रमणीये खलु काले &c........

+That pleasure is not the sole aim and purpose of marriage; that marriage has its own duties and responsibilities; that properly understood marriage is the most agreeable way of teaching and learning the lesson of sacrifice, of serviceableness: this is an idea that never crosses the mind of this daughter of the Nymyh. —Dr. Belwalkar.

कमलिं वसुनियांच तोषुनी
कशि मधुपा, स्मरशी न ती मनीं॥ म. शा. प. ५९.

हा श्लोक आधाराला घेऊन तो दुष्यन्त राजाच्या गर्हणीय भ्रमरवृत्तीचा द्योतक आहे म्हणून राजावर टीकेचा भडिमार केला जातो त्याचा विचार करूं. आमच्या मतें ही टीका बरोबर नाहीं. कारण एक तर ज्या राणीवर त्याचें आतां लक्ष नव्हतें तिचे हे उद्गार आहेत ही गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे. रागानें व मत्सरानें काढलेले उद्गार केव्हांहि अतिशयोक्तिपूर्ण असतात व सत्याचा अंश त्यांत फार कमी असतो. या गाण्याचा 'राणी वसुमतीविषयीं मला हा जबर टोमणा आहे' असा अर्थ कालिदासानेंच राजाच्या मुखानें स्पष्ट करविला आहे. तो लक्षांत घेतला असतां, राणी वसुमती जिच्या मत्सराचा विषय होती, 'तत्रभवती' म्हणून जिला विदूषक संबोधतो, जी आपल्याला शेंडी धरवून चोप देईल अशी त्याला भीति वाटते, व जी राजाला ऐकूं जाईल अशा स्वरांत आपली तक्रार मांडते ती हंसपदिका दुष्यन्ताची लग्नाची बायको होती याविषयीं शंकाच रहात नाहीं. आतां, अनेक बायका असल्या तरी एका पत्नीवरचें लक्ष कमी करून दुसरीवर प्रेम करणें—असा भेद करणें—उचित होतें काय एवढाच प्रश्न राहतो. एक तर अनेक लग्नें करण्याची धर्मानें परवानगी ठेवलेल्या राजांच्या ठिकाणीं अशी वृत्ति स्वाभाविक आहे. दुसरें म्हणजे एकाच ठिकाणीं मन स्थिर होण्याजोगी पत्नी अजून त्याला लाभावयाची होती (शापानें शकुंतलेची त्याला विस्मृति पडली होती हें येथें लक्षांत ठेविलें पाहिजे.) शिवाय द्रौपदीसारख्या महापतिव्रतेला जें आपल्या पतींच्या बाबतींत व श्रीकृष्ण परमात्म्याला जें आपल्या पत्न्यांच्या बाबतींत साध्य झालें नाहीं, तें दुष्यन्ताला साधावें अशी आपण अपेक्षा केल्यास तें प्रमाणाबाहेर होणार नाहीं काय? शेवटची गोष्ट ही कीं, कालिदासानें एका विशिष्ट गोष्टीला उद्देशून, म्हणजे शकुंतलाविस्मृति सूचित करण्याकरितां हा श्लोक घातला आहे. तसेंच दुष्यन्तानें शकुंतलेला वरण्याच्या बाबतींत जी मधुकरकृति केली होती त्या विशिष्ट कृतीला उद्देशून हा श्लोक घातलेला आहे, त्याच्या सामान्य वृत्तीला उद्देशून नाहीं. असें मानण्यास एक सबळ कारण असें आहे

कीं, ज्या त्याच्या विशिष्ट कृतीला हा उल्लेख लागूं पडतो, असा प्रसंग तिसऱ्या अंकांत घडलेला आहे. त्या प्रसंगाचें वर्णन करणारा

कुसुमा नवकोमला अभुक्ता
भुलुनी भृंग न सोडि तेंवि आतां ।
अधरास तुझ्या पिण्या अधीर
खुबिनें आधिं लुटीन ही बहार ॥ म. शा. पृ. ४०

हा श्लोक लक्षांत घेतला म्हणजे पांचव्या अंकांतील वरील श्लोक या विशिष्ट प्रसंगाला व कृतीलाच अनुलक्षून आहे याबद्दल शंका उरत नाहीं. तसेंच 'नवमधुवरि' या श्लोकांत 'ताशि चुंबुनि' हे शब्द लक्षांत ठेवण्याजोगे आहेत. 'ताशि' हा शब्द विशिष्ट कृतीलाच अनुलक्षून योजितां येईल, सामान्य कृतिला नाहीं. व त्यामुळें राजाच्या नेहेमीच्या वृत्तीवर शिंतोडा उडत नाहीं.

अशा रीतीनें दुष्यन्त व शकुंतला यांच्या तिसऱ्या अंकांतील म्हणजे प्रथम संयोगांत आक्षेपार्ह असें कांहीं नव्हतें हें एकदां सिद्ध झालें ह्मणजे शकुंतलेचा त्याग करून राजानें तिला प्रायश्चित्त दिलें व पुढें पश्चात्ताप-रूपानें आपणहि तें भोगलें 'हें यथायोग्य व उचितच झालें' अशा विधानाचें निराळें निराकरण करावयास नको. जें पाप त्यांनीं केलेंच नाहीं त्याबद्दल दंड कसला ? कारण नसल्यावर कार्य कुठलें ?

मग प्रश्न असा उद्भवतो कीं शकुंतलेनें जी शिक्षा भोगली ती काय म्हणून ? व शकुंतलेचा त्याग दुष्यंतानें जाणूनबुजून केला नसतांहि त्याला पश्चात्तापाचें दुःख भोगावें लागलें ; तें कशासाठीं ? या प्रश्नांना आमचें एकच उत्तर आहे व तें म्हणजे पूर्वजन्मकृत पातक अगर दुसऱ्या शब्दांत दैव हें होय ! राम लक्ष्मण व सीता यांना वनवास भोगावा लागला, याला जें कारण देतां येईल तेंच दुष्यन्त व शकुंतला यांच्या दुःखालाहि देतां येईल. 'दैव' म्हटल्यामुळें हल्लींच्या बुद्धिप्रमाण युगांत कदाचित् तें पट-णार नाहीं. परंतु जगांत घडणाऱ्या शेंकडों दुःखांचीं कारणें जोंपर्यंत आपल्याला सयुक्तिकपणें सांगतां येत नाहींत तोंपर्यंत कार्यकारणभावाचें तत्त्व बुद्धीला पटत असेल त्यांना पूर्वजन्मसंचित अगर दैव हें कारण मान्य करण्याखेरीज दुसरा मार्गच उरत नाहीं. व तो मार्ग पतकरण्यास

धीटपणानें पुढें येणें हाच सुबुद्धतेचा मार्ग ठरतो. शकुंतला व दुष्यन्त यांच्या दुःखाचें मूळ दैव असें आम्हीं प्रतिपादिलें आहे त्याला खुद्द कालिदासानेंहि स्पष्ट शब्दांत संमति दिली आहे; ती ही कीं, 'तिच्या अनिष्ट दैवाच्या शमनार्थ ते आतां इतक्यांतच सोमतीर्थाला गेले' (पृ.५) असें वैखानस प्रारंभींच दुष्यन्तास सांगत आहे. मूळ संस्कृतांतहि 'दैव-मस्याः प्रतिकूलं शमयितुं सोमतीर्थं गतः' असे शब्द आहेत. सदाचारानें वागूनहि दुःखें भोगण्याचा प्रसंग येतो ही जगांत रोज स्वाभाविकपणें घडणारी गोष्ट कालिदासानें तितक्याच स्वाभाविकपणें जगापुढें मांडली आहे.

आतां दुष्यन्त व शकुंतला यांच्यावर ओवढलेल्या आपत्तींनीं त्यांच्या वृत्तींत काय फरक पडला तें आपण पाहूं. शाकुंतलांतील उत्तरार्धांत दुष्यन्ताची पूर्वींची धडाडी मावळली, त्याचा आत्मविश्वास नष्ट झाला, त्याची आपल्या भाग्यावरची आशा उडत चालली; शकुंतले-मधलाहि तो उल्हासीपणा लोपला; तिची स्वार्थी, देवघेवी वृत्ति गेली; + ती आतां दुष्यन्ताकडून वकीली बाण्यानें कांहीं स्पष्टीकरण, माफी, अगर भरपाई मागत नाहीं;* आतां ती केवळ आपल्या शुद्ध शीलावर भरंवसा ठेवून व परमेश्वरावर भार टाकून राहते असें कांहींचें म्हणणें आहे.×

वरील परिणाम घडून आले याविषयीं आमची व वरील मत प्रति-पादणाऱ्या टिकाकारांची पूर्ण एकवाक्यता आहे. कारण दैवानेंच असा प्रसंग आणल्यावर देवावर व दैवावर भार न टाकावा तर त्यांनीं काय करावें ? परंतु या दुःखाच्या आंचीनें त्यांच्यातली पूर्वींची सदोष वृत्ति मावळली व निर्दोष वृत्ति त्यांच्या जागीं उद्भवली असें जें त्यांचे म्हणणें आहे तें आम्हांला पसंत नाहीं. आपत्तीनें कोण दीन होत नाहीं ? व कुणाचा आत्मविश्वास नष्ट होत नाहीं ? सातव्या अंकांतील, मळकीं वसनें नेसलेली, एकपेड वेणी घातलेली, विरहानें कृश झालेली अशी शकुंतला

+मुळांतच तिच्यांत स्वार्थीपणा नव्हता हें आम्हीं वर दाखविलेंच आहे.

* पूर्वींहि तिनें कधीं मागितली नव्हती व मागण्याचा प्रसंगहि नव्हता.

× एशिया मेजॉर पृ. ९६ व ९७ यांवर यासंबधीं विवेचन आहे.

करुणरसाची मूर्ति दिसत असल्यामुळें तिची शुद्धशीलता लोकांच्या डोळ्यांत भरत असली तरी गांधर्वविधीनें दुष्यन्ताशीं विवाहबद्ध होण्यापूर्वीं त्याच्याकडून अधिक प्रसंग घडेल असा संभव दिसतांच ' पौरवा मर्यादा सोडूं नका ! मी कामपीडित असलें तरी स्वतःची मुखत्यार नाहीं, ' (पृ. ४०) असें खडखडीत बजावणारी शकुंतला, केवळ तरुण, उल्हसित व मदनसंतप्त असली म्हणून कमी शुद्धशील, कमी निष्पाप, अगर कमी धर्मभीरु होती अशी जर कोणी कल्पना करून घेतली तर ती निखालस चुकीची ठरेल. फरक झाला असला तर प्रतिकूल दैवाच्या आघातांनीं तिच्यांतील उल्हास लोपून निराशेची छाया तिच्या मनावर पसरली होती. हेंहि लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, सातव्या अंकांतील शकुंतला मातृपदाला पोंचली होती. वधूपदापासून गृहिणीपद प्राप्त करून घेण्यापर्यंतचा मार्ग तिनें आक्रमिला होता. पतीनें अन्याय केला असतां त्याचा प्रतिकार सर्व सुखोपभोगांना तिलांजलि देऊन, आणि व्रताचरण, ईश्वरभक्ति व उपासना यांचा अवलंब करून, तिनें आपलें उज्ज्वल आर्य स्त्रीत्व जगाच्या व पतीच्या निदर्शनास आणिलें होतें. आतां कुमारिकेची उल्हसित, आनंदी व हौशी वृत्ति तिच्यांत कशी राहणार ? तसेंच आतां दुष्यंतहि दुर्दैवाच्या तडाख्यांनीं जर्जर झाला होता, तो पितृपदाला पोंचला होता, शकुंतला प्राप्त झाल्यामुळें त्याचें मन आतां दुसरीकडे जाणें शक्य नव्हतें. अशा रीतीनें पितृपदाला पोंचलेला, पुत्र व पत्नी यांच्या ठिकाणीं अंतःकरण स्थिर झालेला दुष्यन्त, पूर्वींप्रमाणें रंगेल व गुलहौशी कसा रहावा? परंतु तो पूर्वीं रंगेल होता म्हणून कमी नीतिमान् अगर कमी पापभीरु होता असें मात्र नव्हे. कारण दुसऱ्या अंकांत ' मित्रा, निषिद्ध वस्तूवर पौरवांचें मन कधींच जात नाहीं ' असें विदूषकास निक्षून सांगणारा दुष्यन्त काय कमी धार्मिक होता ? पांचव्या अंकांत ' धन्य आहे महाराजांच्या धर्मनिष्ठेची ! असें रूप चालून आलें असतां दुसरा कोण विचार करीत बसेल !' असें ज्याच्याबद्दल नेहमी निकट राहणाऱ्या प्रतीहारीनें म्हटलें तो दुष्यन्त काय कमी पापभीरु होता ? एवढाच फरक झाला होता कीं, दोघांच्याहि प्रेमांत हौशीपणाच्या ऐवजीं स्थिरपणा व पोक्तपणा आला होता. भवभूतीच्या

शब्दांत सांगावयाचें तर तीं दोघेंहि आतां ' स्नेहसारास्थित ' झालीं होतीं, व ' भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत्प्राप्यते ' या चरणांत उल्लेखिलेलें तें ' एक भद्र ' त्यांना प्राप्त झालें होतें. याच, अनुपमेय व अनन्यसाधारण कल्याणाला जर्मन कवि गोएटे यानें स्वर्ग असें नांव दिलें आहे. असो.

परंतु स्वर्ग, अगर अन्य शब्दांत बोलावयाचें तर पुण्य, धर्म, अगर सद्गुण यांचें वास्तव्य दुष्यन्त व शकुंतला यांच्या दुसऱ्या संयोगाच्या वेळींच फक्त प्रत्ययाला येते असाच केवळ महाकवि गोएटेचा आशय असावा असें आम्हांस वाटत नाहीं. वर केलेल्या विवेचनांतच हें स्पष्ट झालें आहे कीं ज्या वेळीं दुष्यन्त व शकुंतला हीं आपल्या उल्हासाच्या, आनंदाच्या व आशावादित्वाच्या भरांत होतीं, आणि सौख्यशिखरावर आरूढ झालेलीं होतीं, त्या वेळीं सुद्धां त्यांनीं धर्माचें आपलें अधिष्ठान आपल्या पायांखालून बिलकूल सरकूं दिलें नव्हतें. अविचार होण्याच्या ऐन प्रसंगीं धर्माची आठवण त्यांना होत होती. त्यांची कामुक वृत्ति प्रबल झाली असतांहि नीतिचें व धर्माचें भान त्यांचें लोपलें नव्हतें, त्यांचा काम धर्माला अविरुद्ध असा होता. अशा निर्मल कामालाभगवंतांनींहि आपली विभूति मानली आहे.+ यांवरून लक्षांत येईल कीं, दुष्यन्त व शकुंतला यांची धर्मबुद्धि केव्हांच नष्ट झाली नव्हती. कालिदासानें शाकुंतलांत धर्म व व्यवहार यांची ही जी सांगड घातली आहे, त्यांची जी पूर्ण एकवाक्यता दाखविली आहे, व त्यांचा दोन्ही संयोगांचे प्रसंगीं जो अविरोध प्रस्थापित केला आहे त्यालाच गोएटेनें स्वर्ग व पृथ्वी यांचें मीलन असें नांव दिलें आहे असें आम्हांस वाटतें. वर निर्दिष्ट केलेलें ' लोकोत्तर पवित्र प्रेम ' किंवा ' वैवाहिक कल्याण ' हें केवळ ' शांत अशा वयाच्या ' अनेक सुफलांपैकीं एक सुफल आहे इतकेंच. गोएटेनें काढलेल्या शाकुंतलाच्या तात्पर्यांत स्वर्ग व पृथ्वी यांचें मीलन वरील सुफलांहून स्वतंत्र व निराळें असल्याचें, त्यानें या दोन्ही बाबींच्या केलेल्या पृथक् उल्लेखांवरून दिसत आहे. त्या योगानेंहि

+ धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ । भगवद्गीता अ.७ श्लो.११

आमच्या वरील अनुमानाला बळकटी येते; मात्र आम्हीं हें विधान गोएटेनें काढिलेल्या शाकुंतलाच्या तात्पर्याच्या इंग्लिश भाषांतरावरून केलें आहे. त्या तात्पर्याचें मराठींत कविताबद्ध रूपांतर या निबंधाच्या पृष्ठ १९ व २० वर दिलेंच आहे. त्याचें इंग्लिश मूळ

Would'st thou the young year's blossoms
and the fruits of its decline,
And all by which the soul is charmed,
enraptured, feasted, fed,
Would'st thou the Earth and Heaven itself
in one sole name combine ?
I name thee, O Shakuntala ! and all at
once is said,

याप्रमाणें आहे. आतां मूळ जर्मन तात्पर्यात दोन्ही गोष्टींचे स्वतंत्र उल्लेख आहेत कीं कसें हें आम्हांस माहीत नाहीं. पण ते तसे नसले तरी त्यायोगें आमच्या वरील सिद्धान्तास बाध येणार नाहीं. जगांत क्वचित् एकत्र आढळणाऱ्या धर्म व व्यवहार या दोन वृत्तींचा सुंदर मेळ घालून, कालिदासानें आपलें व आपल्या या नाट्यकृतीचें नांव अजरामर करून ठेविलें आहे यांत शंका नाहीं.

याप्रमाणें शाकुंतल नाटकाचें आमच्या मतें रहस्य आहे. आम्ही तें आमच्या बुद्धीप्रमाणें विशद करण्याचा प्रयत्न केला आहे खरा, परंतु प्रारंभीं उद्धृत केलेल्या वचनानुसार तें विवेचनातीत नसेल म्हणून तरी कशावरून ?

पुणें
नारायण पेठ ५०६
ता. ७।१०।२५

के. वि. गोडबोले

श्री.

महाराष्ट्र शाकुंतल.

नांदी.

जी आद्या ब्रह्मसृष्टी, विधिहुत हवि जी नेत, जी यज्ञकर्त्री,
जी जोडी कालकारी, जगत भरुनि जी राहते शब्दनेत्री ।
माता जी सर्वभूतां म्हणुनि वदति, जी जीव जीवांस देई,
रक्षो सर्वां तुम्हां तो प्रकट तनु अशा आठ जो ईश घेई ॥ १ ॥

(नांदी झाल्यावर)

सूत्रधारः—(पडद्याकडे पाहून) आर्ये, जर वेषरचना आटोपली असेल तर आधीं इकडे ये बरें.

नटीः—(प्रवेश करून) आर्यपुत्र, ही मी आलेंच.

सूत्रधारः—आर्ये, हा समाज मुख्यतः विद्वान् लोकांचा आहे; आणि आज तर कालिदासानें संविधानक रचलेल्या अभिज्ञान शाकुंतल नांवाच्या नव्या नाटकानें त्यांची आपल्याला सेवा करावयाची आहे. तर प्रत्येक पात्रानें आपल्याकडून शिकस्त केली पाहिजे बरें.

नटीः—खेळ बसविण्याच्या इकडच्या शैलीनें कांहीं सुद्धां उणें पडणार नाहीं.

सूत्रधारः—आर्ये, यांतली खरी स्थिति तुला सांगतों,

ज्ञाते न तुष्ट, तों मी पूर्ण न मानीं प्रयोगकौशल्या ।
बहु शिकले त्यांनाही विश्वास नसेचि शक्तिचा अपुल्या ॥ २॥

नटी:—आहे खरें असें. पण आतां पुढें काय करावयाचें तेवढें सांगावें बरें.

सूत्रधार:—या श्रोत्यांच्या कानाला आनंद देण्याखेरीज दुसरें काय ? तर आधीं या नुकत्याच सुरू झालेल्या, विलासानुकूल अशा वसन्तकाळालाच अनुलक्षून एखादें गीत म्हण बरें. कारण या काळीं,

डुबणें जळीं रुचे, वनिं दरवळती पुष्पचुंबि वायु तसे ।
छायेंत दाट झणिं ये निद्रा, दिन अंतिं फार गोड असे ॥ ३ ॥

नटी:—ठीक आहे.

चुंबिलि हळुहळु मधुपीं, केशर टोंकें मऊ जयांमधलीं ।
तरुणींनीं जपुनि अशीं शिरिषफुलें कर्णभूषणें केलीं ॥ ४ ॥

सूत्रधार:—आर्ये, वा: ! छान म्हटलेंस. ओहो! गायनानें मोहून टाकल्यामुळें सगळीकडे सभा कशी चित्रांतल्यासारखी तटस्थ दिसते आहे. तेव्हां कोणतें नाटक करून आपण यांचें रंजन करावें बरें ?

नटी:—कां बरें ? आपण सुरुवातीलाचना सांगितलें कीं, अभिज्ञान शाकुंतल नांवाचें नाटक प्रयोगरूपानें दाखवावें म्हणून ?

सूत्रधार:—आर्ये, बरी आठवण केलीस ! या वेळीं मला त्याचा अगदीं विसरच पडला होता ! कारण—

मोहिनी गीतनादाची बळें मन्मन ओढि गे ।
जसें या नृप दुष्यन्ता मोहिलें चपळें मृगें ॥ ५ ॥

(दोघें जातात.)

प्रस्तावना समाप्त.

अंक पहिला.

(नंतर हरिणाच्या मागें लागलेला व हातांत बाण लावलेलें धनुष्य
धारण केलेला राजा सारथ्यासहवर्तमान रथांत
बसून प्रवेश करितो.)

सारथिः—(राजाकडे व मृगाकडे पाहून)

सज्जचाप अशा तूतें काळवीटाहि देखुनी।
वाटे पिनाकपाणी तो ये मृगापाठिं लागुनी ॥ ६ ॥

राजाः—सूता, या काळविटानें आपल्याला कुठच्या कुठें आणलें ! आणखी अजून सुद्धां हा—

रम्यत्वें मान मागें मुरडुनि कितिदां या रथातें पहात
भीतीनें हा शराच्या अवयव अवरी, पृष्ठ सारी पुढ्यांत।
श्वासें तें तोंड वांसे गळत चघळ तें अंथरी वाट सारी
धांवे मोठ्या उड्यांनीं लव धरणिवरी अंतराळींच भारी ॥ ७ ॥

तेव्हां मी सारखा पाठीवर असून सुद्धां हा कसा नजरेंतून निसटत चालला बुवा !

सारथिः—आयुष्मन्, जमीन खडकाळ असल्यामुळें लगाम आंवरून धरून रथाचा वेग मीं कमी केला होता, त्यामुळें हा इतका दूर गेला. आतां या सपाटीवर त्याला गांठणें आपल्याला मुळींच अवघड नाहीं.

राजाः—तर मग लगाम सैल सोड बरें.

सारथिः—जशी आपली आज्ञा. (रथवेग दर्शवीत) आयुष्मन्, पहा ! पहा !

छाती पुढारविति सैल लगाम होतां
होती तुरे अचल कानहि ताठ आतां।
टापांचिया धुळिसही हय हारवीती
साहे न कीं हरिणवेग तयांस चित्तीं ॥ ८ ॥

राजाः—खरोखर इंद्राचे व सूर्याचे अश्व सुद्धां फिके पडतील असे घोडे चालले आहेत !

गमे दृष्टीला जें अति लघु क्षणीं तेंचि पसरे
जसें कांहीं होई विलग चट सारें सलग रे।
स्वभावें वक्राही सरळपण दृष्टींत मिळतें
रथाच्या वेगानें नच निकट हें दूर आणि तें ॥ ९ ॥

सूता, बघ आतां याला कसा लोळवितों तें.

(नेम धरीत आहे असें दाखवितो).

(पडद्यांत)

राजा, राजा, हा आश्रममृग आहे, मारूं नकोस! मारूं नकोस!

सारथिः—(कान देऊन व दृष्टिक्षेप करून) आयुष्मन्, खरेंच आपल्या बाणाच्या रेषेंत असलेल्या या काळविटाच्या आणि आपल्या दरम्यान तपस्वी आलेले दिसतात.

राजाः—(घाबरून) खेंचून धर तर मग घोडे !

सारथिः—बरें. (असें म्हणून रथ उभा करतो.)

(दुसऱ्या दोघांसह वैखानस प्रवेश करितो.)

वैखानसः—(हात वर करून) राजा, हा आश्रमांतील हरिण ! मारूं नकोस ! मारूं नकोस !

नच नच शर बापा टाकणें या मृगाच्या
मृदु शरिरिं निखारा जेंवि पोटीं फुलांच्या।
हळुवट हरिणाचा जीव कोठें बिचारा
अति कठिण कुठें हे बाण ज्यां तीक्ष्ण धारा ॥१०॥

तेव्हां–

घे मागें शर हा तूं जो चातुर्यें लाविला असे।
पुरूंचें शस्त्र ताराया, माराया गरिबां नसे ॥ ११ ॥

राजाः—हा घेतला मागें. (म्हटल्याप्रमाणें करतो.)

वैखानसः—पुरुकुलदीपक अशा तुला हें साजेसेंच आहे.

पुरुवंशांत जन्मोनी शोभतें फार हें तुला।
सुत ऐसा गुणी होवो चक्रवर्ती तुला भला ॥ १२ ॥

दुसरे दोघेः—(हात वर करून) अवश्य, चक्रवर्ती असाच पुत्र होवो !

राजाः—(वंदन करीत) हा आशीर्वाद मी ग्रहण करतों.

वैखानसः—राजा, होमकाष्ठें आणण्यासाठीं आम्हीं निघालों आहों. हा पहा मालिनीच्या कांठीं कुलपति कण्व ऋषींचा आश्रम. तेव्हां दुसऱ्या कांहीं कार्याची हानि होत नसेल तर तेथें जाऊन पाहुणचाराचा स्वीकार करावा. शिवाय,

जाणिशि शुभकर्मक्रम पाहुनि निर्विघ्न तो तपस्व्यांचा।
रक्षितसे निज भुज किति घट्टा ज्यावरि धनुष्यदोरीचा॥ १३॥

राजाः—कुलपति येथें आहेत का ?

वैखानसः—आपली कन्या शकुंतला इजकडे पाहुण्यांची व्यवस्था सोंपवून तिच्या अनिष्ट दैवाच्या शमनार्थ ते आतां इतक्यांतच सोमतीर्थाला गेले. Ex.

राजाः—हरकत नाहीं, तिचीच गांठ घेतों. तीच माझी भक्ति महर्षींना निवेदन करील.

वैखानसः—येतों तर आतां आम्ही. (असें म्हणून शिष्यांसह जातो.)

राजाः—सूता, हांक घोडे. पवित्र आश्रमाच्या दर्शनानें स्वतःला पावन करून घेऊं या.

सारथिः—जशी आपली आज्ञा. (असें म्हणून पुनः रथवेग दर्शवितो.)

राजाः—(सभोंवतीं दृष्टि फेंकून) सूता, सांगितल्यावांचून देखील तपोवनांतील हा आश्रमालगतचा भाग असल्याचें लक्षांत येतें.

सूतः—तें कसें ?

राजाः—काय ! नाहीं ओळखत ? येथें तर—

ढोलींतूनि शुकांचिया तरुतळीं तांदूळ हे सांडले
गोटे हिंगणबेट ठेचुनि कुठें तेलें अती माखले ।
आवाजें मृग हे मुळीं न चळती गांवीं न ज्यांच्या भिती
वस्त्राग्रें निथळून ओळि उठल्या मार्गी तळ्याच्या किती॥१४

आणखी–

पाटांतूनी जळ झुळझुळे धूत मूळें तरूंचीं
गेली रम्यच्छवि बिघडुनी आज्यधूमें दळांची ।
हीं या ठायीं गवत खुडिल्या मंद निःशंक चित्तीं
बागांतूनी हिरवळिवरी पाडसें येति जाती ॥ १५ ॥

सारथिः—जुळतें आहे खरें सगळें.

राजाः—(थोडें पुढें जाऊन) तपोवनांतल्या लोकांना उपसर्ग लागतां कामा नये. तर इथेंच रथ थांबव म्हणजे मी उतरतों.

सारथिः—लगाम ओढून धरला आहे. उतरावें आपण.

राजाः—(उतरून) सूता, तपोवनांत नम्रवेषानेंच प्रवेश केला पाहिजे. तर हें घे बरें. (असें म्हणून सूताजवळ अलंकार व धनुष्य देऊन) सूता, मी आश्रमवासी जनांना भेटून येईपर्यंत तूं घोड्यांच्या पाठी धुऊन काढ बरें.

सारथिः—ठीक आहे. (असें म्हणून जातो.)

राजाः—(इकडे तिकडे फिरून व पाहून) हें आश्रमाचें प्रवेश-द्वार. तर शिरावें आंत. (शिरल्यावर शकुन झाल्यासारखें दर्शवीत)

आश्रम तर शांत असा, भुज तर स्फुरतो, कुठूनि फळ याचें ।
या ठायीं? कीं नशिबा वाट न कोठें असें न व्हायाचें ॥ १६ ॥
(पडद्यांत)
इकडून इकडून ग सख्यांनो.

राजाः—(कान देऊन) अरे ! या राईच्या उजव्या अंगाला बोलल्यासारखें ऐकूं येत आहे. तर आपण इकडेच जावें. (इकडे तिकडे फिरून व पाहून) अरे वाः ! या तपस्व्यांच्या मुली आपल्याला झेंपतील अशा कळशा घेऊन, लहान लहान झाडांना पाणी घालण्यासाठीं इकडेच येत आहेत. (नीट न्याहाळून) अहाहा ! किती गोड दिसतात या !

अंतःपुरींहि दुर्मिळ रूप जरी आश्रमांत हें विहरे ।
लाजविलें बागेंतिल लतांस वनवेलिंनीं गुणांत खरें ॥ १७ ॥

बरें, या सांवलींतच अंमळ थांबावें. (बघत उभा रहातो.) (नंतर उपरिनिर्दिष्ट उद्योगांत असलेली शकुंतला दोघी मैत्रिणींसह प्रवेश करिते.)

शकुंतलाः—इकडून इकडून ग सख्यांनो.

अनसूयाः—गडे शकुंतले, मोगरीच्या फुलासारखी तूं नाजूक असून सुद्धां ज्यापक्षीं झाडांचीं आळीं भरण्याचें काम काश्यपबाबांनीं तुझ्याकडे दिलें आहे, त्यापक्षीं त्यांचें आश्रमांतील या बालतरूंवर तुझ्यापेक्षांहि अधिक प्रेम आहे असें मला वाटतें.

शकुंतलाः—नुसती बाबांची आज्ञा येवढेंच नाहीं कांहीं ! माझें पण यांच्यावर सख्ख्या भावंडांसारखें प्रेम आहे. (झाडांना पाणी घालते असें दाखविते.)

राजाः—काय ! ही का ती कण्वकन्या ? मग हिला आश्रमांतील कामें सांगणाऱ्या काश्यपमहर्षींना कांहीं तारतम्य नाहीं असेंच म्हटलें पाहिजे.

निसर्गरम्या ऋषि जो तनूस या
तपःसमर्था यततो करावया।
खरेंच नीलाब्जदळास घेउनी
शमीलताछेदन आणि तो मनीं ॥ १८ ॥

असो, झाडाच्या आड उभें राहूनच हिला मनमोकळी अशी बघावी.

(तसें करतो.)

शकुंतलाः—गडे अनसूये, प्रियंवदेनें वल्कल अगदीं गच्च आंवळून मला कसें जखडून टाकलें आहे. अंमळ सैल कर बरें हें.

अनसूयाः—बरें. (असें म्हणून सैल करते.)

प्रियंवदाः—(हंसत) याबद्दल स्तन पोसविणाऱ्या आपल्या तारुण्याला बोल लाव! मला कां बाई उगीच?

राजाः—रास्त बोलली ही.

बसवुनि लघु गांठी स्कंधि या वल्कलाला
स्तनपरिसर मोठा दृष्टिच्या आड केला।
तरुण तनु हिची ही रूपशोभा न दावी
नव कुसुम लपावें पक्कपर्णांत तेंवी ॥ १९ ॥

बाकी हिच्या सौंदर्याला वल्कल जरी कितीहि विजोड असलें, तरी तें अलंकारांनीं येणारी शोभा देत नाहीं असें मात्र नाहीं. कारण—

कमल सुभग वाटे शैवलीं गुंतलेंही
शशि अभिनव शोभा धूसरांकेंहि वाही।
अणिकचि खुलते ही वल्कलेंही कृशांगी
सहजमधुर रूपा काय शोभे न अंगीं ॥ २० ॥

शकुंतलाः—(समोर पाहून) वायुकंपित पल्लवरूपी बोटांनीं हा बकुल वृक्ष मला तिकडे येण्याची जणुं घाईच करतो आहे. तेव्हां आधीं याच्याकडे जातें.

(असें म्हणून तिकडे जाते.)

प्रियंवदा:—शकुंतले, क्षणभर तिथेंच उभी रहा गडे !

शकुंतला:—कशासाठीं ग ?

प्रियंवदा:—तूं जवळ असलीस म्हणजे हा बकुल वृक्ष लतेशीं संगत झाल्यासारखा शोभतो.

शकुंतला:—उगीच नाहींस बाई तूं प्रियंवदा !

राजा:—प्रिय असूनहि खरें तेंच प्रियंवदा शकुंतलेला बोलली. कारण हिच्या—

कोवळ्या पालवी- प्रमाणे

नवदलरुचि अधरीं ती कोमलशाखासमान बाहू ते।
कुसुमासम मोहक तें तारुण्यहि रोमरोमिं मुसमुसतें ॥२१॥

अनसूया:—अग शकुंतले, जिचें तूं वनज्योत्स्ना नांव ठेविलें आहेस, ती आपण होऊनच आम्रवृक्षाला माळ घालणारी मोगरीची वेल ही; विसरलीस वाटतें हिला ?

शकुंतला:—मग मी आपल्यालाच विसरेन म्हणायची ! (वेलीजवळ जाऊन तिला निरखून) गडे, किती छान वेळीं या वृक्षवेलीच्या जोडप्याची गट्टी जमली आहे ! नवपुष्पयौवनानें नटलेली वनज्योत्स्ना आणि कोमल पल्लवांच्या योगानें विलासानुकूल असा आम्रवृक्ष; मग काय बाई ! (बघत उभी राहते.)

प्रियंवदा:—अनसूये, शकुंतला वनज्योत्स्नेकडे इतकी टक लावून कां पहाते आहे, आहे का माहीत ?

अनसूया:—नाहीं बाई कांहीं लक्षांत येत. सांग पाहूं ?

प्रियंवदा:—'जशी वनज्योत्स्नेची तिच्यायोग्य वृक्षाशीं गांठ पडली, तशीच आपलीहि अनुरूप पतीशीं पडेल का?' हेंच.

शकुंतला:—हा खात्रीनें आपल्याच मनचा हेतु बरें का ?

(असें म्हणून कळशी वांकडी करते.)

राजाः—कुलपतीला ही अन्यवर्णीय स्त्रीपासून झालेली असेल का ? किंवा नकोच शंका.

निषिद्ध ही खासचि क्षत्रिया नसे
हिच्यावरी मन्मन थोर जैं वसे।
विमूढ होतां जन साधु मानिती
मनांतली ओढचि मार्ग दाविती ॥ २२ ॥

तथापि ही वास्तविक कोण हें काढून घेतों.

शकुंतलाः—(घाबरून) अगबाई, पाणी शिंपडल्यामुळें बिचकून उडालेला हा भुंगा मोगरीला सोडून माझ्या तोंडावरच येतो आहे. (भुंग्यानें त्रासल्यासारखें दाखविते.)

राजाः—(हेव्यानें पहात)

कितीदां तूं जाशी चलनयनकोरांसि भिडुनी
कथी गुह्या तैंवी गुजगुजशि कानां लगटुनी।
करीं दोहीं वारी तरि अधर भोगागर पिशी
फुका मी तत्त्वार्थी, मधुकर ! खरा धन्य गमशी ॥ २३ ॥

शकुंतलाः—नाहीं हा मेला ऐकत ! जातें मी इथून दुसरीकडे. (थोडी पलीकडे जाऊन दूरदृष्टि टाकून) काय ! हा इकडे सुद्धां येत आहे ! सोडवा ग मला हा दुष्ट भुंगा अंगावर येतो आहे याच्यापासून.

दोघीः—(हंसून) आम्ही कोण ग सोडवणार? दुष्यंताचा धावा कर. तपोवनाचें रक्षण राजानें करावयाचें असतें.

राजाः—ही छान संधि आहे आपल्याला प्रकट व्हायला. " भिऊं नका ! भिऊं नका ! "

(इतकें अर्धवट बोलून स्वगत) पण मी राजा असल्याचें यांना कळेल—बरें तर, असें म्हणावें.

शकुंतला:—(थोडें दूर उभें राहून बघून) इकडेहि आहेच का हा माझ्या मागें !

राजा:—(लगबगीनें पुढें येऊन)

पुरुकुलज असुनि राजा पृथ्वीवरि नित्य जो खलां शासी ।
हा कोण विनय सोडुनि वागे भोळ्या तपास्विकन्यांशीं ॥२४॥

(राजाला पाहून सगळ्याजणी किंचित् गोंधळल्या-सारख्या होतात.)

अनसूया:—आर्य, विशेष भिण्यासारखें कांहीं नाहीं. ही आमची प्रिय सखी भुंगा अंगावर आल्यामुळें भ्याली इतकेंच. (शकुंतलेकडे बोट दाखविते.)

राजा:—(शकुंतलेकडे वळून) काय तप वगैरे ठीक चाललें आहे ना ?

(शकुंतला गोंधळून, न बोलतां उभी रहाते.)

अनसूया:—असा थोर पाहुणा लाभला असतां कां नाहीं चालणार ? अग शकुंतले, फळें घालून सत्काराचें साहित्य घेऊन ये बरें. हें होईल पाय धुवायला पाणी.

राजा:—तुमच्या या मनापासूनच्या गोड शब्दांनींच माझा सत्कार झाला आहे.

प्रियंवदा:—मग दाट छायेमुळें शीतल अशा या सप्तपर्ण वृक्षाच्या पारावर क्षणभर बसून आपण विश्रांति तरी घ्यावी.

राजा:—तुम्ही देखील खरोखर या कामानें दमलां आहां.

अनसूया:—सखे शकुंतले, पाहुण्यांच्या मनाप्रमाणें वागणें हें आपलें काम आहे. तर ये, बसूं आपण. (सर्वजण बसतात.)

शकुंतला:—(स्वगत) खरेंच, यांना पाहून तपोवनाला न शोभणाऱ्या मनोविकारांच्या मी कां बरें अधीन झालें आहें ?

राजाः—(सगळ्याजणींना निरखून) वय व रूप सारखें असल्यानें किती मधुर वाटते ही तुमची मैत्री !

प्रियंवदाः—अनसूये, रूपानें मोहक व गंभीर, तसाच बोलण्यांत गोड व खुबीदार, असा हा कोण ग मोठा प्रतापशाली असल्यासारखा दिसतो आहे ?

अनसूयाः—मलाहि तें जाणण्याची उत्सुकता आहे. विचारतें तर यांना. (उघड) आपल्या मधुर भाषणानें धीर येऊन मी असें विचारतें कीं, कोणतें राजर्षिकुल महाराजांनीं भूषित केलें आहे ? तसेंच कोणत्या देशचे लोक आपण आपल्या वियोगानें व्यथित केले आहेत ? आणखी काय हेतूनें अत्यंत नाजुक अशा या देहाला तपोवनापर्यंत येण्याचे कष्ट दिले आहेत ?

शकुंतलाः—(स्वगत) मना, असें अधीर होऊं नको ! ही अनसूया तुला हवें तेंच विचारीत आहे.

राजाः—(स्वगत) आतां मी कोण आहें म्हणून सांगूं ? आणि कशा रीतीनें आपलें खरें स्वरूप लपवूं ? असो; असें सांगतों हिला. (उघड) पौरव राजानें मला धर्मखात्यावर अधिकारी नेमिलें आहे, म्हणून धर्मक्रिया निर्विघ्न चालल्या आहेत कीं नाहींत हें पाहण्यासाठीं मी या तपोवनांत आलों आहें.

अनसूयाः—धर्मानें वागणाऱ्या माणसांना आतां पाठिराखाच मिळाला म्हणावयाचा !

(शकुंतला लाजल्यासारखें करते.)

सख्याः—(दोघांची चलबिचल ओळखून; एकीकडे आपसांत) गडे, शकुंतले, आज जर बाबा इथें येतील किनई–

शकुंतलाः—तर काय होईल ?

सख्या:—ते आपली प्राणप्रिय वस्तु देऊन सुद्धां या थोर पाहुण्याला संतुष्ट करतील.

शकुंतला:—तुम्ही जा कशा ! नाहीं तेंच रचून बोलतां झालें. मी नाहीं जा ऐकत तुमचें !

राजा:—आतां आम्हांलाहि तुमच्या सखीविषयीं कांहीं विचारावयाचें आहे.

सख्या:—ही विनंति म्हणजे कृपाच आहे म्हणावयाची !

राजा:—भगवान् काश्यप मुनि तर नैष्ठिक ब्रह्मचारी आहेत हें प्रसिद्ध आहे, आणखी ही तुमची सखी तर त्यांची मुलगी; तेव्हां हें कसें ?

अनसूया:—ऐकावें महाराज. कौशिक कुलनामक कोणी महाप्रतापी राजर्षि आहेत.

राजा:—होय ! असें ऐकतों.

अनसूया:—ते आमच्या प्रिय सखीचे जनक. हिला टाकून दिल्यावर काश्यपबाबांनीं हिचें लालनपालन करून हिला लहानाचें मोठें केलें म्हणून ते हिचे वडील म्हणावयाचे !

राजा:—"टाकून दिल्यावर" या शब्दांनीं तर माझी जिज्ञासा द्विगुणित केली आहे. तेव्हां मुळापासून सगळी हकिकत ऐकावयाची इच्छा आहे.

अनसूया:—ऐकावें महाराज. पूर्वीं तो राजर्षि घोर तपश्चर्या करीत असतां देवांना एक प्रकारचें भय वाटून त्यांनीं तपाला विघ्न करणारी मेनका नांवाची अप्सरा त्याच्याकडे धाडिली.

राजा:—देवांना दुसऱ्यांच्या तपाबद्दल नेहमीं अशी भीति वाटत असते खरी.

अनसूया:—पुढें वसंताच्या पहिल्या बहरांत तिचें तें वेड लावणारें रूप पाहून—

(इतकेंच बोलून लाजून थांबते.)

राजा:—पुढचें कळतेंच आहे. एकूण अप्सरेची मुलगी ही!

अनसूया:—दुसरें काय!

राजा:—बरोबर आहे.

अन्यथा शक्य कैशी ही लावण्योत्पत्ति मानवीं।
तेजानें तळपे ऐशी वीज ना संभवे भुवीं॥ २५॥

(शकुंतला खालीं बघत उभी राहते.)

राजा:—(स्वगत) मला आशेला जागा झाली; परंतु हिच्या पतिप्राप्तिविषयक उत्कंठेचा सखीनें थट्टेंत केलेला उल्लेख ऐकून दुग्ध्यांत पडल्यामुळें माझें मन साशंक झालें आहे.

प्रियंवदा:—(हंसत शकुंतलेकडे पाहून व नंतर नायकाकडे वळून) आणखीहि कांहीं विचारावयाचें दिसतें आपल्या मनांत.

(शकुंतला आपल्या सखीला बोटानें दाबते.)

राजा:—बरोबर ओळखलेंत. चांगल्या माणसांचें चरित्र ऐकण्याची आवड असल्यामुळें आणखीहि कांहीं विचारावयाचें आहे खरें.

प्रियंवदा:—मग अगदीं अनमान करावयाला नको. तपस्वी लोकांना काय हवें तें खुशाल विचारावें.

राजा:—तुमच्या सखीविषयीं मला हें कळण्याची इच्छा आहे कीं—

नाहीं वरा दिधलि तोंवरि तापसीचें
ही पाळि कीं व्रत विलासविरोधि साचें।
कीं आत्मतुल्यनयना हरिणी रुचोनी
आजन्म त्यांसह निवास मनांत आणी॥

प्रियंवदा:—व्रताचरणाच्या बाबतींत देखील ही स्वतंत्र नाहीं. शिवाय हिच्या वडिलांचा हेतु हिला योग्य वराला देऊन टाकावी असा आहे.

राजा:—(स्वगत) आपला हा हेतु असाध्य नाहीं एवढें ठरलें–

आशा धरिं चित्ता तूं गूढ अतां सर्व उकललें मज हें ।
जें अग्नि वाटलें तुज रत्न सुखस्पर्श तें पहा आहे ॥ २७ ॥

शकुंतला:—(रागाचा आविर्भाव आणून) अनसूये, जातें मी आपली !

अनसूया:—कां ग ?

शकुंतला:—ही प्रियंवदा कांहीं तरीच बरळते आहे, असें गौतमीमाईला जाऊन सांगतें.

अनसूया:—अग, अशा या थोर पाहुण्याचा सत्कार न करतां त्याला सोडून मनास येईल तिकडे निघून जाणें तुला बरें नाहीं दिसत.

(शकुंतला कांहीं उत्तर न देतांच जाऊं लागते.)

राजा:—(धरावयास उत्सुक होत्साता मन आंवरून) (स्वगत) ओहो ! कामी माणसाच्या मनोवृत्तींचें प्रत्यक्ष कृतींशीं किती विलक्षण साम्य असतें ! कारण मी—

जाणारचि अविचारें तिजमागें तोंच विरमुनी बसलों ।
जरि जागचा न हललों तरि वाटे जाउनी परत आलों ॥ २८ ॥

प्रियंवदा:—(शकुंतलेला अडवून) अग तुला जाणें शोभत नाहीं!

शकुंतला:—(भिवया चढवून) तें कां ?

प्रियंवदा:—झाडांना पाणी घालण्याच्या माझ्या दोन पाळ्या तूं लागतेस; तर चल ये, त्या फेड आणि मग जा हवी तर.(तिला धरून परतविते.)

राजा:—अहो, झाडांना पाणी घालूनच तर ही दमल्यासारखी दिसत आहे. कारण हिचे—

खांदे हे गळले घटां उचलुनी हातांस लाली किती !
लागूनी दम फार हे स्तन पहा अद्यापिही कांपती।
झाला कर्णशिरीषरोध मुखिंच्या या घर्मजालामुळें
केंसांचा सुटला अगोळ तरि त्यां एक्या करें आंवळे ॥२९॥

म्हणून मी हिला ऋणमुक्त करितों. (मुद्रिका देऊं लागतो. दोघी त्यावरचें नांव वाचून एकमेकींकडे बघतात.)

राजा:—मला दुसरा कोणी समजूं नका.राजाची देणगी आहे ही.

प्रियंवदा:—तर मग या मुद्रिकेला आपल्या अंगुलीचा वियोग घडूं देणें योग्य नाहीं. आपल्या शब्दानेंच ही आतां ऋणमुक्त झाली आहे. (किंचित् हंसून) सखे शकुंतले, या सद्गृहस्थांनीं--किंवा महाराजांनीं म्हण पाहिजे तर—दया करून तुला मोकळें केलें आहे. जा आतां.

शकुंतला:—(स्वगत) माझी स्वतःवर सत्ता चालेल तेव्हांना ! (उघड) तूं कोण ग मला जा किंवा जाऊं नको म्हणून सांगणार ?

राजा:—(शकुंतलेकडे पाहून स्वगत) खरोखर, जी आमची हिच्यासंबंधानें, तीच हिची आमच्यासंबंधानें भावना असेल का ? पण नकोच शंका, माझ्या आशेला जागा आहे खास.

ही भाषणांत मिसळे मजशीं जरी न
मी बोलतां वचन, सादर लावि कान।
लाजे जरी मजसमोर असावयाला
माझ्या मुखाविण हिच्या नयनां न चाळा ॥ ३० ॥

(पडद्यांत)

तपस्वी जनहो, तपोवनांतल्या प्राण्यांचें रक्षण करण्याकरितां सज्ज असा ! शिकार खेळत राजा दुष्यंत नजीक आल्याची बातमी आहे हो !

उधळिति हय धूळ ती उडाली
बसलि जिथें वसनें तरूंस ओलीं ।
जरठरविपरी रुची धुळीची
गमवि बसे जणुं टोळधाड साची ॥ ३१ ॥

शिवाय—

मोठ्या वेगें तरु धडकिला दंत बुंध्यांत जाई
झाला याच्या अडकुनि लताजालकें पाश पायीं ।
फोडोनीयां हरिणकळपां शत्रुसाक्षात्तपाला ।
धर्मारण्यीं गज शिरतसे हा बुजोनी रथाला ॥ ३२ ॥

(सगळ्याजणी ऐकून थोड्या घाबरतात)

राजाः—(स्वगत) अरेरे ! मला शोधण्यासाठीं तपोवनाला उपसर्ग देणाऱ्या या सैनिकांना काय बरें म्हणावें ! असो, आतां आपण परत गेलें पाहिजे खरें.

सख्याः—या वनपशूच्या हकिकतीनें आम्हांला चिंता वाटत आहे, तर आम्हांला पर्णकुटींत जाण्याची परवानगी असावी.

राजाः—(घाईनें) जा तुम्ही. मीहि आश्रमाला उपसर्ग पोंचणार नाहीं अशी तजवीज करतों.

सख्याः—आमच्याकडून आपला कांहींच पाहुणचार न घडल्यामुळें पुन्हां भेट द्यावी म्हणून विनंती करावयाला आम्हांला संकोच वाटतो.

राजाः—छे, छे, भलतेंच ! तुमच्या भेटीनेंच मला सगळें कांहीं पावलें.

शकुंतलाः—अनसूये, अग हें कोंवळ्या दर्भाचें टोंक माझ्या पायांत शिरलें आहे, आणि कोऱ्हांटीच्या फांदीला वल्कलहि अडकलें आहे; तें सोडवीपर्यंत जरा थांब बरें माझ्यासाठीं.

(कांहीं तरी बतावणी करून रेंगाळत, राजाकडे पहात पहात, शकुंतला मैत्रिणींसह जाते.)

राजा:—राजधानीस जाण्याची मला आतां फारशी उत्सुकताच वाटत नाहीं. तेव्हां बरोबर असलेल्या लोकांच्याकडे जाऊन तपोवनाजवळच तळ देतों. शकुंतलेच्या नादापासून स्वतःला परावृत्त करण्यास मी खरोखर असमर्थ आहें. कारण माझें—

ढकले शरीर पुढती धांवे अस्वस्थ चित्त मम परत ।
वायुविरोधें नेतां निशाण, पट जेविं उलट फडफडत ॥ ३३॥

(सर्व जातात.)

अंक १ ला समाप्त.

अंक दुसरा.

(नंतर खिन्न असा विदूषक प्रवेश करतो.)

विदूषकः—(सुस्कारा टाकून) अरे दैवा! या शिकारशोकी राजाच्या संगतीनें जेरीस आलों बुवा! हा हरिण, हा रानडुक्कर, हा वाघ असें करीत मध्याह्न झाली तरी उन्हाळ्यामुळें जवळ जवळ छायाहीन झालेल्या झाडाझुडुपांतून अरण्यामागून अरण्यांत, या जाळींतून त्या जाळींत, भटकण्याचा आमचा क्रम सुरू असतो. पानें पडून तुरट व कडू झालेलें डोंगरांतील नद्यांचें पाणी आम्ही पितों. वेळीं अवेळीं शूळावर भाजलेलें मांस हाच मुख्य पदार्थ असलेल्या जेवणावर भागवितों. घोड्यावर बसून मागें धांवण्यानें सांधे खिळखिळे झाले तरी रात्रीं देखील मला पोटभर झोंप मिळत नाहीं. त्यानंतर मोठ्या पहांटेसच हे रांडलेक कुत्रेवाले पारधी हाका घालण्याच्या कल्लोळानें माझी झोंपमोड करतात. आणखी अजून सुद्धां एवढ्यानें नाहींच संपत पीडा! आतां तर वरतीं गळवावर फोड उठावा तसें झालें आहे! कारण कालच आम्ही मागें पडलों असतां महाराज मृगाच्या मागें लागून आश्रमांत शिरले व माझ्या कमनशिबामुळें त्यांच्या दृष्टीस मुनिकन्या शकुंतला पडली! त्यामुळें आतां नगराला जाण्याचें नांव सुद्धां स्वारी काढीत नाहीं! आतांपर्यंत तिचेंच चिंतन करितां करितां त्याचा डोळा न लागतांच उजाडलें. इथें काय करणार! बरें आतां नित्यविधि आटोपून बसलेल्या आपल्या त्या मित्रालाच भेटावें.

(इकडे तिकडे फिरून व दृष्टि टाकून)

रानफुलांच्या माळा घातलेल्या धनुष्यवाहक यवनींनीं परिवेष्टित असा

हा प्रिय मित्र इकडेच येत आहे. बरें तर, अंग ताठल्यामुळें लुळापांगळा झाल्यासारखा उभा रहातों आणि अशानें तरी सुटका झाली तर बघतों. (काठीवर भार टाकून उभा रहातो.)

(नंतर वर सांगितल्या तऱ्हेचा परिवार बरोबर
असलेला राजा प्रवेश करतो.)

राजा:—(स्वगत)

दुर्लभ सखी तरि तिचा बघुनी अनुराग मज समाधान।
प्रेमाची पूर्ति जरि न परस्परासक्तिनेंच रमत मन ॥ १ ॥

(स्मित करून) स्वत:वरून आपल्या प्रिय माणसाच्या मनाची कल्पना करणारा प्रेमी पुरुष असा फजीत होतो.

डोळे अन्य दिशेहि लावुनि तिचें तें गोडसें पाहणें
मोठ्या श्रोणिमुळें मदें ललितसें तें मंदही चालणें।
'जायाचें न' असें सखी अडवितां रागें वदे जेंहि ती
तें सारेंच मदर्थ, चित्र अपुलें कामी जगीं पाहती ॥ २ ॥

विदूषक:—(तसा उभा राहूनच) मित्रा, माझे हातपाय आंखडल्यामुळें तुझें तोंडानेंच स्वागत करतों रे !

राजा: कशानें रे तुझी अशी दशा झाली ?

विदूषक:—आपणच डोळ्यांत बोट घालून, पाणी कशानें आलें म्हणून कसें रे विचारतोस ?

राजा:—कांहीं नाहीं बुवा लक्षांत येत.

विदूषक:—मित्रा, वेत जे कुबड्यासारखे वांकतात, ते काय आपण होऊन का नदीच्या वेगानें ?

राजा:—नदीचा वेगच त्याचें कारण.

विदूषक:—तसाच माझ्या दशेचें तूं !

राजा:—तें कसें ?

विदूषकः—असा राजकर्तव्याला फांटा देऊन असल्या या भयानक प्रदेशांत जंगली माणसासारखा तूं रहातोस. आणि खरें सांगायचें तर रोज श्वापदें उठवून उठवून सांध्यांतला टाकान् टाका अगदीं ढिला झाल्यामुळें माझ्या अवयवांवर माझा ताबाच उरला नाहीं. तर मेहरबानी कर माझ्यावर, आणि एक दिवस तरी विश्रांति घेच बुवा!

राजाः—(स्वगत) हाहि असें म्हणतो आणखी माझेंहि मन काश्यपकन्येकडे लागल्यामुळें मृगयेवरून उडालें आहे. कारण—

> **सगुण सशर चाप वांकवाया**
> **नच मज शक्ति असे मृगांवरी या।**
> **सहचर बनुनी जिहीं प्रियेला**
> **जणुं उपदेश सुदृष्टिपातिं केला॥ ३॥**

विदूषकः—(राजाच्या तोंडाकडे पाहून) कसला तरी विचार करीत आपण पुटपुटत आहां! माझें सारें अरण्यरुदनच झालें म्हणावयाचें!

राजाः—(स्मित करून) दुसरा कसला विचार? मित्राचा शब्द मोडावयाचा नाहीं तेव्हां गप्प बसलों झालें.

विदूषकः—उदंड आयुष्य असो तुला!

राजाः—गड्या थांब! झालें नाहीं माझें अजून.

विदूषकः—होऊं द्या हुकूम!

राजाः—तुझा शीण गेल्यावर एका बिन त्रासाच्या कामांत मला तूं साहाय्य केलें पाहिजेस.

विदूषकः—काय मोदक खायच्या? तर मग आनंदानें पतकरलें हें आमंत्रण!

राजाः—मी सांगेन त्या. अरे कोण आहे रे इथें?

द्वारपालः—(प्रवेश करून व वंदन करून) आज्ञा व्हावी सरकार.

राजाः—रैवतका, सेनापतींना बोलाव बरें.

दौवारिकः—जशी आज्ञा. (बाहेर जाऊन पुन्हां सेनापतीसह प्रवेश करून) हे पहा आज्ञा करण्याच्या इच्छेनें महाराज इकडेच बघत आहेत. तर व्हावें पुढें आपण.

सेनापति—(राजाकडे पाहून) मृगयेला कोणीं नांवें ठेवीत असले तरी सरकारांच्या बाबतींत तरी ती सर्वस्वी हितावहच ठरली आहे. कारण हे पहा प्रभुः—

सतत धनुगुणाला ओढुनी घट्ट छाती
गणित नच उन्हातें घर्म बिंदू न येती।
कृशहि कृश न भासे स्नायुसुव्यक्तदेहें
गिरिचर गज तेंवी शक्तिसर्वस्व वाहे ॥ ४ ॥

(जवळ जाऊन) महाराजांचा विजय असो. रानांतलीं श्वापदें घेरलीं आहेत मग स्वारी अजून येथें कशी ?

राजाः—या मृगयेला नांवें ठेवणाऱ्या माढव्यानें माझी मृगये-विषयींची उत्कंठा नाहींशी केली आहे.

सेनापति—(एकीकडे) मित्रा, तूं आपला विरोध अगदीं कायम ठेव. मी मात्र थोडें महाराजांच्या कलानें घेतों. (उघड) या मूर्खाच्या बडबडींत कांहीं अर्थ नाहीं, हें सरकारांच्याच उदाहरणावरून अगदीं स्पष्ट आहे—

जाई स्थूलपणा, कृशत्व उदरा, चापल्य अंगांत ये
होती ज्ञात विकार जे उपजती प्राण्यांत क्रोधें भयें।
वस्तू चंचल जो धनुर्धर शरें वेधी गुणी तो खरा।
कोठें शोक शिकारिचा? 'व्यसन तें' हा बोल नाहीं खरा॥५॥

विदूषकः—चल निघ भर देणाऱ्या! हे राजश्री आतां आले आहेत ताळ्यावर! तूं मात्र रानोमाळ भटकतांना माणसाच्या नाकाला चटा-

वलेल्या एखाद्या बुड्ढ्या अस्वलाच्या तोंडांत जाऊन पडशील झालें !

राजा—सेनापतिसाहेब, आपण आश्रमाच्या अगदीं जवळ आहों, म्हणून तुमच्या म्हणण्याला मान देतां येत नाहीं. तरी आज,

शिंगांनीं डबक्यांत खेळत सदा डुंबोत रेडे जळीं
आनंदें रवंथा करोत हरिणें एकत्र छायातळीं ।
तीं काढोत तळ्यांत रानडुकरें निःशंक मुस्तातृणें ।
केला ताण ढिला असें धनुहि हें विश्रांतिला पावणें ॥ ६ ॥

सेनापतिः—जशी प्रभूंची इच्छा.

राजाः—तर हाका घालायला पुढें गेलेल्या लोकांना परत बोलवा व माझे सैनिक तपोवनाला उपसर्ग न लावतील अशी त्यांना ताकीद द्या. ध्यानांत धरा कीं:—

जरी ऋषी शांतिगुणप्रधान
वसे तरी अंतरिं तेज तीक्ष्ण ।
स्पर्शा जसा शीतल सूर्यकांत
वमी स्वतेजा परतेजतप्त ॥ ७ ॥

सेनापतिः—जसा सरकाचा हुकूम.

विदूषकः—फुकट गेल्यारे तुझ्या उठावणीच्या गोष्टी !

(सेनापति जातो.)

राजाः—(सेवकांच्याकडे पाहून) घेऊन जा तुम्ही आतां हा शिकारीचा पोषाख. रैवतका, तूं पण आपल्या जागेवर जा.

सेवकजनः—जशी महाराजांची आज्ञा. (जातात.)

विदूषकः—अगदीं चिट्पाखरूं देखील राहूं दिलें नाहींत कीं ! आतां या वृक्षच्छायेंत दाट वेलींच्या मंडपानें सुशोभित अशा स्थळीं आपण बसावें; म्हणजे मीहि जरा मोकळा चाकळा बसेन.

राजाः—हो पुढें.

विदूषकः— यावें महाराज.

(नंतर दोघेही जरा फिरून बसतात.)

राजाः——माढव्या, तुझ्या दृष्टीचें सार्थक झालें नाहीं अजून. कारण प्रेक्षणीय तें तर तूं पाहिलें नाहींस !

विदूषकः——तें कां ? आपण तर माझ्या समोर आहां !

राजाः——प्रत्येकाला आपलेंच चांगलें दिसतें ! मी तर आश्रमाला भूषणभूत झालेल्या त्या शकुंतलेबद्दल बोलतों आहे.

विदूषकः——(स्वगत) हरकत नाहीं. मी याला पुढें बोलायला जागाच राहूं देत नाहीं. (उघड) मित्रा ! तपस्विकन्येचा अभिलाष धरणें तुला बरें दिसतें का ?

राजाः——मित्रा, निषिद्ध वस्तूवर पौरवांचें मन कधींच जात नाहीं——

माय अप्सरा त्यजि इस, गवसलि मग मुनिस म्हणुनि मुनिदुहिता।
गळलें रुईवरि जसें मोगरिचें कुसुम तें शिथिल होतां ॥८॥

विदूषकः——(हंसून) खजूर खाऊन खाऊन विटलेल्या एखाद्याची जशी चिंचेवर वासना जावी, तशी उत्कृष्ट स्त्रिया उपभोगणाऱ्या तुझी ही इच्छा आहे.

राजाः——तूं तिला पाहिली नाहींस म्हणूनच असें बोललास !

विदूषकः——तुला सुद्धां ज्यानें चकित केलें तें रूप तसेंच मोहक असलें पाहिजे यांत शंका नाहीं !

राजाः——गड्या, फार काय सांगूं——

काढूनि चित्र मग जीव विरिंचि घाली
कीं रूपराशितुनि मानसमूर्ति केली ।
ती आगळी कृति गमे मज सुंदरीची
जाणोनि शक्ति विधिची तनुही तियेची ॥ ९ ॥

विदूषकः—असें असेल तर जगांतील सर्व सुंदर स्त्रिया आतां मागें पडल्या म्हणायच्या.

राजाः—शिवाय असें माझ्या मनांत येतें कीं,—

न हुंगीलें पुष्प, त्रुटित नच जें पल्लव नखें
अविंधीलें मोतीं, मधु नविन अस्पर्शित मुखें।
जणूं पुण्याईचें फळचि सगळें, रूप शुभ तें
कुणा भोक्तृस्थानीं बसविल विधाता न कळतें ॥१०॥

विदूषकः—मग तिला लवकर सोडीवरे बाबा! नाहींतर इंगुदीतेलानें डोकें मेंचट झालेल्या एकाद्या तपस्व्याच्या हातीं लागायची ती!

राजाः—अरे ती कांहीं स्वतःची मुखत्यार नाहीं; व तिचे वडीलही इथें नाहींत.

विदूषकः—बरें पण तुझ्याकडे बघतांना तिचा रोंख कसा काय दिसत होता?

राजाः—तपस्व्यांच्या मुली जात्याच लाजाळू असतात; तरी देखील ती—

बघत मी तरि दृष्टिस आंवरी
हंसतसे परि अन्य मिषा करी।
विनयबंधनिं काम म्हणूनिच
प्रकटवी लपवीहि तया नच ॥११॥

विदूषकः—तुला पाहिल्याबरोबर तुझ्या मांडीवर तर नाहीं बसणार?

राजाः—शिवाय, आम्हीं एकमेकांचा निरोप घेतला त्यावेळीं विनय न सोडतांही तिनें मनांतला हेतु अगदीं स्पष्ट केला कारण—

दर्भांकुरें चरण भेदियला म्हणोनी
ती थांबली मधिंच चार पदां क्रमोनी।

मागें मुखा फिरवि सोडवि वल्कला ही
शाखेस तें जरि नसे मुळें गुंतलेंही ॥ १२ ॥

विदूषकः—तर मग बांध शिदोरी ! तूं तपोवनाचें उपवन केलेलें दिसतें आहे बुवा मला !

राजाः—मित्रा, कांहीं तपस्व्यांनीं मला ओळखलें आहे; तर पुन्हा आम्हांला आश्रमांत जाण्यास कांहीं तरी निमित्त शोधून काढ बरें.

विदूषकः—अरे, तुला राजाला दुसरें कसलें निमित्त ? नीवारांचा सहावा हिस्सा आणून द्या म्हणावें म्हणजे झालें !

राजाः—अरे मूर्खा, रत्नराशी देखील टाकून पतकरणें श्रेयस्कर असा निराळाच कर यांच्या रक्षणाबद्दल मिळतो, समजलास—

चातुर्वर्णिक आम्हांला जें देती त्या असे क्षय ।
षष्ठांश परि हे देती तपस्वी तप अक्षय ॥ १३ ॥

(पडद्यांत)

अरे वा ! झालें आपलें काम.

राजाः—(कान देऊन) अरे, या गंभीर आणि शांत आवाजावरून बहुधा हे तपस्वी असावेत !

द्वारपालः—(प्रवेश करून) महाराजांचा जयजयकार असो ! हे येथें दोन ऋषिकुमार द्वारापाशीं आले आहेत.

राजाः—तर मग घेऊन ये लौकर त्यांना आंत !

द्वारपालः—हा आलों घेऊन. (जाऊन व ऋषिकुमारांसह प्रवेश करून) असे इकडून या.

(दोघे राजाकडे पहात)

पहिलाः—तेजस्वी असूनहि किती विश्वासजनक आहे याची

ही आकृति. बाकी, मुनीशीं बऱ्याच गोष्टींत साम्य असलेल्या या राजाच्या ठिकाणीं हें योग्यच आहे. कारण—

राहे हाही मिळत सकलां भाग त्या आश्रमांत
रक्षाधर्मे प्रतिदिनिं तसा हा तपा मेळवीत।
याचें सुद्धां भिडत गगना नाम 'राजर्षि' पूत
भूपालाचें जितमन अशा जेधवां भाट गात ॥ १४ ॥

दुसरा:—गौतमा, हाच का तो इंद्रसखा दुष्यंत ?

पहिला:—होय.

दुसरा:—तरीच—

ज्याचे मोठे नगरपरिघासारखे दीर्घ हात
तो हा रक्षी–नवल न–मही एकटा सागरान्त।
इच्छीती कीं जय अणि रणीं देवही दैत्यवैरी
याच्या चापीं अधिगुण अशा आणि त्या इंद्रवज्रीं ॥ १५ ॥

दोघे:—(जवळ जाऊन) राजा तुझा विजय असो.

राजा:—(आसनावरून उठून) मी आपणां उभयतांना वंदन करतों.

दोघे:—तुझें कल्याण असो ! (फळें पुढें करतात.)

राजा:—(वंदन करीत घेऊन) आज्ञेविषयीं उत्सुक आहें.

दोघे:—आश्रमवासी जनांना आपण येथें आहांत हें कळलें आहे, तेव्हां त्यांची विनंति आहे कीं,—

राजा:—काय आज्ञा आहे त्यांची ?

दोघे:—भगवान् कण्वमहर्षि येथें नसल्यामुळें राक्षस आमच्या यज्ञाला विघ्न उत्पन्न करितात, म्हणून कांहीं रात्र सारथ्यासह येऊन आपण आश्रमाचें संरक्षण करावें.

राजा:—मजवर कृपा झाली ही.

विदूषकः—(एकीकडे) ही विनंति यावेळीं तुझ्या पथ्यावरच पडली आहे !

राजाः—(स्मित करून) रैवतका, माझ्या आज्ञेवरून सारथ्याला सांग कीं, रथांत धनुष्य ठेऊन तो इकडे घेऊन ये.

द्वारपालः—जसा महाराजांचा हुकूम.

दोघेः—(आनंदानें)

> **पूर्वजांचा जया कित्ता शोभे त्या कृत्य हें तव ।**
> **आर्ततारणयज्ञांत बद्धकंकण पौरव ॥ १६ ॥**

राजाः—(वंदन करीत) आपण व्हावें पुढें. मीही पाठोपाठ आलोंच.

दोघेः—तुझा विजय असो. (असें म्हणून जातात.)

राजाः—माढव्या, शकुंतलेला बघण्याची आहे का इच्छा ?

विदूषकः—अगोदर मावत नव्हती इतकी होती ! पण राक्षसांची ही भानगड ऐकून आतां लवमात्र उरली नाहीं !

राजाः—भिऊं नकोस, तूं तर माझ्याजवळ असणार !

विदूषकः—मग हा मी राक्षसांपासून निर्भय झालों !

द्वारपालः—(प्रवेश करून) विजयसंपादनार्थ सरकारस्वारी निघण्याची वाट पहात रथ तयार आहे. आणि हा नगराहून आईसाहेबांचा निरोप घेऊन करभक आला आहे.

राजाः—(आदरपूर्वक) काय, आईसाहेबांनीं पाठविला आहे?

द्वारपालः—होय.

राजाः—आण तर त्याला आंत.

द्वारपालः—हुकूम. (जाऊन करभकासह प्रवेश करून) ही सरकारस्वारी, हो पुढें.

करभकः—महाराजांचा जयजयकार असो. ' आजपासून

चवथ्या दिवशीं माझ्या उपवासाचें पारणें आहे. तरी त्यावेळीं चिरंजीवांचें अवश्य आगमन व्हावें ' अशी आईसाहेबांची आज्ञा आहे.

राजा:—एकीकडे तपस्व्यांचें कार्य, एकीकडे वडील माणसांची आज्ञा ! दोन्हीही अनुल्लंघनीय ! इथें काय करावें बुवा ?

विदूषक:—त्रिशंकुसारखा मधेंच लोंबत रहा !

राजा:—खरेंच मी अगदीं हतबुद्ध झालों आहे.

स्थानभिन्नत्व कार्यांचें द्विधा करित मानसा ।
शैलानें अडतां मार्गीं प्रवाह नदिचा जसा ॥ १७ ॥

(विचार करून) मित्रा, तुला आईनें पुत्र म्हणून मानला आहे. तेव्हां येथून तूं परत जाऊन, मी तपस्विकार्यांत गुंतलों आहे असें सांगून, मातुःश्रींचा पुत्रानें करावयाचा विधि तूं पार पाडला पाहिजेस.

विदूषक:—पण तूं मला राक्षसांना भिणारा तर समजणार नाहींस ना ?

राजा:—(स्मित करून) तुझ्या ठिकाणीं हें कसें शक्य आहे ?

विदूषक:—राजाच्या धाकट्या भावाची स्वारी निघावी तसा मी निघणार !

राजा:—तपोवनाला त्रास होऊं नये म्हणून खरोखरच माझे सगळे लोक मी तुझ्याच बरोबर पाठवितों.

विदूषक:—मग काय मी आतां युवराजच बनलों म्हणायचा !

राजा:—(स्वगत) हा बेटा मोठा अचपळ आहे ! एकादेवेळेस आमच्या हेतूची हा अन्तःपुरांत वाच्यता करायचा ! बरें तर याला असें सांगावें. (विदूषकाचा हात धरून, उघड) मित्रा, ऋषीविषयींच्या आदरामुळें मी आश्रमाला जात आहे. खरोखरच नाहीं कांहीं मी तापसकन्येवर लुब्ध. हें बघ–

अम्हि कोठ ? कुठें अजाणती
प्रणयीं, वाढालि पाडसांत ती ।
वदलों नुसतें मजेंत रे
अगदीं मानुं नकोस तें खरें ॥ १८ ॥

(नंतर सर्व निघून जातात.)

अंक २ समाप्त.

अंक तिसरा

(नंतर दर्भ घेऊन एक याज्ञिकाचा शिष्य प्रवेश करितो.)

शिष्यः—केवढा प्रभाव राजा दुष्यंताचा! त्यानें आश्रमांत पाऊल टाकलें नाहीं तोंच आमचीं धर्मकृत्यें कशीं निर्वेधपणानें चालूं लागलीं!

टणत्कारेंच दोरीच्या शरसंधान तें कशा।
हुंकारें जणु चापाच्या विघ्नांची उडवी दशा॥ १ ॥

बरें, आतां वेदीवर अंथरण्यासाठीं हे दर्भ याज्ञिकांना नेऊन द्यावेत. (इकडे तिकडे फिरून वर पहात) प्रियंवदे, कुणासाठीं ही वाळ्याची उटी आणखी देंठांसहित कमलपत्रें तूं नेत आहेस ? (कान देऊन) काय म्हणतेस, ऊन बाधल्यानें शकुंतलेची फार तगमग होत आहे म्हणून तिच्या अंगाचा दाह शमन करण्यासाठीं ? तर मग जा हो लवकर! अग भगवान् काश्यप कुलपतींची ती अगदीं जीव कीं प्राण आहे! मीही इतक्यांत गौतमीमाईच्या हातीं अनिष्टपरिहारक यज्ञ-तीर्थ पाठवून देतों.

(जातो)

विष्कंभक समाप्त.

(नंतर मदनपीडित राजा प्रवेश करतो.)

राजाः—(सुस्कारा टाकून)

जाणत तपोबला मी सखी पराधीन हेंहि मज कळतें।
खोलांतुनि पाणि तसें मन तिजपासुनि परी न हें परतें॥२॥

(प्रणयपीडा दर्शवीत) प्रभो पुष्पबाणा, तूं आणि चंद्र, या भरंव-शाच्या जोडीकडून प्रणयी जनांची चांगलीच फसगत होते! कारण—

कुसुमशर तुझे हे इंदुचे पाद शीत
विफल गमति माझ्यासारख्यांच्या स्थितींत ।
करित अनलवृष्टी चंद्र शीतां करांनीं
कुसुमशर तुवांही वज्र केले गुणांनीं ॥३॥

(अस्वस्थ असा इकडे तिकडे फिरत)

अनुष्ठान समाप्त झाल्यामुळें विधिपरिपालक ब्राह्मणांनीं मला मोकळीक दिली आहे. तर मला हा श्रमानें आलेला शीण कुठें गेल्यानें जाईल बरें ? (उसासा टाकून) प्रियकरणीला बघण्याखेरीज मला दुसऱ्या कशानें विसावा मिळणार आहे ? तर आतां तिच्याच शोधाला लागावें. (सूर्याकडे पाहून) शकुंतला आपल्या सख्यांसह ही प्रखर उन्हाची वेळ बहुधा लताकुंजांनीं भरलेल्या मालिनीकांठच्या प्रदेशांत घालविते; तर तिकडेच जावें झालें. (थोडें फिरून आणि निरखून) दुतर्फा लहान लहान झाडें असलेल्या या वाटेनें ती सुंदरी नुकतीच गेली असावी. कारण—

नच पुष्पकोश मिटले कुसुमें ज्यांतील उपसलीं सखिनें ।
ओलेच चिकानें हे बुडखे कोमळदळें हि खुडिल्यानें ॥४॥

(थोडें फिरून स्पर्शसुख दर्शवीत) ओहो ! काय मजा आहे वाऱ्याची इथें !

कमलसुगंधित वायू तुषारमय मालिनीजलस्पर्शें ।
मदनतप्त अंगांना आलिंगायास निकट लाभतसे ॥५॥

(इकडे तिकडे फिरून व पाहून) या वेतसलतांनीं वेढलेल्या लताकुंजांतच शकुंतला असावी. कारण—

चवडेच उचललेले टांचा दबल्या पडोनि कटिभार ।
वाळूंत पांढऱ्या हीं दिसतिं नवीं पाउलें जिथें दार ॥ ६ ॥

तर वेलींमधील फटींतून बघावें. (थोडें फिरून व तसें करून, आनंदानें) अहाहा ! डोळे अगदीं तृप्त झाले ! पुष्पाच्छादित शिलेवर निज-

लेल्या, या माझ्या भावी आशांच्या अधिदेवतेची, तिच्या सख्या सेवा करीत आहेत. असो; मी यांचीं मनमोकळेपणानें चाललेलीं बोलणीं ऐकतों. (पहात उभा रहातो)

(नंतर उपरिनिर्दिष्ट अवस्थेंत उभय सख्यांसह शकुंतला प्रवेश करते.)

सख्या:—(वारा घालून प्रेमानें) गडे शकुंतले, तुला या कमलपत्राच्या वाऱ्यानें बरें वाटतें कां ?

शकुंतला:—काय मला वारा घालीत आहां !

(सख्या खेद दर्शवीत एकमेकींकडे पहातात)

राजा:—शकुंतलेला बरीच अस्वस्थता आलेली दिसत आहे. (तर्क करीत) तर हा उन्हाचा परिणाम असेल, का जसें माझ्या मनांत वागत आहे तसें असेल ? (सकाम दृष्टीनें न्याहाळीत) किंवा नकोच शंका.

स्तनांना वाळ्याची उटि, शिथिल हातीं बिसवळें
प्रिया वाळे, भाळे तरि मन, असें रूप अगळें।
उन्हाळा तैसाची मदनहि जरी तापद असे
तथापि ग्रीष्माचे युवतिछळ ते गोड न असे ॥ ७ ॥

प्रियंवदा:—(आपसांत) अनसूये, त्या राजर्षीच्या प्रथम दर्शनापासूनच शकुंतला बावरल्यासारखी दिसत आहे. तेव्हां त्याच्यासाठीं तर नसेलना ही झुरणीला लागली ?

अनसूया:—माझ्या मनाला अशीच शंका येते. असूं दे. मी हिला विचारतेंच. (उघड) सखे, तुला फारच ताप होत आहे, तेव्हां तुला कांहीं विचारावयाचें आहे.

शकुंतला:—(अंथरुणावर अर्धवट उठून) सखे, काय ग विचारावयाचें आहे ?

अनसूया:—गडे शकुंतले, प्रेमविषयक गोष्टींत आम्हांला दोघीं-नाहीं खरें म्हटलें तर कांहीं कळत नाहीं. पण गतकालीन गोष्टींच्या पुस्तकांतून जी प्रेमीजनांची स्थिति ऐकण्यांत येते तशी तुझी अवस्था झालेली मला दिसत आहे. तर सांग बरें, कशामुळें तुला हा त्रास होत आहे तें. कारण, विकाराचें निदान बरोबर झाल्याखेरीज उपाययोजना अशक्य असते.

राजा:—माझ्या सारखीच शंका अनसूयेलाहि आली आहे, तेव्हां मी आपल्या मनावरूनच तर्क करतों आहे असें नाहीं कांहीं.

शकुंतला:—(स्वगत) माझें प्रेम तर अत्यंत प्रबळ आहे; आणि असें असूनसुद्धां माझ्यानें एकदम यांच्याजवळ ती गोष्ट सांगवत नाहीं!

प्रियंवदा:—सखे, बरोबर आहे हिचें म्हणणें. आपल्या दुखण्याची अशी कां बरें उपेक्षा करतेस? खरोखर दिवसानुदिवस तुझीं गात्रें कृश होत चाललीं आहेत. तुझी सौंदर्यपूर्ण कांति तेवढी लोपत नाहीं इतकेंच.

राजा: —खोटें नाहीं प्रियंवदा म्हणाली तें. कारण—

गेले फारचि खोल गाल, गळला ताठा स्तनांचा उरीं,
वाळे कंबर पार, फार गळले खांदे, दिसे पांढरी।
कामें पीडुनि जाहली जरि दशा दृष्टीस मोही तरी,
वायूनें सुकुनी दळें मृदु लता होते जशी मोगरी ॥८॥

शकुंतला:—सखे, तुम्हांला नाहीं तर कुणाला ग सांगायचें? पण अशानें मी उगीच तुम्हांला कष्टी मात्र करीन!

दोघी:—म्हणूनच तर एवढा आग्रह! कारण आपल्या प्रेमांतल्या माणसापाशीं दुःख सांगितल्यानें तें अंमळ हलकें होतें.

राजा:—

दुःखासुखांतिल सख्या पुसतां इयेच्या
ही कारणा कथिल खास मनोव्यथेच्या।

लोभें जरी मज बघे कितिदां वळून
साशंक या क्षणिं तथापि मदीय कान ॥ ९ ॥

शकुंतलाः—अग, तो तपोवनाचें रक्षण करणारा राजर्षि माझ्या दृष्टीस पडलाना—

(इतकें अर्धेंच बोलून लाजल्यासारखें करिते.)

दोघीः—बोल, बोल, सखे.

शकुंतलाः—तेव्हांपासून तद्विषयक हेतूनें माझी अशी अवस्था झाली आहे.

राजाः—(आनंदानें) ऐकावें तें तर ऐकलें एकदांचें !

मदनाचि तापा कारण परि झाला तोचि निवविता मजला ।
अभ्राच्छादित दिन तो ग्रीष्मांतीं जेंवि सुखवि जगताला ॥१०॥

शकुंतलाः—तेव्हां तुम्हांला जर पसंत असेल तर जेणेंकरून त्या राजर्षीला माझी दया येईल असें करा. नाहींतर खचित मला तिळांजळी द्या !

राजाः—संशयाला जागाच न ठेवणारें उत्तर आहे हें !

प्रियंवदाः—(एकीकडे) अनसूये, हिचा प्रेमविकार भलत्या थराला गेला आहे. यामुळें दिवसगत सहन होण्याजोगी हिची स्थिति राहिलेली नाहीं. शिवाय ज्याच्यावर हिचें मन बसलें आहे तोही पुरुकुलाला भूषणभूत असाच आहे. तर हिच्या हेतूला आनंदानें संमति देणेंच योग्य आहे.

अनसूयाः—बरोबर आहे तुझें म्हणणें.

प्रियंवदाः—(उघड) सखे, सुदैवानें तुला शोभेल अशाच ठिकाणीं तुझें मन गेलें आहे. बाकी सागराला सोडून महानदी मिळणार तरी कशाला ? तशीच नवपल्लवयुक्त कुसरीची वेल आम्रवृक्षाखेरीज झेंपणार तरी कुणाला ?

राजाः—चंद्रकलेच्या मागें विशाखेच्या चांदण्यांची जोडी गेली तर त्यांत आश्चर्य तें काय ?

अनसूयाः—पण हिचा हेतु लवकर व मुकाट्यानें आपल्याला साध्य करितां येईल असा कोणता उपाय आहे ग ?

प्रियंवदाः—'मुकाट्यानें' कसें याचा जरा विचार करायला हवा; 'लवकर'चें कांहीं नाहीं.

अनसूयाः—तें कसें ?

प्रियंवदाः—अग प्रेमळ नजरेवरून ज्याचा हिच्याविषयींचा हेतु व्यक्त झाला आहे असा तो राजर्षि अलीकडे जागरणांनीं वाळल्यासारखा नाहीं का दिसत ?

राजाः—खरोखर असाच झालों आहे मी. कारण–

कढत असवें अन्तर्दाहें गढूळविती मणी
करिं गळुनियां रात्रौ रात्रौ सदा नयनांतुनी ।
नच दुखवितां मी दोरीच्या वणास कडें जरी
वर सरकवीं, जाई पोंचीनजीक पुन्हा तरी ॥ ११ ॥

प्रियंवदाः—(विचार करून) अग, त्याला उद्देशून एक प्रणयपत्रिका तयार कर. मी ती देवाच्या प्रसादाच्या नांवाखालीं फुलांत लपवून त्याच्या हातांत पडेल असें करीन.

अनसूयाः—मला फार आवडली गडे ही सुंदर कल्पना ! पण शकुंतलेचें काय म्हणणें आहे ?

शकुंतलाः—तुमच्या कोणत्या सांगण्याबाहेर आहें मी ?

प्रियंवदाः—तर मग तूं आपल्या स्थितीचें वर्णन त्यांत गोंवून एखादें सुंदर गीत जुळीव बरें.

शकुंतलाः—जुळवतें ग मी. पण अव्हेराच्या भीतीनें माझें मन कचरतें आहें.

राजाः—

अधीर येथें तुजसाठिं हा असे
अव्हेर भीशी तव जो करीलसें ।
मिळेल लक्ष्मी अथवा न याचका
तिला तिचा इष्ट परी अलभ्य कां ? ॥१२॥

दोघीः—अहा ग आपल्या गुणांना तुच्छ लेखणारी ! शरीराला सुखविणारी शरदृतूंतील चंद्रिका अंगाला लागूं नये म्हणून पदर कोणग आड धरील ?

शकुंतलाः—(हंसून) लावलेंतच तुम्ही मला हें करायला एकूण ! (बसून चिंतन करिते.)

राजाः—उघडझांप सुद्धां विसरून माझे डोळे उगीच नाहीं खरोखर प्रियेकडे लागले ! कारण—

भिंवई एकचि चढली वदन असें जुळवितां पदें सुचवी ।
रोमांचित गालानें कीं ही अनुरक्त मजवरि असावी ॥१३॥

शकुंतलाः—अग जुळवलें मी पद, पण लिहिण्याचें साहित्य नाहीं कीं इथें !

प्रियंवदाः—पोपटाच्या पोटासारख्या मृदु अशा या कमल-पत्रावर नखांनीं लिहून काढ.

शकुंतलाः—(तसें केल्यासारखें दाखवून) ऐका ग. अर्थ नीट उतरला आहे का नाहीं तें !

दोघीः—हं, आहे आमचें लक्ष !

शकुंतलाः—(वाचते.)

ठावें हृदय तुझें नच परि निशिदिनिं मदन तापवी बहुत ।
रे निष्ठुरा ! ममांगें ज्यांचा बसला तुझ्यावरी हेत ॥१४॥

राजाः—(एकदम पुढें होऊन)

तापवि मदन कृशांगे तुज, परि प्रत्यक्ष जाळि सतत मला।
जितुका निस्तेजवि दिन शशिला, तितुका न तो कुमुदिनीला॥१५

सख्या:—(आनंदानें) तत्काल सफल होणाऱ्या मनोरथाचें स्वागत असो !

(शकुंतला उठूं लागते.)

राजा:—छे, छे, कशाला हे श्रम !

कुसुमशेज रुतलेलीं, मृणालवलयहि क्षणांत चुरलेलीं।
अतितप्त हीं तवांगें शिष्टाचारा समर्थ नच झालीं ॥१६॥

अनसूया:—इथें शिलेच्या एका अंगाला टेंकावें जरा महाराजांनीं.

(राजा बसतो. शकुंतला लाजत उभी राहते.)

प्रियंवदा:—तुमच्या दोघांचेंहि एकमेकांवरचें प्रेम तर स्पष्टच दिसतें आहे. तरी पण हिच्यावरच्या प्रेमामुळें कारण नसूनहि मला कांहीं सांगावेसें वाटतें.

राजा:—तर मग अनमान करणें बरें नाहीं. कारण, मनांत असून न बोललेलें मागून पश्चात्तापाला कारण होतें.

प्रियंवदा:—आपल्या राज्यांतील दुःखितांचें दुःख हरण करीत असावें हा आपणां राजांचा धर्मच आहे.

राजा:— हें तर आमचें आद्य कर्तव्य आहे !

प्रियंवदा:—तर मग आपण आमच्या या प्रिय सखीवर कृपा करून हिला जीवदान देणें उचित आहे; कारण आपल्यासाठीं झुरणीला लावून भगवान् कामदेवानें हिची अशी दशा केली आहे.

राजा:—हें मागणें उभयपक्षीं आहे! मी सर्वस्वी उपकृत आहे.

शकुंतला:—(प्रियंवदेकडे पाहून) अग, अंतःपुरांतील स्त्रियांच्या विरहामुळें तळमळणाऱ्या या राजर्षीला कां उगीच संकट घालतेस ?

राजाः—

> **मन तुझ्यावरि केवळ गुंतलें**
> **तरि तुला जरि सत्य न वाटलें।**
> **हृदयवासिनि राजसलोचने**
> **मदनविद्ध अशा मज मारणें ॥ १७ ॥**

अनसूयाः—सुद्दा, राजेलोकांच्या अनेक प्रियकरणी असतात असें ऐकण्यांत येतें; तेव्हां ज्या रीतीनें आमच्या या प्रियसखीबद्दल तिच्या बांधवांना चिंता न वाटेल असा वाग म्हणजे झालें.

राजाः—फार काय सांगूं ?

> **भार्या जरी बहू माझ्या कुला आधार दोनची।**
> **समुद्रवलया पृथ्वी सखी आणिक तूमची ॥ १८ ॥**

दोघीः—झालें आमचें समाधान.

प्रियंवदाः—(तिकडे पहात) अनसूये, आईसाठीं घाबरा झालेला हा हरिणबालक इकडे डोळे लावून तिला शोधीत आहे, तेव्हां चल आपण त्यांची गांठ घालून देऊं. (दोघी जाऊं लागतात)

शकुंतलाः—अग, मला कुणीच सोबत नाहीं कीं ! दोघीपैकीं एकजण तरी इकडे या.

दोघीः—साऱ्या पृथ्वीचा जो त्राता तो तर तुझ्याजवळ आहे !

[जातात.

शकुंतलाः—काय गेल्याच !

राजाः—घाबरूं नको ! हा सेवक तर तुझ्या सान्निध आहे !

> **पंखा करूनि नलिनीदल गार वारा**
> **मी घालुं का श्रमहरां धरि जो तुषारां।**
> **कीं पाद हे कमलताम्र तुझे शुभांगे**
> **घेऊनि मांडिवरि चेपुं हळूहळू गे ॥ १९ ॥**

शकुंतला:—मी पूज्य व्यक्तींचा मजकडून अपराध होऊं देणार नाहीं. (उठून जाऊं लागते)

राजा:—सुंदरि, दिवस तर अजून खालीं गेला नाहीं, आणखी तुझीतर ही स्थिति आहे.

टाकुनि कुसुमशेज जी कमलपत्रमय कुचांस आवरण।
जाशी उन्हांत कैशी, गात्रें त्रासें असून बलहीन ॥ २० ॥

शकुंतला:—पौरवा, मर्यादा सोडूं नका! मी कामपीडित असलें तरी स्वतःची मुखत्यार नाहीं.

राजा:—भित्र्ये, वडील माणसांची भीति सोड. तुझी गांठ पडल्यावर धर्मज्ञ कुलपति यांत तुजकडून कांहीं गैर झालें असें मानणार नाहींत. शिवाय—

गांधर्वविधिनें पूर्वीं विवाहित किती तरी।
राजर्षिकन्यका झाल्या पित्यांना मान्य त्या तरी ॥ २१ ॥

शकुंतला:—आधीं सोडा पण मला. पुन्हा एकदां मी आपल्या सख्यांचा विचार घेतें.

राजा:—बरें सोडीन.

शकुंतला:—केव्हां ?

राजा:—

कुसुमा नवकोमला अभुक्ता
भुलुनी भृंग न सोडि तेंवि आतां।
अधरास तुझ्या पिण्या अधीर
खुबिनें आधिं लुटीन ही बहार ॥ २२ ॥

(असें म्हणून तिचें तोंड वर करूं लागतो. शकुंतला चुकविण्याचा हावभाव करते.)

(पडद्यांत)

चक्रवाकप्रिये ! तूं आपल्या प्रियकराला निरोप दे. कारण रात्र होत आली.

शकुंतलाः—(घाबरून) पौरवा, खात्रीनें माझ्या प्रकृतीची विचारपूस करण्यासाठीं गौतमीमाई इकडेच येत आहेत; तर लवकर झाडाआड व्हा बरें.

राजाः—बरें. (लपून उभा राहतो.)

(नंतर हातांत तीर्थपात्र असलेली गौतमी व दोघी सख्या प्रवेश करतात.)

सख्याः—इकडून, इकडून गौतमीमाई.

गौतमीः—(शकुंतलेजवळ जाऊन) बाळे, तुझ्या अंगाचा दाह कांहीं कमी झाला कां ?

शकुंतलाः—माई, थोडें बरें आहे आतां.

गौतमीः—या दर्भोदकानें तुझ्या शरीराची सारी पीडा दूर होईल. (तिच्या मस्तकावर तें शिंपडून) मुली, दिवस गेला, चल आतां पर्णकुटींतच जाऊं. (निघतात)

शकुंतलाः— (स्वगत) मना, प्रथम इष्ट हेतु सहजीं साध्य झाला असतांहि तूं भितरेपणा सोडीत नाहींस, आणि चुटपुट लावणारी ही विरहाची वेळ आल्यावर आतां कां तुझी तळमळ ?

(कांहीं पावलें गेल्यावर थांबून, उघड)

तापहारक लताकुंजा ! पुनश्च उपभोगार्थ मी तुझी रजा घेतें.

(असें म्हणून इतरांसह जड पावलानें शकुंतला जाते.)

राजाः—(पूर्वस्थळीं येऊन, सुस्कारा टाकून) अरेरे ! मनोरथसिद्धीच्या मार्गांत किती अडथळे असतात तरी ! कारण—

अधरीं बहुवार आलिं बोटें
नुमटे शब्द 'नको', सुरम्य वाटे ।

मुख बाजुस वेळिलेंहि केलें
वर कष्टें, परि नाहिं चुंबियेलें ॥२३॥

कुठें बरें आतां मी जाऊं? का इथेंच माझ्या प्रियकरणीनें उपभोग घेऊन त्याग केलेल्या या लताकुंजांत जरा बसूं?

(सगळीकडे दृष्टि टाकून)

शय्या पुष्पमयी शिलेवरिलही अंगें तिच्या मर्दिली
वाळे ही स्मरपत्रिका नलिनिच्या पानीं नखें कोरिली।
हातींचें गळलेंहि हें बिसवळें पाहूनि दृष्टी खिळे
या कुंजा नच सोडवे झणिं मला, आहे जरी मोकळें ॥२४॥

(आकाशांत)

राजाः—

होतां सुरू यजनकर्म दिनास्तकाळीं
येऊन प्रज्वलितवेदिसभोंवतालीं।
छाया भयंकर किती फिरती भुतांच्या
संध्याभ्रपिंगट छटा असती जयांच्या ॥२५॥

राजाः—हा मी आलोंच!

(असें म्हणून जातो.)

अंक ३ समाप्त.

अंक चवथा

(फुलें वेंचण्याचा अभिनय करीत दोघी मैत्रिणी येतात.)

अनसूया:—प्रियंवदे, गांधर्वविधीनें विवाहाचें मंगल कार्य पार पडून शकुंतलेला योग्य पति मिळाला, यामुळें जरी माझ्या मनाला समाधान वाटत आहे, तरीपण एवढी एक चिंता आहेच.

प्रियंवदा:—कसली बरें ?

अनसूया:—यागाची समाप्ति करून ऋषींनीं आज त्या राजर्षीला निरोप दिला. आतां राजधानीला गेल्यावर अंतःपुरांतील स्त्रियांच्या गराड्यांत तो इकडल्या गोष्टींचें स्मरण ठेवितो कीं नाहीं कोण जाणे !

प्रियंवदा:—निश्चित ऐस. अग, तशा थोर व्यक्तींचें सद्गुणांशीं वांकडें कधींच नसतें. आतां ही हकिकत कळल्यावर बाबा मात्र काय करतील न कळे !

अनसूया:—माझ्या आपलें बुद्धीला त्यांना हें आवडेल असें वाटतें.

प्रियंवदा:—कशावरून ?

अनसूया:—कन्या गुणवानाला द्यावयाची हा तर बाबांचा आद्य संकल्प. तो जर दैवबळानेंच सिद्धीस गेला तर त्यांचें अनायासेंच काम झालें !

प्रियंवदा:—खरें आहे. (फुलांच्या परडीकडे पाहून) गडे, पूजेपुरतीं झालीं कीं फुलें !

अनसूया:—अग, शकुंतलेच्या सौभाग्यदेवतेची नाहींका पूजा करावयाची ?

प्रियंवदाः—खरेंच कीं ! (पुन्हा तेंच काम सुरू करितात.)

(पडद्यांत.)

मी आलों आहें हो !

अनसूयाः—(कान देऊन) अतिथीची हांक दिसते आहे ग ही !

प्रियंवदाः—शकुंतला आहे कीं पर्णकुटींत.

अनसूयाः—पण आज तिचें चित्त कुठें आहे ठिकाणावर ? पुरे झालीं एवढींच फुलें.

(पडद्यांत.)

काय ! माझा अतिथीचा उपमर्द करतेस ?

अनन्यभावें मनिं ज्यास चिंतिशी
तपोधना प्राप्तहि या न मानिशी ।
स्मरेल तो सांगुनिही न गे तुला
वचा अधींच्या नर जेंवि झिंगला ॥ १ ॥

प्रियंवदाः—अगबाई ! शेवटीं मला वाटलें होतें तसेंच झालें. भानावर नसलेल्या शकुंतलेच्या हातून कुणातरी पूज्यव्यक्तीचा अपराध घडला बरें !

अनसूयाः—(पुढें पाहून)—अशातशाचाही नाहीं त्यांतून ! हे पहा शीघ्रकोपी दुर्वास महर्षि, तशा प्रकारें शाप देऊन झपझप पावलें टाकीत, त्वरेनें परत फिरले !

प्रियंवदाः—अग्नीखेरीज दुसऱ्या कोणांत दाहक शक्ति असणार ? जा; पायां पडून आण त्यांना माघारीं. तेथवर मी सत्कारसाहित्य आणि पाणी तयार ठेवतें.

अनसूयाः—बरें. (जाते.)

प्रियंवदाः—(पुढें पाऊल टाकतांना अडखळल्या सारखें दाखवून) अगबाई ! घाईंत अडखळून फुलांची परडी पडली कीं माझ्या हातून ! (पुन्हा फुलें वेंचण्याचा आविर्भाव करिते.)

(प्रवेश करून.)

अनसूया:—अग, तो जातीचाच वाकडा; ऐकणार आहे थोडेंच कोणाचें? पण कसा तरी वळवला झालें थोडासा.

प्रियंवदा:--(हंसून) अग एवढें सुद्धां त्याच्या बाबतींत अधिकच आहे. बरें सांग पाहूं.

अनसूया:—जेव्हां परत फिरण्यास ते तयार होईनात, तेव्हां मी त्यांना अशी विनंति केली कीं, 'भगवन्, तपाचा प्रभाव न जाणणाऱ्या आपल्या मुलीचा हा पहिलाच अपराध आहे हें जाणून, आपण तो पोटांत घालावा.'

प्रियंवदा:—बरें मग?

अनसूया:—तेव्हां, 'माझा शब्द खोटा होणें शक्य नाहीं; तथापि खुणेचा एखादा अलंकार दृष्टि पडल्यानें शापनिवृत्ति होईल,' असें सांगतां सांगतांच ते अंतर्धान पावले.

प्रियंवदा:—मग आहे समाधानाला जागा. कारण त्या राजर्षीनें जातेवेळीं आपली आठवण म्हणून स्वतःच आपल्या नांवाची मुद्रिका शकुंतलेच्या बोटांत घातल्याचें आपल्याला माहीतच आहे. तेव्हां त्या मुद्रिकेच्या रूपानें शकुंतलेच्या हातींच तिचा तरणोपाय राहील.

अनसूया:—सखे, ये. तिचें देवाचें अगोदर उरकूं. (इकडेतिकडे फिरतात.)

प्रियंवदा:—अनसूये, चित्रांत काढल्यासारखी डाव्या हातावर तोंड टेंकून बसलेली ही आपली प्रियसखी पहा! पतिचिंतनांत हिला स्वतःचें देखील भान नाहीं, मग कुणी आल्याचें कुठलें?

अनसूया:—प्रियंवदे, आपल्या दोघींच्याच तोंडांत राहूं दे बरें ही गोष्ट! जात्याच कोमल अशा आपल्या प्रिय सखीचें कसेंही करून आपल्याला रक्षण केलेंच पाहिजे.

प्रियंवदा:—मोगरीच्या वेलीवर कोण ग बाई कढत पाणी शिंपडील ?

(दोघी जातात.)

विष्कंभक समाप्त

(नंतर निजून उठलेला शिष्य प्रवेश करतो.)

शिष्य:—प्रवासाहून परत आलेल्या भगवान् काश्यपांनीं रात्रीचा हा कोणता समय आहे हें पाहून येण्यास मला सांगितलें आहे. तेव्हां बाहेर जाऊन रात्र किती आहे तें बघतों. (थोडें फिरून व पाहून) ओहो ! उजाडलेंच कीं ! कारण—

हा चंद्र जात विलया, उदया रवी तो
–चाले पुढें अरुण–यापरि पाहिं येतो ।
हा एककालिक जणूं उदयास्त होत
लोकांस शिक्षणचि भिन्न परिस्थितींत ॥ २ ॥

आणखी—

आतांच जी कुमुदिनी अति रम्य होती
दृष्टी पहा रमविना शशि लोपतां ती ।
ज्या यातना युवतिंना रमणप्रवासें
त्या सोसण्या कठिण फारचि, सत्य ऐसें ॥ ३ ॥

(पडदा फट् दिशीं बाजूला सारून प्रवेश करून.)

अनसूया:—जरी जगांतल्या व्यवहारांना पारखी असल्यामुळें मला यांतलें कांहीं कळत नसलें, तरी तो राजा शकुंतलेशीं असभ्य पणानें वागला यांत शंका नाहीं.

शिष्य:—तर आतां होमाची वेळ होत आल्याचें गुरुजींना कळवावें. (जातो.)

अनसूया:—जागी होऊन तरी मी काय करणार ? नित्याचीं कामें करावयाला देखील माझे हातपाय उचलत नाहींत ! सरळ

मनाच्या शकुंतलेची विश्वासघातकी माणसाशीं गांठ घालून कामदेव एकदांचा कृतकृत्य होवो ! किंवा, दुर्वासाचा शाप असायचा कदाचित् या घोटाळ्याच्या मुळाशीं; नाहींतर तो राजर्षि तेव्हां तशीं बोलणीं बोलून इतक्या दिवसांत एक नुसती चिठ्ठी देखील कसा न धाडता? (विचार करून) तेव्हां येथून खुणेची मुद्रिका त्याच्याकडे पाठवावी हें बरें. पण या कष्टभागी तपस्व्यांपैकीं कुणाला म्हणावें तरी? बरें सखीकडेच याचा दोष येतो यामुळें मी सांगण्याचा निश्चय केला तरी, 'दुष्यंताशीं लग्न होऊन शकुंतला गरोदर आहे' ही गोष्ट, माझ्यानें प्रवासाहून परत आलेल्या काश्यपबाबांना कळविणें होत नाहीं. अशा स्थितींत आम्हीं काय करावें तरी?

(प्रवेश करून)

प्रियंवदा:—(हर्षानें) अग, शकुंतला निघाली आहे, तिच्या पाठवणीचे मंगल संस्कार करायला चल लवकर !

अनसूया:—हें कसें ठरलें?

प्रियंवदा:—ऐक. 'झोंप चांगली लागली होतीना?' असें विचारण्यासाठीं मी आतांच शकुंतलेकडे गेलें होतें. त्याचवेळीं काश्यपबाबांनीं, लाजेनें मान खालीं घातलेल्या शकुंतलेला पोटाशीं धरून आनंदानें असें म्हटलें कीं "धुरानें डोळे व्याप्त झालेल्या याज्ञिकाची आहुति, सुदैवानें नेमकी अग्नींतच पडली म्हणावयाची ! वत्से सच्छिष्याला दिलेल्या विद्येप्रमाणें तुझी आतां कांहीं काळजी उरली नाहीं. आजच ऋषींची सोबत देऊन तुला पतीकडे पाठवितों."

अनसूया:—पण काश्यपबाबांना ही हकीकत कुणीं कळविली?

प्रियंवदा:—होमशाळेंत ते गेले असतां श्लोकबद्ध अशा आकाशवाणीनें !

अनसूया:—(आश्चर्यानें) सांग, सांग काय सांगितलें तें !

प्रियंवदाः—

कल्याणास्तव पृथ्वीच्या धरी दुष्यंतवीर्य ही ।
अग्निगर्भा शमी तैशी कन्यका ब्राह्मणा तुझी ॥ ४ ॥

अनसूयाः—(प्रियंवदेला आलिंगून) गडे, अगदीं अगदीं माझ्या मनासारखें झालें! पण या आनंदाबरोबरच शकुंतलेला आजच धाडणार म्हणून मला अस्वस्थताहि वाटल्याखेरीज रहात नाहीं.

प्रियंवदाः—आपलें करूं कसें तरी समाधान; ती बिचारी एकदां होऊं दे सुखी.

अनसूयाः—बरें तर या प्रसंगासाठींच आंब्याच्या खांदीला टांगलेल्या या नारळीच्या पानांच्या करंडींत, पुष्कळ काळ टिकणारी अशी बकुळीची माळ मी ठेवली आहे; ती घे काढून हातांत. मीहि तेथवर गोरोचना, तीर्थमृत्तिका, दूर्वा वगैरे घेऊन तिच्या मंगलउट्यांची तयारी करतें.

प्रियंवदाः—बरें, कर तसें.

(अनसूया जाते. प्रियंवदा फुलांची करंडी काढून घेते असें दाखविते.)

(पडद्यांत)

गौतमी, शार्ङ्गरववगैरेंना शकुंतलेला घेऊन यायला सांग बरें.

प्रियंवदाः—(कान देऊन) अनसूये आटप, आटप लवकर ! या बघ हस्तिनापुराला जाणाऱ्या ऋषींना हांका मारलेल्या ऐकूं येत आहेत त्या!

(हातांत उटणीं घेऊन प्रवेशकरून)

अनसूयाः—सखे चल जाऊं आपण. (इकडे तिकडे फिरतात.)

प्रियंवदा—(पाहून) सूर्योदयाबरोबर न्हाऊं घातलेली, व

हातांत मंगलाक्षता घेऊन तापसी आशीर्वाद देत असलेली ही शकुंतला बसली आहे. चल तिच्या जवळ जाऊं.

(जवळ जातात).

(नंतर उपरिनिर्दिष्ट प्रकारची आसनस्थ शकुंतला प्रवेश करिते.)

तापसींपैकीं एकः—(शकुंतलेला उद्देशून) मुली, पतीच्या मनांतील आदर व्यक्त करणारी ' पट्टराणी ' ही संज्ञा तुला लाभो !

दुसरीः—बाळे, वीरमाता हो !

तिसरीः—वत्से, नवऱ्याकडून वाहवा मिळव !

(याप्रमाणें आशीर्वाद देऊन गौतमीखेरीज बाकीच्या जातात.)

सख्याः—(जवळ जाऊन.) सखे, आजचें हें नहाणें तुला शुभदायी होवो.

शकुंतलाः—या ग सख्यांनो, बसा इथें.

दोघीः—(मंगल द्रव्यांचीं पात्रें घेऊन जवळ बसून) सखे शकुंतले, नीट बैस. म्हणजे आम्ही तुला मंगल उटी लावतों.

शकुंतलाः—हें सुद्धां आज विशेष मानलें पाहिजे. कारण या पुढें माझ्या सख्यांच्या हातची वेणीफणी मला दुर्लभ होणार !

(डोळ्यांतून पाणी काढते.)

दोघीः—गडे, हें असें मंगल प्रसंगीं रडावें काय बरें ! (असें म्हणून अश्रू पुसून तिची वेणीफणी वगैरे करूं लागल्यासारखें दाखवितात.)

प्रियंवदाः—या ह्या अलंकारयोग्य रूपाला आश्रमांतील लेण्यांनीं आम्हीं उणेपणा मात्र आणीत आहों.

(हातांत अहेर घेऊन प्रवेश करून)

दोघे ऋषिकुमारः—हे घ्या अलंकार ! घाला हे ताईच्या अंगावर. (सर्वजण बघून चकित होतात.)

गौतमीः—बाळा नारदा, कुठून रे आणलेस हे ?

पहिलाः—हा काश्यप बाबांचा महिमा !

गौतमीः—काय ! इच्छामात्रेंकरून निर्माण केले ?

दुसराः—छे, तसें नाहीं; ऐका. गुरुजींनीं आम्हांला 'शकुंतलेसाठीं झाडांचीं फुलें आणा अशी आज्ञा केली. तेव्हां----

वृक्षानें शशिशुभ्र अंशुक कुणीं कल्याणकारी दिलें
अन्यानें चरणोपयोगि असल्या लाक्षारसा ओतिलें ।
काढूनी तळहात फक्त, फुटतीं पानेंच कीं कोंवळीं,
देवींनीं वानिंच्या दुज्यां तरुवरांपासूनि लेणीं दिलीं ॥ ५ ॥

प्रियंवदाः—(शकुंतलेकडे पाहून) अग या प्रसादानें नवऱ्याच्या घरीं तूं राजैश्वर्याचा उपभोग घेणार असें सुचविलें बरें का !

(शकुंतला लाजल्यासारखें करते.)

पहिलाः—गौतमा, चल चल. स्नानकरून वर आलेल्या काश्यपबाबांना वनस्पतींनीं केलेली सेवा आपण निवेदन करूं.

दुसराः—ठीक आहे. (जातात.)

दोघी सख्याः—आम्हांला दागिने वापरणें कधीं ठाऊक नाहीं. पण चित्रकलेंतल्या माहितीवरून, कसेतरी ते तुझ्या अंगावर घालतों झालें !

(दोघी तिला अलंकार वगैरे घालूं लागल्यासारखें दाखवितात.)

(नंतर स्नान केलेले काश्यप ऋषि येतात.)

काश्यपः—

जाते आज शकुंतला पतिगृहा चिंता मना लागली
अश्रू आंवरुनी गळा भरुनि ये, दृष्टी व्यथेनें लुली ।

आहे वास वनीं तरी मम दशा प्रेमें अशी होतसे
संसारीजन पीडती मग नव्या कन्यावियोगें कसे! ॥ ६ ॥
(असें म्हणून इकडे तिकडे फिरतो.)

सख्याः—गडे शकुंतले, झालें घालून अंगावरचें. आतां हीं दोन रेशमी वस्त्रें परिधान कर बरें.

(शकुंतला उठून तीं परिधान करिते.)

गौतमीः—बाळे, हे बघ तुझे वडील आले. आनंदाश्रूंच्या पुरानें तुला जणूं ते न्हाऊंच घालीत आहेत; तर रीतीप्रमाणें त्यांना वंदन कर बरें.

शकुंतलाः—(लाजून) बाबा, मी नमस्कार करतें.

काश्यपः—बाळे,

शर्मिष्ठा ती ययातीला तैशी मान्य पतीस हो।
पूरु तीतें, तसा पुत्र चक्रवर्ती तुलाहि हो ॥ ७ ॥

गौतमीः—भगवन्, हा आशीर्वाद नसून वरच आहे खरोखर!

काश्यपः—मुली, नुकतीच आहुति दिलेल्या या अग्नींना इकडून प्रदक्षिणा कर बरें.

(सर्वजण प्रदक्षिणा घालतात.)

काश्यपः—(ऋग्वेदांतील ऋचांचे चालीवर आशीर्वाद देतो.)

इथें वेदीभंवते स्थापियेले
मधें काष्ठें भोंवतीं दर्भ ठेले।
असे होमाग्नि अघध्वंसकर्ते
हव्यामोदें शुद्धि देवोत तूतें ॥ ८ ॥

निघा बरें आतां. (नजर टाकून) ते शार्ङ्गरव वगैरे कुठें आहेत?

(प्रवेश करून.)

शिष्यः—भगवन्, हे आम्ही आहों.

काश्यपः—तुझ्या ताईला मार्ग दाखव.

शार्ङ्गरवः—अशा इकडून या ताई.

(सर्वजण थोडें फिरतात.)

काश्यपः—अहो, येथल्या वनवृक्षांनो!

प्यायाला नच इच्छिते जल कधीं तुम्हांसि टाकूनि जी
त्वत्प्रेमें, असुनीहि हौस नटण्या, पानास तोडी न जी।
पुष्पांच्या पहिल्या बघोनि बहरा उल्हास वाटे जिला
ती ही जात शकुंतला पतिगृहा, द्या हो निरोपा हिला ॥ ९ ॥

(कोकिलरव ऐकल्यासारखें दाखवून)

गमत जणुं निरोप दीधला
वनतरुंनीं वनबांधवीं हिला।
अति मधुर रवें पिकांचिया।
तरुवर सांगति उत्तरास या ॥ १० ॥

(आकाशांत)

मार्गीं तळीं कमलिनीमय ठाइं ठाईं
छायातरू शमविला रवितापं ज्यांहीं।
धूळीस पद्मरजतुल्य मृदुत्व येवो
वारा हळू सुखदसा शुभ मार्ग होवो ॥ ११ ॥

(सर्वजण आश्चर्यचकित होऊन ऐकतात.)

गौतमीः----बाळे, स्वजातीवर प्रेम करणाऱ्या तपोवनदेवतांनीं तुला निरोप दिला. तर भगवतींना प्रणाम कर बरें.

शकुंतलाः—(वंदन करीत करीत फिरत, एकीकडे आपसांत) गडे प्रियंवदे, आर्यपुत्राच्या दर्शनासाठीं मी अधीर झालें आहे तरी देखील आश्रम सोडतांना येथून माझें पाऊल कांहीं केल्या पुढें पडत नाहीं.

प्रियंवदाः---तपोवनाचा वियोग होणार, म्हणून तूंच व्याकुळ झाली

आहेस असें नाहीं. तुझ्या विरहाचा समय आल्यामुळें तपोवनाचीहि तीच स्थिति झालेली दिसत आहे.

गाळिति दर्भकवल मृग, नृत्याला टाकिलें मयूरांहीं ।
पिकलीं पानें गाळिति दुःखाश्रू तेंवि या लता पाहीं ॥ ११ ॥

शकुंतला:—(आठवण होऊन) बाबा, माझी लताभगिनी वनज्योत्स्ना, तिचा मी निरोप घेतें.

काश्यप:—तिच्यावर तुझें सख्ख्या भावंडासारखें प्रेम आहे हें मला माहीत आहे. ही बघ ती येथें उजव्या अंगाला आहे.

शकुंतला:—(वेलीजवळ जाऊन) वनज्योत्स्ने, आम्रवृक्षाला तूं बिलगली असलीस तरी इकडे आलेल्या शाखाकरांनीं मला आलिंगन दे बरें. या पुढें तुझ्यापासून मला दूर रहावें लागणार !

काश्यप:—

जो योजिला आधिंच मी वर तूजसाठीं
त्वत्तुल्य लाधलिस तोच, सुदैवि मोठी।
आम्रास या बिलगली नव मालिकाही
चिंता अतां मज हिची न तुझीहि पाहीं ॥ १२ ॥

इथून वाटेला लाग बरें.

शकुंतला:—(सख्यांना उद्देशून) अग, हिला तुम्हां दोघींच्या हातीं सोंपवली आहे बरं !

सख्या:—आणखी आम्हांला कुणाच्या हातांत सोंपवलेंस ! (दोघी रडूं लागतात.)

काश्यप:—अनसूये, रडूं आंवर; तुम्ही दोघीनींच तर शकुंतलेला धीर द्यायचा !

(सर्वजण इकडे तिकडे फिरतात.)

शकुंतला:—बाबा, ही पर्णकुटीसमीप हिंडणारी व गर्भभारानें

आळसावलेली मृगी सुखरूप प्रसूत झाली म्हणजे, ती सुवार्ता कळवायला कुणीतरी माझ्याकडे पाठवा बरें का!

काश्यपः—अगदीं न विसरतां पाठवूं बरें!

शकुंतलाः—(अडखळल्यासारखें करून) अरे, हा कोण माझ्या लुगड्याला बिलगतो आहे? (मागें वळते.)

काश्यपः—बाळे,

बोंचून दर्भ वदनीं व्रण जाहले ते
ज्याचे बरे करिशि इंगुदितैलपातें।
सांवे मुठी भरुनि चारुनि वाढवीलें
मानीव त्या मृगसुतें तुज आडवीलें ॥ १३ ॥

शकुंतलाः—बाळा, तुला मी सोडून जात आहें; तेव्हां माझ्या मागें कशाला बरें येतोस? तुला जन्म देतांच मृत झालेल्या तुझ्या आईवांचून तुला या स्थितीला तर आणला; आतांहि मी नसलें तरी बाबा तुझी काळजी घेतील बरें. तर आतां फिर कसा माघारीं! (रडत रडत पुढें निघते.)

काश्यपः—

व्यापार जी अडवि सुंदर लोचनांचे
ती अश्रुधार अवरीं धरिं धैर्य साचें।
ज्यांतील उंचसखलें दिसतीं तुला ना
त्या या पथीं तव पदें फसतीं पहाना ॥ १४ ॥

शार्ङ्गरवः—भगवन्, पाण्याच्या कांठापर्यंत प्रियजनांना पोंचविण्यास जावें असें श्रुतिवचन आहे. तेव्हां हा सरोवराचा कांठ आला, आतां येथें आम्हांला निरोप सांगून आपण परतावें हें बरें.

काश्यपः—तर मग आपण या वटवृक्षाच्या सांवलींत जाऊं.

(सर्वजण थोडें फिरून थांबतात.)

काश्यप:—(स्वगत) आम्ही त्या राजा दुष्यंताला समयोचित असा काय निरोप पाठवावा बरें? (विचार करतो.)

शकुंतला:—(एकीकडे) अग हें पहा. नुसता कमलिनीच्या पानाआड असलेला प्रियकर न दिसल्यामुळें घाबरून चक्रवाकी आक्रोश करीत आहे. तेव्हां माझी मोठी कठीण करणी आहे म्हणायची!

अनसूया:—अग भलतेंच काय बोलावें,

रमणाविण ही देखिल कंठितसे दुःखदीर्घतर रात।
तीव्रहि विरहवेदना आशातंतूच पाहिं साहवित ॥ १५ ॥

काश्यप:—शार्ङ्गरवा, शकुंतलेला पुढें करून माझ्या आज्ञेवरून राजाला असें सांग कीं—

शार्ङ्गरव:—करावी आज्ञा भगवंतांनीं.

काश्यप:—

आम्हां जाणुनि नीट संयमधना, श्रेष्ठा तुझ्या ही कुला,
तो प्रेमांकुरही अकृत्रिम हिचा आम्हीं न जो लाविला।
जैशा चार तुझ्या स्त्रिया तशि हिला लेखीं असें सांगणें
भाग्याधीनचि याहुनी अधिक तें आम्हीं नसे बोलणें ॥ १६ ॥

शार्ङ्गरव:—समजला निरोप.

काश्यप:—वत्से, तुला आतां दोन शब्द सांगावयाचे आहेत. आम्ही वनांत राहणारे असलें तरी व्यवहारहि आम्हांला अवगत आहे.

शार्ङ्गरव:—बुद्धिमान् पुरुषांना आकलन न होणारा असा कोणताच विषय नसतो.

काश्यप:—येथून पतिगृहीं गेलीस म्हणजे—

सेवीं तूं वडिलां, सदा सवतिंना लेखीं सखींच्या परी
रागें तूं न विरुद्ध जाइं पतिच्या धिक्कार झाला तरी।

होई फार दयाळु सेवकजनां, भाग्यें न उद्दाम हो
ऐशा जाति वधू, पदा गृहिणिच्या, अन्या कुला कीड हो ॥१७॥

पण गौतमीचें काय मत आहे?

गौतमी:—हेंच, दुसरें काय सांगायचें नवीन लग्न झालेल्या मुलींना? पोरी, सगळें नीट ध्यानांत धर बरें हें!

काश्यप:—बाळे, मला आणि या तुझ्या सख्यांना एकदां आलिंगन दे बरें!

शकुंतला:—बाबा, इथूनच का प्रियंवदा आणि अनसूया मागें फिरणार?

काश्यप:—यांना झालें तरी वराला देऊनच टाकावयाचें आहे; तेव्हां यानीं तेथें जाणें बरें नाहीं. तुझ्याबरोबर गौतमी येईल.

शकुंतला:—(वडिलांना आलिंगन देऊन) मलयगिरीच्या कड्यावरून उपडून टाकलेल्या चंदनलतेप्रमाणें, बाबांच्या अंकाचा आधार सुटल्यावर मी परमुलुखांत कसा बरें जीव कंठूं?

काश्यप:—कां उगीच अशी घाबरतेस?

कुलिन पतिच्या लाभोनीयां वरा गृहिणीपदा
नृपतिगृहिंच्या मोठ्या कार्यी निमग्न जधीं सदा।
प्रसवुनि-जशी प्राची सूर्या-सुता झणिं पावना
विरह तुजला माझा वत्से कठीण गमेल ना ॥ १८ ॥

(शकुंतला वडिलांच्या पाया पडते.)

काश्यप:—जें जें तुला प्राप्त व्हावें, अशी माझी इच्छा आहे तें सारें तुला मिळो.

शकुंतला:—(उभय मैत्रिणींच्या जवळ जाऊन) अग, तुम्ही दोघीही मला एकदम आलिंगन द्या!

दोघी सख्या:—(तसें करून) जर कदाचित त्या राजाला

तुझी लवकर ओळख पटली नाहीं, तर त्याच्या नांवाची ही मुद्रिका त्याला दाखव बरें का.

शकुंतला:—या तुमच्या शंकेनें थरकांप झाला ग बाई माझा !

दोघी सख्या:—भिऊं नकोस, अतिप्रेमानें नाहींतेंच मनांत येतें झालें !

शार्ङ्गरव:—ताई, प्रहरावर दिवस आला, आटपा बरें.

शकुंतला—(आश्रमाकडे तोंड करून) बाबा, आतां पुन्हा केव्हां बरें हें तपोवन माझ्या दृष्टीस पडेल ?

काश्यप:—ऐक,

> **होवोनि फार दिन तूं क्षितिची सपत्नी**
> **पुत्रासि अप्रतिभटा प्रसवोनि आणी।**
> **संसारभार तनयीं नृप सोंपवील**
> **तेव्हां पतीसहचि आश्रम पाहशील ॥ १९ ॥**

गौतमी:—वत्से, निघायची वेळ टळत चालली, बाबांना आतां परतायला सांग; बाकी ही सारखी असेंच किती वेळ तरी बोलत राहणार, तेव्हां आपणच फिरावें बरें माघारीं.

काश्यप:—बाळे. आतां तपानुष्ठानाला उशीर व्हायला लागला.

शकुंतला:—(पुन्हा पित्याला आलिंगन देऊन) बाबा, तपामुळें तुमचें शरीर आधींच कृश झालें आहे. तेव्हां आतां माझ्यासाठीं फार कष्टी होऊं नका बरें !

काश्यप:—(सुस्कारा टाकून)

> **विसर कसा मम दुःखा, बघतां नीवार ते उगवलेले।**
> **पर्णकुटीच्या द्वारीं बलिदानीं तूंचि गे विखुरलेले ॥ २० ॥**

जा ! तुझा प्रवास सुखकर होवो !

(शकुंतला व तिच्या बरोबरची मंडळी जातात.)

दोघी:—(शकुंतलेकडे पहात) हाय ! शकुंतला राईच्या आड दिसेनाशी सुद्धां झाली !

काश्यप:—(सुस्कारा टाकून) अनसूये, धर्मकृत्यांत नेहमी तुमच्या बरोबर असणारी तुमची मैत्रीण आतां गेली ! तर दुःखावेग आंवरून माझ्या मागें या बरें.

दोघी:—बाबा, शकुंतलेवांचून उदास भासणाऱ्या या तपोवनांत आम्हांला आतां कसें बरें पाऊल टाकवेल ?

काश्यप:—असें वाटणें ही प्रेमाची रीतच आहे.

(विचार करीत इकडे तिकडे फिरून)

वाः ! छान झालें बुवा ! शकुंतलेला पतिगृहीं पाठवून मी आतां निश्चित झालों. कारण—

कन्या परावें धन सत्य आहे
भर्त्याकडे धाडुनि तीस, लाहें ।
निश्चितता आज अती मनाला
कीं आर्पिली ठेवचि मालकाला ॥ २१ ॥

(सर्व जातात.)

अंक ४ समाप्त.

अंक पांचवा.

(नंतर आसनस्थ राजा व विदूषक प्रवेश करितात,)

विदूषकः—(कान देऊन) मित्रा, संगीत शाळेंत कांहीं ऐकूं येत आहे तिकडे लक्ष दे. अरे, हा गोड व शास्त्रशुद्ध गाण्याचा आवाज आहे ! मला वाटतें हंसपादिका राणीसाहेब रागदारीचा अभ्यास करीत आहेत.

राजाः—थांब, जरा मी ऐकतों.

(अंतरिक्षांत गाणें चालतें.)

नव मधुवरि लुब्ध तूं जरी
तरि ताशि चुंबुनि आम्रमंजरी ।
कमलिं वसुनियांच तोषुनी
कशि मधुपा स्मरशी न ती मनीं ॥१॥

राजाः—किती भावनांनीं उंचबळणारें गाणें हें !

विदूषकः—काय, या पदाचा अर्थ तुला समजला ?

राजाः—(स्मित करून) ही एकाकाळीं ही माझी आवडती होती, म्हणून राणी वसुमतीविषयीं हा मला जबर टोमणा आहे. मित्रा, हंसपदिकेला माझा निरोप कळींव कीं, ' मोठ्या खुबीनें दिलास बरें आम्हांला टोला ' !

विदूषकः—जशी तुझी आज्ञा. (उठून) मित्रा, लोकांकडून माझी शेंडी धरवून मला चोप देण्यास तिनें सुरुवात केली, म्हणजे विरक्ताला जशी अप्सरेच्या हातून सुटका होण्याची आशा नसते, तशी माझी गत होईल !

राजाः—जा रे, जरा संभावितपणाचा आव आणून कळींव जा तिला.

विदूषकः——काय करावयाचें, इलाज नाहीं ! (जातो.)

राजाः—(स्वगत) कोणा प्रिय माणसाचा वियोग झाला नसूनहि हें गाणें ऐकून मला कां बरें इतकी हुरहुर लागली आहे ? किंवा—

रम्याकृती बघुनि ऐकुनि गोड वाणी
अस्वस्थ त्या समयिं होइ सुखीहि प्राणी ।
सख्यें तदा हृदय चिंति अजाणतां तीं
जन्मांतरामधिल, जीं दृढमूल चित्तीं ॥ २ ॥

(हृदय भरून आलेला असा बसतो.)

(नंतर कंचुकी प्रवेश करितो.)

कंचुकीः——अरेरे ! या स्थितीला मी येऊन पोंचलों, अं !

अंतःपुरीं मजसि नेमियलें तदा ही
जी मी करीं धरिलि रीत म्हणूनि पाहीं ।
साठीस गांठि पडतां आजि तीच काठी
सांभाळिते गमनिं अस्थिर देहयष्टी ॥ ३ ॥

प्रभूच्या धर्मसंबंधीं कर्तव्याला विलंब करणें बरोबर नाहीं खरें, तथापि आतांच न्यायासनावरून ते उठले असल्यामुळें, पुनश्च विश्रांतिभंग करणारें हें कण्वशिष्यांचें आगमन त्यांना कळविण्याचें माझ्या जिवावर आलें आहे. बाकी, राज्याधिकाराला विश्रांति कशी ती माहीतच नसते. कारण,

जोडूनि घोडे रवि नित्य राहे
वायूहि रात्रंदिन वाहताहे ।
साही सदा शेष धरित्रिभार
ऐसाचि हा राजपदाधिकार ॥ ४ ॥

तर आतां आपलें कर्तव्य बजावावें. (फिरून व पाहून) हे प्रभु,

प्रजेस पाळूनि अपत्य तेंवी
श्रमूनि एकांत निवांत सेवी ।

जैसा थवे हिंडवुनी गजेंन्द्र
त्रस्तातपें सेवि विहार सान्द्र ॥ ५॥

(जवळ जाऊन) महाराजांचा विजय असो ! हिमाद्रीच्या पायथ्या-लगतच्या अरण्यांत रहाणारे तपस्वी, काश्यप ऋषींचा निरोप घेऊन कांहीं स्त्रियांसह आतांच आले आहेत; यावर जशी सरकारची मर्जी.

राजा:—(आदरानें) काय ! काश्यप ऋषींचा निरोप घेऊन आले आहेत ?

कंचुकी:—होय.

राजा:—तर मग सोमरात पुरोहितांना माझी विनंति कळवा कीं, या आश्रमवासी जनांचा वेदोक्त विधीनें सत्कार करून आपण स्वतःच त्यांना आंत घेऊन यावें. मीहि येथें तपस्व्यांचें दर्शन घेण्याला उचित अशा स्थानीं राहून त्यांची वाट पहातों.

कंचुकी:—जसा सरकारचा हुकूम.

राजा:—(उठून) वेत्रवति, होमशाळेचा मार्ग दाखीव बरें.

प्रतीहारी:—इकडून, इकडून यावें महाराज.

राजा:—(इकडे तिकडे फिरतो.) (राजपदाविषयीं त्रास दर्शवून) सर्व प्राणी इच्छित वस्तू मिळाल्यानें सुखी होतात. परंतु राजेलोकांची इच्छापूर्ति ही भावी कष्टाची प्रस्तावनाच असते.

हव्यास फक्त सरतो यश लाभतां तें
तें प्राप्तरक्षणचि नंतर कष्ट देतें ।
तापा हरी नच तसें, श्रम देइ जैसें,
हातांत दंड मज छत्रचि राज्य भासे ॥ ६ ॥

(पडद्यांत)

दोघे वैतालिक:—महाराजांचा विजय असो.

पहिलाः—

स्वसुख न गणितां तूं कष्टसी लोककार्यीं
प्रतिदिनिं, अथवा ही बाणली वृत्ति ठायीं।
सहन करिति शीर्षीं वृक्ष भानुप्रतापा
हरिति करुनि छाया आश्रितांच्याच तापा ॥ ७॥

दुसराः—

कुजन आणिशि मागा दडुनीयां तयांसी,
मिटविशि कलहांना, साधिशी रक्षणासी।
बहुधन असतांना वाण ना बांधवांची
तुजमधिं परि लोकां पूर्णता बंधुतेची ॥ ८॥

राजाः—आम्ही कंटाळलों होतों,ते आतां पुन्हा ताजेतवाने झालों.

(असें म्हणून इकडे तिकडे फिरतो.)

प्रतीहारी—आतांच स्वच्छ केल्यामुळें रमणीय व शेजारीं होमधेनु असलेला हा होमशाळेच्या दारापुढील चौथरा; चढावें महाराज.

राजाः—(चढून सेवकाच्या खांद्यावर रेलून उभा रहातो) वेत्रवति, काय हेतूनें भगवान् काश्यपांनीं मजकडे ऋषींना पाठविलें असेल बरें ?

दुष्टांनीं यतिनां तपोनिधि अशा केलें तपा विघ्न कीं
कोणी त्रास तपोवना मधिल कीं प्राण्यांस दे पातकी।
वाढेनातच कीं लता अपकृतें माझ्या असें जाहलें
नाना तर्क करी, न निश्चय परी, तेणें मना गांजिलें ॥ ९॥

प्रतीहारीः—सत्कृत्यांनीं संतोष पावणारे हे ऋषि प्रभूंचें अभिनंदन करण्याकरितां आले असावेत असें मला वाटतें.

(नंतर, पुढें कंचुकी व पुरोहित असलेले ऋषि गौतमीसह शकुंतलेला पुढें करून प्रवेश करतात.)

कंचुकी:—इकडून, इकडून यावें.

शार्ङ्गरव:—शारद्वता,

न सोडी मर्यादा विभवयुत हा भूप असुनी
भजे वर्णांमाजीं अवनतहि दुर्मार्ग न कुणी।
तथापी एकांता परिचित सदा होउनि मन
गमें कीं हें ज्वालार्पित जणु जनव्याप्त सदन ॥ १० ॥

शारद्वत:—शहरांत आल्यानें तुझी अशी स्थिति झाली यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. मी देखील—

स्नात जसा तेलकटा शुद्ध अशुद्धा जागृतहि निजेल्या।
बद्धा स्वैर तसा मी लेखीं सुखलोलुपां जना इथल्या ॥ ११ ॥

शकुंतला:—(दुःश्चिन्ह झाल्यासारखें दाखवून) अगबाई ! माझा उजवा डोळा कां बरें लवतो आहे ?

गौतमी:—बाळे, इडापिडा टळो ! तुझ्या पतीच्या कुलदेवता तुझें कल्याण करोत ! (थोडी इकडे तिकडे फिरते.)

पुरोहित:—(राजाकडे बोट दाखवून) तपस्वी जनहो, हे वर्णाश्रमप्रतिपालक प्रभु, आधींच आसनावरून खालीं येऊन तुमची मार्गप्रतीक्षा करीत उभे आहेत, ते पहा.

शार्ङ्गरव:—विप्रश्रेष्ठा, हें अत्यंत श्लाघ्य तर खरेंच, तथापि आम्हांला यांत कांहीं आश्चर्य वाटत नाहीं. कारण—

फलाढ्य होतां तरु फार वांकती
नव्याजलें मेघहि येति खालतीं।
न वैभवें सज्जन गर्व वाहती
स्वभाव हा—जे परकार्य साधिती ॥ १२ ॥

प्रतीहारी:—प्रभो, यांची मुखचर्या तर प्रसन्न दिसते आहे. माझ्या समजुतीनें ऋषींचें कार्य चिंता करण्यासारखें नसलें पाहिजे.

राजा:—(शकुंतलेला पाहून) पण ही

बुरखा पांघरल्यानें तनुप्रभा पूर्ण ना जिची खुलली ।
कोण दिसे यति माजीं पिकल्यां पानीं जशी कळी कोंवळी॥१३॥

प्रतीहारी:—ही कोण हें जाणण्याच्या हेतूनें कितीहि तर्क केला तरी कांहीं चालत नाहीं. बरें ही रूपानेंहि मोठी देखणी आहे!

राजा:—असूं दे, परस्त्रीकडे इतकें निरखून पहाणें योग्य नाहीं.

शकुंतला:—(हात छातीवर ठेऊन, स्वगत) हृदया! कां उगीच तुझा हा थरकांप? आर्यपुत्राचें प्रेम लक्षांत घे, आणि जरा धीर धर.

पुरोहित:—(पुढें होऊन) या तपस्व्यांचा यथाविधि सत्कार करण्यांत आला आहे. यांनीं गुरुजींचा कांहीं निरोप आणला आहे, तो महाराजांनीं ऐकावा.

राजा:—माझें लक्ष आहे.

ऋषि:—(हात वर करून) राजा तुझा विजय असो!

राजा:—मी आपणां सर्वांना वंदन करितों.

ऋषि:—तुझे मनोरथ सफल होवोत!

राजा:—मुनींचें तप निर्वेध चाललें आहेना?

ऋषि:—

संतां असुनि तूं त्राता धर्माचारा कसें भय ।
प्रकाशतां रवी कैंवीं अंधकारा मिळे जय ॥ १४ ॥

राजा:—माझी राजा ही पदवी खरोखर आज सार्थ झाली! लोककल्याणार्थ काश्यप महर्षि कुशल आहेतना?

शार्ङ्गरव:—सिद्ध पुरुषांचें क्षेम त्यांच्या हातींच असतें. त्यांचा आपल्याला कुशलप्रश्नपूर्वक असा निरोप आहे—

राजाः—काय भगवंतांची आज्ञा आहे ?

शार्ङ्गरवः—कीं, गांधर्वविधीनें तूं माझ्या मुलीचें पाणिग्रहण केलेंस, तें तुमचें दोघांचें कृत्य मी आनंदानें मान्य करितों. कारण—

धुरीण तूं थोर जनांत गाजशी
शकुंतला मूर्तचि सत्कृती जशी।
सजोड जोडा जगिं जोडुनी अहो
बहू दिनांनीं विधि दोषमुक्त हो ॥ १५ ॥

तेव्हां धर्माचरणाचें कामीं सहकार्य करण्यासाठीं, गर्भवती असलेल्या ह्रिचा स्वीकार कर.

गौतमीः—आर्य, माझ्या मनांत कांहीं सांगायचें आहे. बाकी त्याची कांहीं गरज नाहीं म्हणा, कारण—

पुसलें इनें न वडिलां, विचारिलें बांधवां तुवांही न।
दोघांमधिलचि गोष्टित मी काय वदूं तुम्हां कुणा वचन॥१६॥

शकुंतलाः—(स्वगत) यावर काय बरें बोलायचें होईल.

राजाः—अहो, हें म्हणतां तरी काय ?

शकुंतलाः—(स्वगत) अग बाई! नुसती आगच आहे हें बोलणें!

शार्ङ्गरवः—वा ! असें कसें बरें ? जगाची रहाटी तर तुम्हींच चांगली जाणतां.

स्वबांधवांपाशिं सदा पतीवती
सतीहि राही तरि लोक शंकती।
म्हणूनि पत्नी प्रिय ती असो नसो
वधूजनेच्छा पतिपाशिं ती वसो॥ १७ ॥

राजाः—काय ! ह्रिचें मी पाणिग्रहणहि केलें आहे ?

शकुंतलाः—(विषादपूर्वक स्वगत) मना, तुझी भीति उगीच नव्हती बरें !

शार्ङ्गरवः—

विटुनि पूर्वकर्माला धर्मावज्ञा नृपास का उचित ?।

राजाः—नाहीं तेंच गृहीत धरून काय हा प्रश्न ?

शार्ङ्गरवः—

दुर्गुण असे वसति परि बहुधा ऐश्वर्यमत्त लोकांत ॥१८॥

राजाः—मोठा भयंकर आरोप आहे हा माझ्यावर !

गौतमीः—मुली, क्षणभर लज्जा बाजूला ठेव. मी तुझा बुरखा दूर करतें, म्हणजे पतीला तुझी ओळख पटेल. (तसें करते.)

राजाः—(शकुंतलेला निरखून, स्वगत)

सहज मजकडे हें रूप निर्दोष आलें
भ्रमुनि मति, असें कीं नाहिं तें मी वरीलें।
अलि दंवयुत कुंदा सुप्रभातीं तसेंची
शकत नच त्यजाया भोगण्याही खरेंची ॥ १९ ॥

(असें म्हणून विचार करीत रहातो.)

प्रतीहारीः—धन्य आहे महाराजांच्या धर्मनिष्ठेची ! असें रूप सहज चालून आलें असतां दुसरा कोण विचार करीत बसेल !

शार्ङ्गरवः—राजा, असा तूं स्तब्ध कां ?

राजाः—तपोधन ऋषींनो, कितीहि विचार केला तरी मी हिचा स्वीकार केल्याचें कांहीं स्मरत नाहीं, तेव्हां गर्भाचीं लक्षणें हिच्या ठिकाणीं स्पष्ट दिसत असतां स्वतःला नामधारी पति कल्पून मी हिला कशी पतकरूं ?

शकुंतलाः—(स्वगत) यांना विवाहाबद्दलच मुळीं शंका आहे ! आतां माझ्या मनांतील त्या मोठमोठया उड्यांचें कशाला हवें आहे नांव !

शार्ङ्गरवः—नकोच पतकरूं !

उपेक्षि जो भ्रष्टवितां मुलीला
बरा तुवां तो मुनि लाजवीला ।
जो चोरिलेली निज वस्तु देई
चोरा तुला थोर गणून पाहीं ॥ २० ॥

शारद्वतः—शार्ङ्गरवा, पुरे कर आतां. शकुंतले, सांगण्याजोगें होतें, तेवढें सारें आम्हीं सांगितलें, हे महाशय तर असें म्हणतात. तेव्हां तूं यांना खूण पटेल असें कांहीं तरी उत्तर दे.

शकुंतलाः—(स्वगत) त्या प्रेमाची ही अवस्था झाल्यावर आठवण देऊन तरी काय उपयोग ! आतां स्वतःबद्दल रडत बसणें हेंच आपल्या नशिबीं लिहिलें आहे. (उघड) आर्यपुत्र, (असें अर्धेंच बोलून) पण लग्नाबद्दलच जेथें शंका तेथें असें संबोधणें योग्य होणार नाहीं. पौरवा, स्वभावतःच मोकळ्या मनाच्या मज-सारखीला आश्रमांत तशा रीतीनें फसवून आतां अशा शब्दांनीं धिक्कारणें आपल्याला बरें दिसतें ना ?

राजाः—(कानावर हात ठेवून) शिव ! शिव ! काय हें !

इच्छिसि कां मळवाया स्वकुल, मजहि न्यावया अधोगतिला ।
दुथडी भरलि नदी जशि गढुळवि जळ विमळ, पाडि तट तरुला ।

शकुंतलाः—बरें, जर खरोखरच परस्त्रीची शंका येऊन आपण असें वागत असाल, तर ही खुणेची वस्तु दाखवून मी आपला संशय दूर करतें.

राजाः—वा ! उत्तम मार्ग !

शकुंतलाः—(अंगठीची जागा चापचून) अगबाई ! घात झाला ! बोटांत अंगठी नाहीं माझ्या ! (विषादपूर्वक गौतमीच्या तोंडा-कडे पहाते.)

गौतमी—शक्रघाटावर शचीतीर्थाला तूं नमस्कार करीत असतां ती गळून पडली असली पाहिजे !

राजाः—(स्मित करून) स्त्रिया समयसूचक असतात असें म्हणतात तें हें !

शकुंतलाः—इथें तर दैवानें हात दाखविला ! असो, आतां दुसरें सांगतें.

राजाः—आतां ऐकण्यावर आलें !

शकुंतलाः—एक दिवस नवमालिकामंडपांत पाण्यानें भरलेला कमलपत्राचा द्रोण आपल्या हातांत होता.

राजाः—ऐकतों आहोंत आम्ही.

शकुंतलाः—त्याच वेळीं माझा मानलेला पुत्र, दीर्घापांग नांवाचा हरिणबालक, तेथें आला. तेव्हां दया येऊन आपण ' यालाच आधीं पिऊं द्यावें ' असें म्हणून पाणी दाखवून त्याला चुचकारलें. परंतु आपली ओळख नसल्यामुळें तो आपल्या हातापाशीं येईना. पण तेंच पाणी मी हातांत घेतांच त्यानें त्याला तोंड लाविलें. तेव्हां आपण माझी अशी थट्टा केली कीं,कुणी झालें तरी आपल्या गोतावर विसंबतें. दोघेंहि तुम्ही वनांत राहणारीं पडलांत !

राजाः—आपमतलबी स्त्रियांच्या असल्या गोडगोड थापांनीं विषयलंपट असतात तेच फसतात.

गौतमीः—महाराज, काय बरें हें बोलणें ? तपोवनांत वाढलेल्या हिला कपटाची ओळख देखील नाहीं.

राजाः—तापसवृद्धे,

> **पक्ष्यांपशूंतहि स्त्रिया चतुरा स्वभावें**
> **ज्ञात्या स्त्रियांविषयिं काय अहो पुसावें ?**
> **जाई पिलूं न गगनीं तंव कोकिला तें**
> **अन्यां खगां कडुनि सत्यचि पोषवीते ॥ २२ ॥**

शकुंतलाः—(संतापानें) नीचा, आपल्यावरून दुसऱ्याची परीक्षा करतोस काय ? धर्माचें पांघरूण घेतल्यामुळें तृणाच्छादित

कूपाची उपमा शोभणाऱ्या तुझें अनुकरण करावयला दुसरा कोण प्रवृत्त होईल?

राजाः—(स्वगत) मला गोंधळांत पाडणारा हा हिचा राग कांहीं उसना दिसत नाहीं, कारण–

तें प्रेमगूज मज नाठवुनी कठोर
मी वागलों, मजवरीच म्हणूनि फार।
ही रक्तनेत्रि चढवी कुटिलां भुवोयां
कीं मोडिलें स्मरधनू अति कोपुनीयां ॥ २३ ॥

(उघड) बाई, दुष्यंताचें चरित्र तर विख्यात आहे. तथापि असें कधीं घडल्याचें दिसत नाहीं.

शकुंतलाः——मग पुरुवंशाच्या थोरवीच्या भरंवशावर, ओंठांत गोड आणि पोटांत लबाड,अशा या कपट्याच्या तावडींत जाऊन मी स्वच्छंदी ठरलें हें योग्यच झालें म्हणावयाचें ! (तोंडाला पदर लावून रडते.)

शार्ङ्गरवः—आपल्याच अविचारी वर्तनाला अशी थप्पड बसली म्हणजे अंतःकरण असें जळूं लागतें. म्हणून–

करावी पारखोनीच सलगी गुप्त ती तर।
तच्चित्त नेणतां ऐशी उलटे ती स्वतांवर ॥ २४ ॥

राजाः—अहो, तुम्ही हिच्यावरच विश्वास ठेवून, दोषारोप करणाऱ्या शब्दांनीं आम्हांला कां टोंचीत आहां ?

शार्ङ्गरवः—(रागानें) ऐकलांतनाहो तुम्ही हा उलटा न्याय !

जन्मांत कावा जिस नाहिं ठावा
शब्दा अशीच्या नच मान द्यावा।
कला म्हणोनी ठकबाजि जेणें
अभ्यासिली, तद्वच सत्य होणें ! ॥ २५ ॥

राजाः—अहो सत्यवक्ते ! कबूल हें आम्हांला. पण हिला फसवून आम्हांला काय मिळणार ?

शार्ङ्गरवः—अधःपात !

राजाः—पौरव अधःपाताची इच्छा करितात हें कोणाला खरें वाटेल ?

शारद्वतः—शार्ङ्गरवा, शब्दानें शब्द वाढविण्यांत काय अर्थ आहे ? गुरुजींच्या आज्ञेप्रमाणें आपण केलें. तेव्हां आतां जाऊं आपण परत. (राजास उद्देशून)

असो हें; तव कांता ही टाकीं स्वीकारिं वा हिला ।
सर्वस्वीं पति पत्नीचा प्रभु या जगिं मानिला ॥ २६ ॥

गौतमी, हो पुढें.

(निघतात.)

शकुंतलाः—काय ! या कपट्यानें मला फसविलें, आणि तुम्हीहि मला टाकून जातां ? (मागें निघते.)

गौतमीः—(थांबून) वत्सा, शार्ङ्गरवा, दीनपणानें रडत रडत ही शकुंतला आपल्या मागें येत आहे. हिला टाकून पतीनें आपला निष्ठुरपणा व्यक्त केल्यावर माझ्या पोरीनें करावें तरी काय ?

शार्ङ्गरवः—(रागानें मागें वळून) ए, नाचरे ! मन मानेल तसें वागतेस होय ?

(शकुंतला भिऊन थरथरां कांपते.)

शार्ङ्गरवः—शकुंतले,

नृप वदे असशी जरि तूं तशी
रुचाशि सांग पित्या कुलटे कशी ।
जरि असेलचि जाणिव शुद्धिची
पतिगृहीं तव दास्यहि योग्यची ॥ २७ ॥

येऊं नको ! आम्ही जातों.

राजाः—अहो तपस्विबुवा, हिची कां उगीच तुम्हीं फसवणूक मांडली आहे ?

कुमुदेंच चंद्र फुलवी रवि उमलवि पंकजेंच तीं नुसतीं।
परदारासंसर्गा जितेंद्रियांची सदा विमुख वृत्ती ॥ २८॥

शार्ङ्गरव:–पण अन्य विषयांत गुंतल्यामुळें तुला गत गोष्टींचा विसर पडला असला तर पापभीरु म्हणविणाराकडून पत्नीत्याग घडेल त्याची वाट काय?

राजा:––(पुरोहिताला उद्देशून) यांतल्या बऱ्यावाइटाचा न्याय मी आपल्यालाच विचारतों.

जाहलों मूढ मी किंवा आळ हा घेतला इनें ।
स्वस्त्रीत्याग करूं आतां विटाळूं कीं पराविनें ॥ २९ ॥

पुरोहित:–(विचार करून) तर मग असें कर.

राजा:–करावी मला आज्ञा.

पुरोहित:–प्रसूतीपर्यंत हिला आमच्या घरीं असूं द्यावी; कांकीं, आपला पहिलाच पुत्र चक्रवर्ती होईल असा साधूंचा आपल्याला आशीर्वाद आहे. तेव्हां या मुनिकन्येच्या पुत्राच्या ठिकाणीं तशीं लक्षणें असतील तर आपण सन्मानपूर्वक हिचा आपल्या अंतःपुरांत प्रवेश करवालच; तसें न झालें तर हिला पित्याकडे पाठवावयाची हें ठरलेलेंच आहे.

राजा:–जशी गुरुजींची इच्छा.

पुरोहित:–मुली, ये माझ्या मागें.

शकुंतला:–आई वसुंधरे, मला आतां तुझ्या पोटांत घे! (रडत रडत निघते व पुरोहित आणि तपस्वी यांच्यासह जाते.)

(शापानें स्मृति नष्ट झालेला राजा शकुंतलेविषयींच विचार करीत बसतो.)

(पडद्यांत) आश्चर्य! आश्चर्य!

राजा:–(ऐकून) काय बरें असावें हें?

पुरोहितः–(प्रवेश करून, आश्चर्याच्या स्वरानें) राजा, खरोखर मोठें अपूर्व घडलें !

राजाः–काय बरें ?

पुरोहितः–राजन् , कण्वशिष्य परत गेल्यावर–

दैवाला ती दोष दे आपुलीया
लागे बाहू उंचवूनी रडाया ।

राजाः—बरें पुढें—

पुरोहितः—

स्त्रीरूपी तों एक तेजाळ मूर्ती
उंचोनी घे, ने तिला शक्रतीर्थी ॥ ३० ॥

(सगळे आश्चर्य वाटल्यासारखें दाखवितात.)

राजाः—भगवन् , त्या वस्तूचा आम्हीं आधींच त्याग केला आहे. मग ती कोठें गेली असावी याविषयीं उगीच तर्क करीत बसण्यांत काय अर्थ ? आतां आपण विश्रांति घ्या.

पुरोहितः—तुझा विजय असो. (जातो.)

राजाः—वेत्रवति, मी अगदीं भांबावून गेलों आहें. मला शयनागाराकडे ने.

प्रतीहारीः—इकडून, इकडून यावें महाराज.

(निघतात.)

राजाः—

ती त्यक्ता मुनिकन्या जरि पत्नी मी स्मरे न कधि केली ।
तरि तळमळ चित्ताची भासवि कीं ती असेचि मीं वरिली ॥३१॥

(सगळे जातात.)

अंक ५ वा समाप्त.

अंक सहावा.

(राजश्यालक कोतवाल व त्याच्यामागून मुसक्या बांधलेला इसम घेऊन दोघे शिपाई प्रवेश करितात.)

दोघे शिपाई:—(कैद्याला चोप देऊन) ए चोरा, ही कोंदणावर नांव कोरलेली राजमुद्रिका तूं कुठून रे मिळविलीस ? बोल.

कैदी:—(भ्याल्यासारखें करीत) दादा, रागावूं नका, मी असलें काम करणारा नाहीं बरें.

पहिला शिपाई:—मग काय तूं मोठा सत्पात्र ब्राह्मण म्हणून तुला राजानें हें दान दिलें ?

कैदी:—ऐका तर खरें. मी शक्रावतारीं राहणारा एक कोळी आहें.

दुसरा शिपाई:—ए वाटमाऱ्या, आम्ही जात विचारली का रे ?

कोतवाल:—सूचका, त्याला सगळें ओळीनें सांगूं दे. त्याला मधें मधें अडवूं नको.

दोघे:— जसा साहेबांचा हुकूम. सांग पुढें.

कैदी:—मी जाळें, गळ, इत्यादि मासे पकडावयाच्या साधनांचा उपयोग करून कुटुंबपोषण करितों.

कोतवाल:—(हंसून) मोठा पवित्र धंदा !

कैदी:—मालक, असें म्हणूं नका.

जन्मसिद्ध निजकर्म निंद्य असलिं तरि न सोडणें उचित ।
यज्ञपशुवधीं हिंसक वैदिक जात्या असे करुणचित्त ॥ १ ॥

कोतवाल:—बरें पुढें.

कैदी—एक दिवस मी एका तांबडया माशाचे चिरून तुकडे

करीत असतां त्याच्या पोटांत ही रत्नप्रकाशित अंगठी दिसली. नंतर मी ती विक्रीसाठीं दाखवीत असतां आपण मला पकडलें. मारा किंवा सोडा, हिच्या प्राप्तीची हकीकत ही अशी आहे.

कोतवालः—जानुका, कच्च्या मांसाची अंगाला घाण येत असलेला हा सुसरखाऊ कोळी आहे यांत शंका नाहीं. अंगठी याला कशी मिळाली याची मात्र चौकशी केली पाहिजे. तर चला राजवाड्याकडेच जाऊं.

दोघे शिपाईः—हुकूम, चल रे खिसेकापू.

(सर्वजण इकडे तिकडे फिरतात.)

कोतवालः—सूचका, इथें देवडीवर याच्यावर नीट नजर ठेवा. तेथवर ही अंगठी कशी मिळाली तें महाराजांच्या कानावर घालून त्यांचा काय हूकूम होईल तो घेऊन मी परत येतों.

दोघेः—आपण आंत जावें,महाराजांची आपल्यावर कृपा होवो.

(कोतवाल जातो.)

पहिला शिपाईः—जानुका, साहेबांना किती वेळ लागतो आहे रे.

दुसराः—राजे लोकांच्याजवळ संधि साधून जावें लागतें बाबा.

पहिलाः—याला वधपुष्पांनीं शृंगारण्यासाठीं माझे हात कसे वळवळत आहेत !

(त्याचेकडे बोट दाखवितो.)

कैदीः—उगीचच्या उगीच मारावयाची कां बरें दादा इच्छा करतां ?

दुसराः—(पाहून) हातांत कागद घेतलेले हे आमचे मालक महाराजांचा हुकूम घेऊन इकडेच येत आहेत. आतां तूं गिधाडाचें तरी भक्ष्य होशील, नाहीं तर कुत्र्याच्या तरी तोंडीं पडशील !

(प्रवेश करून)

कोतवालः—सूचका, या कोळ्याला द्या सोडून. याची अंगठीच्या प्राप्तीची हकीकत खरी आहे.

सूचकः—जसा साहेबांचा हुकूम.

दुसरा शिपाईः— हा यमसदनीं जाऊन परत आला म्हणावयाचा! (बंधमुक्त करतो.)

कोळीः— (राजश्यालकाला प्रणाम करून) मालक, आतां कसा काय आहे माझा धंदा सांगा पाहूं ?

कोतवालः—(प्रणाम स्वीकारून) आणखी सरकारांनीं मुद्रिकेच्या किंमतीइतकी बक्षिशीहि द्यायला सांगितलें आहे. (त्याला धन देतो.)

कोळीः—(वंदनपूर्वक घेऊन) सरकारांनीं मजवर मोठी मेहेरबानी केली.

सूचकः—सुळावरून उतरवून हत्तीवर बसविला; याला म्हणावें कृपा !

जानुकः—साहेब, या बक्षिसावरून असें दिसतें कीं, ती अंगठी महाराजांना फार मोलाची वाटत असावी.

कोतवालः—तिजवरच्या मौल्यवान् रत्नाची महाराजांना मोठी-मातब्बरी वाटली, असें नाहीं मला वाटत. ती पाहून महाराजांना कुणातरी प्रियजनाची आठवण झाली व त्यामुळें त्यांचा स्वभाव जात्या गंभीर असूनहि क्षणभर त्यांचे डोळे पाण्यानें भरून आले.

सूचकः—साहेबांनीं मोठीच कामगिरी बजावली !

जानुकः—अरे, या कोळ्यांच्या नायकासाठीं असें म्हणशील कीं नाहीं ? (असें म्हणून हेव्यानें कोळ्याकडे पाहतो.)

कोळीः—साहेब, यांतील अर्धें सुमनांबद्दल तुम्हांला असूं द्या.

जानुकः—हं, आतां हें बरोबर झालें.

कोतवालः—धीवरा, आतां माझा तूं परमस्नेही झालास! आपल्या मैत्रीचा प्रारंभ मदिरेला साक्ष ठेवून व्हावा अशी माझी इच्छा आहे. तर चल आपण गुत्त्यावरच जाऊं.

(सर्व जातात.)

प्रवेशक समाप्त.

(आकाश मार्गानें सानुमती नांवाची अप्सरा प्रवेश करते.)

सानुमतीः—साधुजनांचीं स्नानें होईपर्यंत अप्सरस्तीर्थावर आळीपाळीनें हजर राहण्याची माझी पाळी संपली आहे, तेव्हां त्या राजर्षीची काय हकीकत आहे तें आतां प्रत्यक्षच पहावें जाऊन. ती मेनकेची मुलगी असल्यामुळें शकुंतला मला अगदीं आपलीशीच वाटते. शिवाय आपल्या कन्येसाठीं एवढें कर म्हणून मला मेनकेनें सांगितलेंहि आहे. (भोंवतालीं पाहून) वसंतोत्सवाचे दिवस असून-सुद्धां राजवाड्यांत उत्सवाच्या तयारीचा मागमूसहि कसा दिसत नाहीं! अंतर्ध्यानानें मी सर्व कांहीं जाणण्यास समर्थ आहें. तथापि सखीच्या उत्कट इच्छेला मान देणें हें माझें कर्तव्य आहे. बरें तर, तिरस्करिणी विद्येच्या बळावर या दोघी माळणींसन्निध अदृश्य राहून मी सगळें कांहीं काढून घेतें. (भूतलावर उतरल्यासारखें दाखवून उभी राहते. नंतर आंब्याच्या मोहराकडे बघत बघत एक दासी प्रवेश करते, व दुसरी तिच्या पाठोपाठ येते.)

पहिलीः—

तांबुस हिरवट फिकट रूप तुझें आम्रमोहरा दिसतें।
हे मधुमासप्राणा ऋतुसौभाग्या प्रसन्न तुज करितें ॥ २ ॥

दुसरीः—परभृतिके, आपल्याशींच काय पुटपुटते आहेसग?

पहिली:—मधुकरिके, आम्रकलिका पाहून परभृतिका उन्मत्त नाहीं का होत?

दुसरी:—(आनंदानें घाईनें जवळ जाऊन.) काय वसंताला आरंभ झाला?

पहिली:—मधुकरिके, धुंद होऊन विलासगीतें गाण्याचे आले बाई आतां तुझे दिवस!

दुसरी:—गडे, मला धर म्हणजे मी चवड्यावर उभी राहून आंब्याचा मोहर तोडून कामदेवाची पूजा करतें.

पहिली:—धरीन पण पूजेचें अर्धें पुण्य मला मिळणार असेल तर.

दुसरी:—अग, न म्हणतांहि तसेंच होणार; कारण आपले देह निराळे, पण जीव एकच अशी स्थिति आहे. (सखीचा आधार घेऊन मोहोर तोडून घेते) अगे, पुरता फुलला नसूनहि देंठ तोडल्यामुळें मोहराला सुगंध येऊं लागतो. (हात जोडून)

आम्रमोहरा तुजला अर्पियलें मी धनुर्धरा मदना।
पांचांतहि ताण अतां होउनि शर ताडि विरहि अबलांना॥ ३॥

(असें म्हणून मोहर फेंकते.)

(पडदा फट्‌दिशीं बाजूला सारून प्रवेश करून रागानें.)

कंचुकी:—खबरदार पोरी! मूर्खे, महाराजांनीं वसंतोत्सवाला बंदी केली असून तूं आंब्याचा मोहर तोडायला लागलीस?

दोघी:—(भ्यालेल्या) बाबा, रागावूं नका. आम्हांला माहीत नाहीं.

कंचुकी:—काय वासंतिक तरूंनीं व त्यांवरील पक्ष्यांनीं देखील मानलेली महाराजांची आज्ञा तुम्हांला कळली नाहीं? हें पहा—

आम्राची बहु वाढली काळि तरी नाहीं रजोदर्शन
कोरंटीकलिका जरी डवरली विस्तार पावेच न।
अद्यापी खुलला न कोकिळगळा हेमंत संपोनिही
अर्धा काढुनि ठेवि बाण भिउनी भात्यांत कीं कामही॥ ४॥

सानुमती:—हा राजर्षि महाप्रतापी आहे, यांत शंका नाहीं.

पहिली:—बाबा, राजश्यालक मित्रावसूंनीं आम्हांला राणी-साहेबांच्या चरणांपाशीं पाठविल्याला थोडेच दिवस झाले. आणखी इथेंहि आमच्याकडे प्रमदवनाची राखण देण्यांत आलेली आहे. तेव्हां आम्ही इथें नवख्या असल्यामुळें आतांपर्यंत आमच्या कानांवर ही गोष्ट आली नाहीं.

कंचुकी:—बरें, पुन्हां असें वागूं नका.

दोघी:—बाबा, आम्हांला कळायला हरकत नसेल, तर महाराजांनीं वसंतोत्सवाला काय म्हणून बंदी केली हें जाणण्याची फार उत्सुकता आहे; तर तेवढें सांगा बरें.

सानुमती:—मनुष्याला स्वभावतःच उत्सवाची आवड असते, तेव्हां कांहीं तरी तसेंच कारण असलें पाहिजे.

कंचुकी:—(स्वगत) सगळीकडे झाली आहे ही गोष्ट, मग कां न सांगितली ? (उघड) काय शकुंतलेला टाकल्याचा प्रवाद तुमच्या कानांवर नाहीं आला ?

दोघी:—राजश्यालकाच्या तोंडून अंगठी सांपडली येथपर्यंत ऐकिलें आहे.

कंचुकी:—मग काय थोडेंच राहिलें आहे सांगायचें. आपली अंगठी दृष्टि पडतांक्षणींच, आपण पूर्वीं गुप्त रीतीनें शकुंतलेशीं विवाह केला असून स्मृतिभ्रंशानें तिला टाकली, अशी आठवण महाराजांना झाली व तेव्हांपासून त्यांचें मन अनुताप पावलें आहे. यास्तव——

सौंदर्यास विटे, न रोज सचिवां आतां कधीं भेटतो
झोंपेवीणाचि मंचकावरि निशा लोळूनि हा काढितो ।
सौजन्यें वच औपचारिक वदे अंतःपुरींच्या जना
नांवाच्या चुकिनें परी बिरमुनी लावी अती तें मना ॥५॥

सानुमती:—मला हवें होतें तसेंच आहे हे.

कंचुकी:—या पराकाष्ठेच्या खिन्नतेमुळें उत्सवाला बंदी करण्यांत आली आहे.

दोघी:—बरोबर आहे.

(पडद्यांत)

यावें, यावें आपण.

कंचुकी:—(कान देऊन) अग, महाराज इकडेच येत आहेत. आपल्या कामाला लागा बरें.

दोघी:—बरें. (जातात.)

(नंतर अनुतप्ताला अनुरूप असा वेष असलेला राजा, विदूषक व प्रतीहारी प्रवेश करतात.)

कंचुकी:—(राजाला पाहून) कसल्याही परिस्थितींत लोकोत्तर रूपाची रमणीयता किती अवर्णनीय असते! महाराज इतके अस्वस्थ असूनहि त्यांची चर्या किती आल्हाददायक वाटते! कारण—

टाकी सर्व विशेष भूषण, धरी डाव्या करीं एकलें
सोन्याचें नुसतें कडेंच, अधरा श्वासें जसें पोळिलें।
त्रासें नीज न, नेत्र तप्त, तरि हा तेजें निजें झांकला
झाला क्षीण हि ना कळे उजळण्या जैसा हिरा घांसला ॥ ६ ॥

सानुमती:—(राजाला पाहून) यानें शकुंतलेला टाकून देऊन तिचा अवमान केला तरीदेखलि याच्यासाठीं ती झुरते तें उगीच नाहीं!

राजा:—(तंद्रींत सावकाश इकडे तिकडे फिरत)

हरिणाक्षी करि जागें तरि देखिल पूर्वि निजुनि राहियलें।
अणि अनुतापें जळण्या जागें हें नष्ट मन अतां झालें ॥७॥

सानुमती:—बिचारीच्या नशिबांतच अशा प्रकारच्या गोष्टी होल्या दुसरें काय?

विदूषकः—(एकीकडे) शकुंतलेच्या रोगानें पुन्हा याला पछाडलें ! आतां कोणत्या उपायांनीं याला ताळ्यावर आणावा न कळे.

कंचुकीः—(पुढें येऊन) महाराजांचा जयजयकार असो ! प्रमदवनांत सगळीकडे मी नजर टाकून आलों; तरी इच्छेनुरूप महाराजांनीं विश्रांतिस्थलांचा आश्रय करावा.

राजाः—वेत्रवति, माझ्या सांगण्यावरून प्रधानजी पिशुन यांना सांग कीं, फार वेळ जागरण झाल्यामुळें न्यायासनावर बसण्याचें आम्हीं आज चित्तांत आणलें नाहीं; तरी लोकांचें जें कामकाज आपण पाहिलें असेल तें पत्रीं लिहून द्यावें.

प्रतीहारीः—जसा सरकारचा हुकूम. (जातो.)

राजाः—वातायना, तूंहि आपल्या कामाला जा.

कंचुकीः—जशी महाराजांची आज्ञा. (जातो.)

विदूषकः—आपण येथें अगदीं चिटपांखरूं देखील ठेविलें नाहीं. हल्लीं शीत व उष्ण ऋतूंचा संधिकाल असल्यामुळें रमणीय अशा या प्रमदवनप्रदेशांत आपल्याला विरंगुळा वाटेल.

राजाः—मित्रा, ' छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ' असें म्हणतात तें कांहीं खोटें नाहीं. कारण—

मुनिसुताप्रणयस्मृति लोपवी
भ्रम असा जंव हा मिठि सैलवी ।
स्मर तयारचि तों मम ताडनीं
धनुवरी शर मोहर ठेउनी ॥ ८ ॥

विदूषकः—थांब जरा, या काठीनें मी मदनाच्या या बाणाचा चुरा उडवतों ! (काठी उंच करून मोहर पाडावयाला बघतो.)

राजाः—(स्मित करून) पुरे करा; दिसलें तुमचें ब्रह्मतेज ! पण गड्या, कोठें बसलों असतां प्रियेचें कांहींसें अनुकरण करणाऱ्या लतांच्या दर्शनानें मला दृष्टि रमवितां येईल बरें ?

विदूषकः—आपली खास दासी चतुरिका हिला तर आपण सांगितलें आहे कीं, " कस्तुरमोगरीच्या कुंजांत ही वेळ मी घालविणार आहें, तेथें चित्रफलकावर मी स्वतःच्या हातांनीं काढलेली शकुंतलाबाईसाहेबांची तसबीर घेऊन ये " म्हणून.

राजाः—यांतच आतां मन रमवायचें दुसरें काय ? तेव्हां तिकडेच मला घेऊन चल.

विदूषकः—इकडून या बाजूनें यावें आपण.

(दोघेही इकडे तिकडे फिरतात. सानुमती मागें जाते.)

विदूषकः—स्फटिकशिलेच्या चौरंगानें सुशोभित असा हा माधवीमंडप पुष्पांच्या सुंदर नजराण्यानें जणुं काय आपणां उभयतांचें सन्मानपूर्वक स्वागतच करीत आहे ! तेव्हां आंत जाऊन बसावें आपण.

(दोघे आंत जाऊन बसतात.)

सानुमतीः—वेलीच्या आडून तिची तसबीर बघून मग मी सखीला तिच्या पतीचें बहुविध प्रेम कथन करीन.

(तशा तऱ्हेनें उभी राहते.)

राजाः—मित्रा, मला आतां शकुंतलेसंबंधींची मागली सगळी हकीकत आठवते आहे. आणखी मीं ती तुला सांगितलीहि होती. परंतु तिला मीं टाकिली त्यावेळीं हें सारें माहीत असणारा तूं जवळ नव्हतास. पण काय रे, पूर्वीं देखील कधीं तूं तिचें नांव काढलें नाहींस; का तुलाहि माझ्याप्रमाणेंच विसर पडला कोण जाणें.

विदूषकः—मी कसचा विसरतों ! परंतु सर्व हकीकत सांगून झाल्यावर शेवटीं तूं म्हणालास कीं, ' हें थट्टेंतलें बोलणें आहे, खरें नव्हे बरें का ', आणि मातीच्या गोळ्यासारखी मठ्ठबुद्धि असल्यामुळें

मलाहि तेंच खरें वाटलें ! किंवा दैवापुढें कुणाचें चालत नाहीं हेंच खरें.

सानुमती:—असेंच म्हटलें पाहिजे, दुसरें काय ?

राजा:-(विचारमग्न होऊन) मित्रा, तार रे मला !

विदूषकः—अरे ! काय बरें हें ? तुझ्यासारख्याला हें शोभत नाहीं. थोर पुरुष शोकाच्या कधींहि अधीन होत नाहींत. कितीहि सोसाट्याचा वारा सुटला म्हणून पर्वत का कुठें हलतात ?

राजा—मित्रा, मीं झिडकारल्यामुळें दुःखानें व्याकुळ झालेल्या प्रियेची स्थिति मनांत येऊन मी अगदीं दीन झालों आहे;कारण ती—

निघे धिक्कारीतां इथुनि स्वजनांमागुति यदा
' नको येऊं ' गर्जे गुरुसदृश तो शिष्य कितिदां ।
तदा अश्रूपूरें व्यथित नयनीं पाहि मजला
महाक्रूरा जाळी सविष सलसें तें आजि मला ॥ ९ ॥

सानुमती:—आपलपोटेपणा तो असा असतो. याच्या यातना पाहून मला आनंद होत आहे.

विदूषकः—अरे, माझा असा तर्क वाहतो कीं, आकाशांत संचार करणाऱ्या कोणीतरी तिला नेलें असलें पाहिजे.

राजा—अरे पतिव्रतेला हात लावायला दुसरें कोण धजेल ? तुझ्या वहिनीची आई मेनका असल्याचें मी ऐकिलें आहे तेव्हां तिच्या सख्यांनीं शकुंतलेला नेलें असावें असें माझ्या मनाला वाटतें.

सानुमती:—स्मृति पुन्हा जागृत झाली यापेक्षां ती नष्ट कशी झाली हेंच आश्चर्य !

विदूषकः—असें जर आहे तर कांहीं काळानें तिची व तुझी खात्रीनें भेट होणार !

राजा—तें कसें ?

विदूषकः—पतीच्या वियोगानें आपली मुलगी कष्टी झालेली आईबापांना कधींहि बघवणार नाहीं.

राजाः—मित्रा,

तें स्वप्न, माया, भ्रम, ना कळेची
कीं पुण्य जें दे फल तवढेंची।
कदापि ना ये गत तें, अतांच्या
कड्याहुनी तेंवि उड्या मनाच्या ॥१०॥

विदूषकः—छे छे ! असें म्हणूं नको. कारण गांठ पडायची असली म्हणजे ती कशी पडते तें सांगतां येत नाहीं असें म्हणतात त्याचें ही मुद्रिकाच उदाहरण आहे.

राजाः—(मुद्रिकेकडे पाहून) अरे खरेंच ! दुर्लभ स्थाना-पासून भ्रष्ट झालेल्या हिची स्थिति अनुकंपनीय झाली आहे खरी. मुद्रिके,

मजसम तव पुण्यही उणेंची
स्थिति बघुनी तव वाटतें खरेंची।
तरिच पडाशि लाभुनी तदीय
सुरुचिर ताम्रनखांगुलींत ठाय ॥११॥

सानुमतीः—दुसऱ्या कोणाच्या हातीं पडती तर मात्र खरेंच हिची स्थिति अनुकम्पनीय झाली असती.

विदूषकः—गड्या, ही नांव असलेली अंगठी कोणत्या प्रसंगीं तूं तिच्या हातांत घातलीस ?

सानुमतीः—मजप्रमाणेंच यालाहि हेंच जाणण्याची उत्कंठा आहे.

राजाः—ऐक, मी राजधानीस यावयास निघालों तेव्हां डोळे पाण्यानें भरून येऊन सखीनें, 'आतां किती दिवसांनीं तिकडलें वर्तमान कळविणें होईल ?' म्हणून मला विचारिलें.

विदूषकः—बरें मग ?

राजाः—तेव्हां ही अंगठी तिच्या बोटांत घालीत घालीतच मी तिला सांगितलें कीं,

नामाक्षरें प्रतिदिनीं मम यावरील
एकेक मोजि जंव येइल शेवटील ।
गे त्या दिनीं तुजसि राणिवशांत न्याया
येईल दूत तुजपाशिं सखे स्थलीं या ॥ १२ ॥

आणि मोहवश होऊन या दुरात्म्यानें तसें केलें नाहीं !

सानुमती:—खरेंच, मोठ्या गोड व काव्यमय वचनाचा विधीनें विघात केला.

विदूषक:—पण काय रे ही अंगठी त्या कोळ्यानें कापलेल्या तांबड्या माशाच्या पोटांत कुठून आली ?

राजा:—शचीतीर्थाला नमस्कार करतांना तुझ्या वहिनीच्या बोटांतून ती गंगाप्रवाहांत पडली.

विदूषक:—बरोबर.

सानुमती:—या मुळेंच या पापभीरु राजर्षीच्या मनांत बिचाऱ्या शकुंतलेशीं आपलें लग्न झालें कीं नाहीं याबद्दल शंका उत्पन्न झाली बरं का ! पण असल्या प्रेमाला खुणेची जरूर पडावी हें कसें ?

राजा:—तर मी या अंगठीलाच छेडतों अगोदर.

विदूषक:—(स्वगत) लागला हा वेड्यासारखें करायला.

राजा:—

करास ज्या सुंदर कोमलांगुली
त्यजूनि तो कां उडि घेतली जलीं ।

बाकी—

अचेतनीं केंवि गुणज्ञता वसे
अव्हेरिलें मीहि सखीस हें कसें ? ॥ १३ ॥

विदूषक—(स्वगत) भुकेनें आतां मी खाल्ला जाणार कीं काय!

राजा:—प्रिये, अपराधाविना त्याग केल्याच्या पश्चात्तापानें मी पोळलों आहें; तर पुन्हा भेट देऊन आतां मजवर दया कर.

(पडदा फट्‌दिशीं बाजूला सारून चित्रफलक हातीं घेऊन प्रवेश करून.)

चतुरिका:—या पहा तसबिरींतील राणीसाहेब !

(चित्रफलक दाखविते.)

विदूषक:—(पाहून) वाहवारे गड्या ! सुंदर छायाविनिवेशामुळें हिच्या मनांतील भाव किती बहारीनें वठले आहेत ! त्यांतील उच्चनीच भागांवरून फिरतांना माझी दृष्टि जणूं काय अडखळतेच आहे ! फार काय, जीवंतपणाचा भास होऊन मला तिच्याशीं बोलण्याचा सुद्धां मोह पडतो !

सानुमती:—काय तरी या राजर्षीचें कौशल्य ! सखी जशी कांहीं माझ्यापुढें उभी आहेसें वाटतें !

राजा:—

जे जे चित्रामधें दोष दूर ते करिं मी जरी।
चित्रांत न तिचें रूप पुरतें वठलें तरी ॥१४॥

सानुमती:—पश्चात्तापानें दृढतर झालेल्या प्रेमाला, तसेंच याच्या विनयशीलपणाला, हें साजेसेंच आहे.

विदूषक:—अरे, यांत तर तिघीजणी आहेत; आणि तिघींहि रूपानें सुरेख ! तेव्हां यांपैकीं शकुंतला कोणती ?

सानुमती:—असल्या रूपाची पारख नसणारा हा दृष्टि असून नसून सारखाच म्हणायचा !

राजा:—तुला कोणती वाटते ?

विदूषक:—जलसिंचनानें नवपल्लव सतेज झालेल्या आम्रवृक्षाजवळ, अगवळ सुटल्यानें फुलें गळून केंस सडक सुटलेली, मुखावर घर्मबिंदु उमटलेली, व खांदे फार गळलेली, अशी ही किंचित् दमल्यासारखी काढली आहे ती शकुंतला, व दुसऱ्या दोघी तिच्या सख्या असाव्या असें मला वाटतें.

राजाः—मोठा मार्मिक आहेस बुवा तूं ! ही पहा इथें आमच्या प्रेमाची खूण.

चित्राचियाकडेला मलिन ठसा स्वेदयुक्त बोटाचा ।
अश्रु पडुनि गालावरि डागहि हा रंग पसरुनी साचा॥१५॥

चतुरिके, हें आमचें आवडतें काम अर्धवटच राहिलें आहे, तेव्हां जा कुंचली घेऊन ये.

चतुरिकाः—आर्या माढव्या, मी येईपर्यंत जरा हा चित्रफलक धरा बरें.

राजाः—मीच तो धरतों. (म्हटल्याप्रमाणें करतो. दासी जाते.)
राजाः–

प्रत्यक्ष पूर्वि सखि आलिहि टाकुनीयां
चित्रामधील आजि लागत आदराया ।
वाटेंत टाकुनि जलें भरल्या नदीला
प्रेमा अतां मृगजळीं मज पाहिं आला ॥ १६ ॥

विदूषकः—(स्वगत) हे राजश्री नदी टाकून मृगजळाच्या मागें लागले आहेत खरेच ! (उघड) अरे आणखी काय या चित्रांत काढावयाचें आहे ?

सानुमतीः—माझ्या सखीचीं जीं जीं आवडतीं स्थलें, तीं असतील काढायचीं याच्या मनांत.

राजाः–ऐक.

तीरीं मालिनिच्या मराळमिथुनें वाळूमधें काढणें
दोअंगां हिमपाद तेथ हरिणें विश्रांतशीं दाविणें ।
रेखावी मृगि, वल्कलें लटकतीं ऐशा तरूखालतीं
डावा खाजवि नेत्र जी सुखभरें सारंगशृंगाप्रती ॥ १७ ॥

विदूषकः—(स्वगत) माझ्या मतानें यानें या चित्रफलकावर लांब दाढीच्या तपस्व्यांची गर्दी करून सोडावी !

राजाः—मित्रा, दुसरेंहि एक शकुंतलेचें आवडतें लेणें यांत काढावयाचें आम्ही विसरलों.

विदूषकः—कोणतें बरें ?

सानुमतीः—वनांतल्या राहणीला आणि तिच्या नाजुकपणाला जें मोठें खुलून दिसेल असें कांहीं तरी असेल.

राजाः—

> **न दाविलें कर्णि शिरीष ठेविलें**
> **जयांतलें केशर गालिं लोंबलें ।**
> **शरद्विधूचा कर तेंवि कोंवळा**
> **स्तनांमधें ना बिसतंतु गोंविला ॥ १८ ॥**

विदूषकः—अरे, आपले रक्तकमलासारखे सुंदर तळहात तोंडापुढें धरून ही बरीच घाबरल्यासारखी कां बरें उभी आहे ? (लक्षपूर्वक निरखून पाहून) अरे खरेंच ! हा पहा फुलांतील मध चोरणारा रांडलेक भुंगा तिच्या तोंडावर झडप घालतो आहे !

राजाः—हांक, हांक ल्या निर्लज्जाला !

विदूषकः—तूं दुष्टांचें पारिपत्य करतोस तेव्हां तूंच याचें चांगलें निवारण करशील.

राजाः—ठीक आहे. अरे, फुलवेलीच्या आवडत्या आगंतुका, इथें कां उगीच घिरट्या घालून दमतो आहेस ?

> **कुसुमावर बसलेली तृषार्त परि लुब्ध फार तुजवरि ही ।**
> **पाही वाट तुझी बघ तुजविण मधुकरि मधूस न शिवेही ॥ १९॥**

सानुमतीः—आज मोठ्याच सभ्य रीतीनें झाली म्हणायची याची हकालपट्टी.

विदूषकः—कितीहि हांकलली तरी मोठी लोंचट जात आहे ही.

राजाः—अरे, एकूण तूं माझी आज्ञा पाळीत नाहींस म्हणावयाचा. ऐक तर आतां—

तेजस्वि कोमळ दळासम चित्तमोही
मी चाखिला रतिसुखीं हळु जो असाही ।
त्या बिंबतुल्य अधरा भ्रमरा धराया
जाशी तरी कमलिं टाकिन कोंडुनीया ॥ २० ॥

विदूषकः—असली जबर शिक्षा करणाराला हा कसा नाहीं भिणार ! (हंसून स्वगत) हा एक वेडा झाला आहे आणि याच्या सहवासानें माझीहि तीच गत झाली आहे ! (उघड) अरे, चित्र आहे हें.

राजाः—काय चित्र आहे !

सानुमतीः—माझ्या देखील हें आतां लक्षांत आलें ! मग या चित्रांत दाखविल्याप्रमाणें स्थिति ज्यानें प्रत्यक्ष अनुभविली असेल त्याची गोष्ट कशाला ?

राजाः—मित्रा, कायरे हें वैर साधलेंस ?

प्रत्यक्षदर्शनाचें सुख असतां लुटित तन्मयें चित्तें ।
देऊनि आठवण मज सखिचें केलेंस चित्र पुनरपि तें ॥२१॥

(अश्रू गाळतो.)

सानुमतीः—मागच्या पुढच्या आचरणांत कांहींच मेळ नसणारी ही विरहाची तऱ्हा कांहीं नवीनच आहे बाई !

राजाः—मित्रा, असें हें अविरत दुःख मी साहूं तरी कसें ?

निद्रानाश तिची भेट स्वप्नामध्यें घडूं न दे ।
चित्रासहि तिच्या केव्हां अश्रुधार न पाहुं दे ॥ २२ ॥

सानुमतीः—शकुंतलेचा त्याग करून तूं तिला दिलेंल्या, दुःखाचें आतां अगदीं पुरतें परिमार्जन केलेंस.

(प्रवेश करून)

चतुरिकाः—महाराजांचा विजय असो. रंगपेटी घेऊन मी इकडे यावयास निघालें होतें—

राजा:—मग ?

चतुरिका:—तों, 'मीच ती महाराजांना नेऊन देतें,' असें म्हणत वसुमती राणीसाहेबांनीं तरलिकेच्या मदतीनें वाटेंत ती माझ्या हातांतून जोरानें हिसकावून घेतली.

विदूषक:—सुदैवानें तुझी बरी सुटका झाली !

चतुरिका:—राणीसाहेबांचा फांदीला अडकलेला पदर तरलिका सोडवीत होती तेवढ्यांत मी आपली सुटका करून घेतली.

राजा:—मित्रा, आली रे बुवा देवी वसुमती ! शिवाय मी तिला मानीत असल्यामुळें ती चढूनहि गेली आहे; तेव्हां तूं संभाळ बरें ही तसबीर.

विदूषक:—या पेक्षां स्वतःलाच संभाळ म्हणेनास ? (चित्रफलक घेऊन उठून) जर अंतःपुरांतल्या कारस्थानांच्या गुंतागुंतींतून तुझी सुटका झाली तर मी मेघप्रतिच्छंद राजवाड्यांत आहे तेथें मला हांक मार. (घाईघाईनें निघून जातो.)

सानुमती:—दुसरीवर मन जडलें असूनहि हा पूर्व प्रेमाचा बोज राखतो. मात्र हें प्रेम आतां नुसतें वरकरणी आहे.

(पत्र हातांत घेऊन प्रवेशकरून)

प्रतीहारी:—महाराजांचा विजय असो.

राजा:—वेत्रवति, वाटेंत राणीसाहेब नाहीं तुझ्या दृष्टीस पडल्या ?

प्रतीहारी:—होय, पण माझ्या हातांत पत्र पाहून त्या परत फिरल्या.

राजा:—सुज्ञ असल्यामुळें ती माझ्या कामकाजांत कधींहि व्यत्यय येऊं देत नाहीं.

प्रतीहारी:—महाराज, अमात्यांची अशी विज्ञप्ति आहे कीं,

' नानाप्रकारच्या मिळकतींची बरीच मोठी मोजदाद करावयाची असल्यामुळें एकच सरकारी काम पाहून झालें; तें पत्रीं दाखल केलेलें प्रभूंनीं अवलोकन करावें. '

राजाः—इकडे आण पाहूं तें पत्र.

(प्रतीहारी हातांत देते.)

राजाः—(मनांत वाचून) काय ! जलमार्गानें व्यापार करणारा धनमित्र नांवाचा प्रसिद्ध व्यापारी गलबत बुडून मेला ! आणखी बिचाऱ्याला संततिहि नाहीं ! अमात्य लिहितात कीं, 'त्याच्या सर्व जिंदगीची मालकी सरकारकडे येते.' अरेरे ! संतति नसणें हें खरोखर केवढें दुर्भाग्य आहे ! वेत्रवति, तो मोठा श्रीमान् असल्यामुळें त्याला अनेक बायका असण्याचा संभव आहे, तर त्यांपैकीं कोणी गर्भवती आहे का याची चौकशी करण्यांत येऊंद्या म्हणावें.

प्रतीहारीः—महाराज, त्याची स्त्री--अयोध्येच्या व्यापाऱ्याची कन्या–हिचा 'पुंसवन ' संस्कार नुकताच झाला अशी बातमी आहे.

राजाः—मग बापाचा वारसा गर्भाकडेच जावयास पाहिजे. जा, सांग अमात्यांना असें.

प्रतीहारीः--जसा सरकारचा हुकूम.

(निघते.)

राजाः—पण जरा इकडे ये पाहूं.

प्रतीहारीः—ही मी आलें.

राजाः—संतति असो किंवा नसो त्याच्याशीं काय करावयाचें आहे. ?

> ह्या द्वाही आशि कीं ज्या ज्या बांधवा मुकती जन ।
> दुष्यन्त सुहृदाजागीं त्या त्या, दुर्हेतु वर्जुन ॥२३॥

प्रतीहारी·--खरोखर असेंच व्हावें जाहीर. (बाहेर जाऊन व

पुनः प्रवेश करून) योग्यकालीं होणाऱ्या वृष्टींप्रमाणें सरकारच्या या द्वाहीची लोकांनीं वाहवा केली.

राजाः—(दीर्घ व उष्ण निःश्वास टाकून) अशा रीतीनें मूळ मालकाच्या मृत्यूनंतर संततीच्या अभावीं निराधार झालेली लक्ष्मी परक्याकडे जाते. अरेरे, माझ्याहि मागें पुरुकुलांतील लक्ष्मीची हीच अवस्था होणार आहे

प्रतीहारीः—इडा पिडा टळो !

राजाः—चालून आलेल्या लक्ष्मीचा अनादर करणाऱ्या माझा धिःकार असो !

सानुमतीः—निसंःशय माझ्या सखीबद्दलच यानें स्वतांला दोष लावून घेतला असावा.

राजाः—

स्थापूनिही मी निज अंश, हाय !
पत्नी कुलाधार त्यजीं मदीय ।
टाकीं जणू थोर पिकास आली
जमीन वेळेवरि पेरियेली ॥ २४ ॥

सानुमतीः—आतां तुझा वंश अखंड चालेल बरें.

चतुरिकाः—(एकीकडे आपसांत) अगबाई, या व्यापाऱ्याच्या हकीकतीनें महाराजांचा मनस्ताप अधिकच वाढला. तर यांना धीर देण्यासाठीं मेघप्रतिच्छंद राजवाड्यांतून माढव्याला घेऊन ये बरें.

प्रतीहारीः—बरोबर बोललीस. [जाते.]

राजा—अरेरे ! दुष्यंताच्या पिंडाधिकारी पितरांची मोठी कठीण अवस्था झाली आहे; कारणः—

माझ्या पुढें, 'श्रुतिस संमतशा विधीनें
देईल कोण जल,' पूर्वज या भितीनें।

अश्रू धुवून उरल्या उदका पिती ते
हा वंशहीन करि अर्पण जें तयातें ॥२५॥
(मूर्च्छित होतो)

चतुरिका:—(घाबरून राजास धरून) महाराज, धीर धरा! धीर धरा!

सानुमती:—अरेरे! दिवा असूनही पडदा आड आल्यामुळें हा काळोखांत खितपतो आहे. मी क्षणांत याला सुखी करीन; पण शकुंतलेचें समाधान करीत असतां इंद्रमाता तिला म्हणाल्याचें मीं ऐकलें आहे कीं, 'तुज धर्मपत्नीचा, भर्ता लवकरच सानंद स्वीकार करील असा योग, हविर्भागासाठीं उत्सुक असलेले देवच जुळवून आणणार आहेत.' तेव्हां तेथपर्यंत वाट पहाणेंच बरें. पण आधीं ही बातमी सांगून आपल्या प्रिय सखीचें समाधान करावें.

(वर उडून अंतर्धान पावते)

(पडद्यांत)

वांचवा, ब्राह्मणाला वांचवा!

राजा:—(भानावर येऊन, कान देऊन) अरे ही माढव्याची आरोळी दिसते. कोण आहे रे तिकडे?

प्रतीहारी:—(प्रवेश करून, घाबऱ्या घाबऱ्या) संकटांत सांपडलेल्या मित्राचें महाराजांनीं रक्षण करावें.

राजा:—त्या बेटयाची कोणीं टवाळी मांडली आहे?

प्रतीहारी:—कोणा अदृश्य पिशाचानें त्याची गठडी वळून त्याला मेघप्रतिच्छंद राजवाडयाच्या गच्चीवर नेऊन ठेविलें आहे.

राजा:—(ताडकन् उठून).
बस्स तें कांहीं नाहीं. काय! माझ्याहि घरावर भुतेंखेतें हल्ला करूं लागलीं? बाकी,

स्वदोष ही शक्य न ध्यानिं येणें
जे नित्य होती अपुल्या चुकीनें।
प्रजेंत कैसा मग कोण वर्तें
सर्वज्ञता शक्य अशी कुणातें? ॥ २६ ॥

(पडद्यांत)

मित्रा, धांव ! धांव !

राजा:—(जलद पावलानें फिरत) मित्रा, भिऊं नको ! भिऊं नको !

(पडद्यांत)

(पुन्हा पूर्ववत् ओरडून) अरे, भिऊं नको कसा ? हा कोणसा माझी मान मागें वांकवून उंसाप्रमाणें माझे तीन तुकडे करतो आहे.

राजा:—(भोंवतालीं पहात) धनुष्य, आधीं धनुष्य आणा !

(धनुष्य हातीं घेऊन प्रवेश करून)

यवनी:—महाराज, हें आणलें धनुष्य व अंगुलित्राण.

(राजा धनुष्य व बाण घेतो.)

(पडद्यांत)

मारीं मी तुज, नवरक्तताहनेला
चित्ता तो तडफडत्या जसा पशूला।
आर्तांच्या भयहरणा धरी धनूला
दुष्यन्ता शरण रिघे अतां तयाला ॥ २७ ॥

राजा:—(क्रोधानें) काय मलाच लावून बोलतो आहे ? थांब, शवभक्षका, भरलें समज तुझें आतां ! (धनुष्याला बाण लावून) वेत्रवति, मला जिन्याचा रस्ता दाखव.

प्रतीहारी:—इकडून, इकडून महाराज.

(सर्वजण जलदीनें तिकडे जातात.)

राजा:—(भोंवताली पाहून) अरे ! इथें तर कोणी नाहीं!

(पडद्यांत)

मेलों ! मेलों ! मला तूं दिसतो आहेस आणि तुला मी दिसत नाहीं ! मग बोक्यानें धरलेल्या उंदराप्रमाणें मी आतां जीविताविषयीं निराश झालों !

राजा---अरे तिरस्करिणी विद्येनें शेफारलेल्या पिशाचा, मी नाहीं, तर माझें अस्त्र तुला शोधून काढील. हा पहा लावला बाण.

जो वधील तुला वध्या, रक्ष्या रक्षि द्विजा तसा।
हंस पाण्यास टाकूनी दुग्धा त्यांतिल घे जसा ॥२८॥

(अस्त्रयोजना करतो.)

(नंतर विदूषकाला सोडून मातलि प्रवेश करतो.)

मातलिः---

शरां तुझ्या लक्ष्य निशाचरां करी
हरी, तरी हें धनु ओढिं त्यांवरी।
स्वबांधवीं टाकिति पाहिं सज्जन
कृपार्द्र दृष्टी, नच बाण दारुण ॥ २९ ॥

राजाः---(अस्त्र मागें घेऊन) ओहो ! कोण मातलि ? इंद्रसारथ्याचें स्वागत असो.

(प्रवेश करून)

विदूषकः--- यज्ञपशूला बुकलून मारतात त्याप्रमाणें जो आतां माझा जीव घेत होता त्याचें हा आनंदानें स्वागत करीत आहे !

मातलिः—(स्मित करून) आयुष्मन्, इंद्रानें कशासाठीं मला तुझ्याकडे पाठविलें आहे तें ऐक.

राजाः—माझें लक्ष आहे.

मातलिः—कालनेमिकुलोत्पन्न दुर्जय नांवाचे राक्षस आहेत.

राजाः—होय, ऐकिलें आहे असें मी नारदांच्या तोंडून.

मातलिः—

ज्यां दैत्यां शकत न जिंकण्या सुरेश
मारीशी रणमुखिं तूंच रे तयास।
नाशाया रविहि नसे समर्थ ज्यातें
रात्रीचें तम विधु सर्व घालवी तें ॥३०॥

असा तूं, शस्त्र घेतलेला आहेस तसाच, त्या प्रसिद्ध इंद्ररथावर बसून जयप्राप्त्यर्थ आतांच निघ.

राजाः—महेंद्रानें केलेल्या या गौरवानें मी फार उपकृत झालों आहें. पण माढव्याशीं तूं काय म्हणून असें वर्तन केलेंस ?

मातलिः—तेंहि सांगतों. कसल्या तरी चिंतेनें आपण व्याकुळ झालेले दिसलां, तेव्हां आपल्याला क्रोध आणण्यासाठीं मीं तसें केलें. कारण—

फुलतो अग्नि हलवितां नाग डिवचितां फडा उभारी तो।
बहुधा निज तेजाला संतापानेंच कोणिही चढतो ॥३१॥

राजाः—(एकीकडे) मित्रा, सुरेशाची आज्ञा अनुल्लंघनीय आहे; तेव्हां ही गोष्ट पिशुन अमात्यांना कळवून त्यांना माझा असा निरोप सांग कीं,

प्रजेलागिं तुझें रक्षो बुद्धिसामर्थ्य एकलें।
सुसज्ज धनु हें आहे जंव अन्यत्र गुंतलें ॥३२॥

विदूषकः—जसा आपला हुकूम.

मातलिः—चढावें आपण रथावर.

(राजा तसें करितो.)

(नंतर सर्व जातात.)

अंक ६ वा समाप्त.

अंक सातवा.

(नंतर आकाशमार्गानें रथांत बसलेले राजा व मातलि
प्रवेश करितात.)

राजाः—मातलि, देवेंद्राची आज्ञा सिद्धीस नेली असूनहि त्यानें केलेल्या अपूर्व सन्मानामुळें आपल्या हातून कांहींच झालें नाहीं असें मला वाटत आहे.

मातलिः—(स्मित करून) दोघेहि तुम्ही असंतुष्टच, कारण—

> **अधिचें निज साह्य तें लव**
> **गणिशी पाहुनि इंद्रगौरव ।**
> **कृतिनें तव दिव्य मोहुनी**
> **हरिही तृप्त न गौरवें मनीं ॥ १ ॥**

राजाः—मातलि, छे छे; असें कसें ? तो निरोप देण्याच्या वेळचा सन्मान खरोखर कल्पनेलाहि अगम्य असा होता; कारण, देवांचे समक्ष मजला अर्ध्या सिंहासनावर बसविलें असतां—

> **आशामनें जो जवळीच होता**
> **हंसून पाहूनहि त्या जयन्ता ।**
> **मन्दारमाला मज इंद्र घाली**
> **वक्षःस्थलाची उटि लागलेली ॥ २ ॥**

मातलिः—महेंद्राच्या कोणत्या देणगीला तूं पात्र नाहींस ?

> **सुखरता हरिच्या हरिलें भया**
> **करुनि दैत्यविहीन सुरालया ।**
> **अजि तुझ्या नतपर्व अशा शरीं**
> **आणिक पूर्वि नृसिंहनखीं खरीं ॥ ३ ॥**

राजाः—याचें श्रेय खरोखर महेंद्राच्या प्रभावालाच दिलें पाहिजे.

मोठ्याहि कार्यिं जरि होति यशस्वि दास
तें श्रेय भर्तृकृत किंकरगौरवास ।
तो केंवि नाशि रविसारथि अंधकारा
आदित्य ना बसविता जरि त्या पुढारां ॥ ४ ॥

मातलि:—तुला शोभेसेंच आहे हें. (थोडें अंतर जाऊन) आयुष्मन्, स्वर्गलोकावर चिरस्थायी झालेल्या या तुझ्या कीर्तीचें हें वैभव येथून पहा—

रंगावशेषें तव विक्रमाली
सुरांगनाकल्पलतादुकूलीं ।
गीता जुळेशी रचुनी पदाली
स्वर्गस्थ हे या लिहितात कालीं ॥ ५ ॥

राजा:—मातलि, दैत्यांवर चालून जाण्याला अधीर झाल्यामुळें त्या दिवशीं वर स्वर्गाकडे येतांना हा प्रदेश मी नीट पाहिला नाहीं. तर, कोणत्या वायुक्षेत्रांत आपण आहों बरें ?

मातलि:—

जो वाहतो त्रिपथगा गगनप्रवाही
ज्योतिर्गणा फिरवि तेज विभागुनीही ।
निष्पांसु हा प्रवहवायुविभाग पाहीं
जो पूत वामनपदें दुसऱ्या असाही ॥ ६ ॥

राजा:—मातलि, यामुळेंच खरोखर माझा अंतरात्मा अंतर्बाह्य प्रसन्न झाला आहे ! (चाकांकडे पाहून) आतां आपण मेघप्रदेशावर आलों.

मातलि:—तें कशावरून ?

राजा:—

फटिंमधुनि अऱ्यांच्या पंक्ति या चातकांच्या
निघति, दिसत विद्युत्तेज अंगीं हयांच्या ।

उदक उदरिं आहे पृष्ठिं ऐशां घनांच्या
गमन सुचवितातीं आर्द्र धांवा रथाच्या ॥ ७॥

मातलिः—आतां क्षणांत तूं आपल्या अधिकारक्षेत्रांत पाऊल ठेवशील.

राजाः—(खालीं पाहून) वेगानें खालीं उतरत असल्यामुळें पृथ्वीचा देखावा मोठा आश्चर्यकारक दिसतो आहे. कारण—

शैलाग्रें उफळून तेथुनि धरा जाई गमे खालतीं
शाखा होउनि व्यक्त वृक्षहि दडी पानांतली सोडिती।
सूक्ष्मत्वें नयनां अगोचर नद्या, विस्तारतां दृश्य या;
देतो कीं वर कोणि हा मजकडे भूगोल फेंकोनियां ॥ ८॥

मातलिः—बरोबर बोललास. (अचंब्यानें पाहून) केवढी विस्तीर्ण आणि मनोरम दिसते आहे ही पृथ्वी !

राजाः—मातलि, पूर्व आणि पश्चिम समुद्रांत टोकें गेलेला, सुवर्णरसाचे प्रवाह वाहत असलेला, व सायंकालीन मेघाच्या पट्टयासारखा दिसणारा हा कोणता बरें पर्वत ?

मातलिः—आयुष्मन्, तपाचें अंतिम फल प्राप्त करून देणारें स्थान म्हणून प्रसिद्ध असलेला, हा किन्नरांचा हेमकूट नांवाचा पर्वत आहे. हें पहा,

स्वायंभुव मरीचीचा पुत्र जो कां प्रजापती ।
देवदैत्यपिता येथें तपे स्त्रीसह तो यती ॥ ९ ॥

राजाः—मग असलीं मंगलधामें डावलून जाणें योग्य नाहीं. तर भगवंतांना प्रदक्षिणा करून नंतर जावें अशी माझी इच्छा आहे.

मातलिः—फार स्तुत्य विचार.

(उतरण्याचा अभिनय करतात.)

राजा.—(आश्चर्यानें)

न शब्द धांवा करिती रथाचिया
न धूळही उद्गत येत प्रत्यया।
शिवे न भूला म्हणुनी न हादरे
कळे न खालीं रथ येउनीहि रे॥ १०॥

मातलि:—इतकेंच काय तें तुझ्यांत व इंद्रांत अंतर!

राजा:—मातलि, कोणत्या बाजूला मारीच ऋषींचा आश्रम आहे?

मातलि:—(हातानें दाखवीत)

अर्धा वारुळिं गाडला, चिकटल्या छातीस काती किती
वेलींच्या सुकल्या वळ्या अवळल्या भारी गळ्याभोंवतीं।
पक्ष्यांचीं घरटीं समावुनि जटा खांद्यावरी लोळती
जेथें स्तंभसमान निश्चल मुनी हा लक्षि सूर्याप्रती॥ ११॥

राजा:—या उग्र तपोनिष्ठाला माझा प्रणाम असो.

मातलि:—(लगाम ओढून रथ आंवरून) हें पहा अदितीनें मन्दारवृक्षांचें संवर्धन केलेल्या या प्रजापतीच्या आश्रमांत आपण आलों.

राजा:—स्वर्गाहूनहि श्रेष्ठ असें हें शांतिनिकेतन आहे. जणुं अमृताच्या सरोवरांत मी पोहत आहेंसें वाटतें!

मातलि:—(रथ उभा करून) आयुष्मन्, उतरावें.

राजा:—(उतरून) मातलि, आतां तूं कसें करतोस?

मातलि:—रथ न हलेल अशी मी तजवीज केली आहे; तेव्हां मीहि खालीं उतरतों. (तसें करून) इकडून यावें. (थोडें चालून) हीं ह्या ऋषिवर्यांचीं तपोवनें पहा.

राजा:—खरोखर मला हें पाहून फार अचंबा वाटतों आहे कीं—

वायू भक्षुनि राहती असुनिही इच्छातरूंचीं बनें,
सौवर्णाब्जपरागपिंगट जलीं पुण्यार्जना मज्जनें।

ध्यानें रत्नशिलागृहीं, सुरवधूंमाजीं मनःसंयम
अन्यांचें तपसाध्य यांस मिळुनी नाहीं तपा विश्रम ॥ १२ ॥

मातलिः——महात्म्यांची महत्त्वाकांक्षा उंच भराऱ्या मारणारीच असावयाची. (इकडे तिकडे फिरून, आकाशाकडे पाहून) अरे वृद्ध शाकल्या, भगवान् मारीच ऋषि काय करीत आहेत? काय म्हणतोस, दाक्षायणीनें पतिव्रताधर्मासंबंधीं प्रश्न विचारल्यावरून तिला व इतर महर्षींच्या स्त्रियांना तो विषय ते कथन करीत आहेत?

राजाः—(कान देऊन) संपेपर्यंत थांबलेंच पाहिजे असा हा विषय आहे.

मातलिः——(राजाकडे पाहून) इंद्रपित्याच्या कानावर तुमच्या आगमनाची गोष्ट घालण्याला मी योग्य संधि बघतों, तोंपर्यंत आपण या अशोक वृक्षाखालीं बसावें.

राजाः—जशी तुमची इच्छा. (राजा राहतो व मातलि जातो.)

राजाः—(शकुन झाल्याचें दाखवीत.)

आशेला नसतां जागा फुका कां स्फुरशी करा ।
न ये दवडिलें भाग्य पुनश्च कधिंही नरा ॥ १३ ॥

(पडद्यांत)

नको, नकोरे असा अचपळपणा करूं काय करावें! गेलाच हा पुन्हा आपल्या वळणावर.

राजाः—(कान देऊन) उद्दाम वृत्ति तर येथें संभवत नाहीं. मग कुणाला बरें रागें भरत आहेत? (शब्दाच्या अनुरोधानें पाहून, आश्चर्यानें) अरे, मागें दोन तपस्विनी असलेला असा हा कोण महासामर्थ्यवान् बालक येत आहे बरें.

स्तनांपासुनि मातेच्या अतृप्ता सिंहबालका ।
क्रीडार्थ ओढि हट्टानें, आयाळा विखरी धका ॥ १४ ॥

(तसें करीत असलेला बालक दोघी तपस्विनींसह येतो.)

बालकः—सिंहा, आ कर, तुझे दांत मोजतों !

एक तापसी:—ए दांडग्या, आम्हांला स्वतःच्या पोरांसारख्या वाटणाऱ्या या प्राण्यांना कां रे छळतोस ? अगबाई, तुझी पुंडाई वाढतच चालली. ऋषिमंडळींनीं तुझें 'सर्वदमन' हें नांव यथार्थच ठेविलें आहे म्हणावयाचें.

राजा:—या बालकाबद्दल मला पोटच्या मुलाप्रमाणें कां बरें प्रेम वाटत आहे ? मी अपत्यहीन असल्यामुळेंच माझें मन इतकें ओढत आहे, दुसरें काय ?

दुसरी:—जर हिच्या छाव्याला सोडलें नाहींस तर ही सिंहीण तुझ्या अंगावर येईल बरें.

बालकः—(गालांत हंसून) अबब, काय भ्यालों मी ! (असें म्हणून आपला खालचा ओंठ बाहेर काढतो.)

राजा:—

हा अप्रतिम तेजाचें बीज बाल गमे मला।
कणस्वरूप अग्नी कीं इंधनाविण राहिला ॥ १५ ॥

पहिली:—बाळा, या सिंहाच्या छाव्याला सोड. मी तुला दुसरें कांहीं तरी खेळणें देतें.

बालकः—कुठें आहे ? दे तर तें. (हात पुढें करतो.)

राजा:—काय ! सार्वभौमचिन्हेंहि याच्या ठिकाणीं आहेत ? कारण याचा—

पुढें करीतां कर खेळ घ्यावया
दिसे जशा अंगुलि गुंफिल्याच या।
उषःप्रभेनें जणुं फुल्ल पुष्कर
दळांतलें ज्यांतिल लुप्त अंतर ॥ १६ ॥

दुसरीः—सुव्रते, नुसत्या शब्दांनीं कांहीं बाई याचें समाधान व्हायचें नाहीं. तूं जा; आणि माझ्या पर्णकुटींत ऋषिकुमार मार्कंडेयाचा मातीचा मोर आहे तो याला आणून दे.

पहिलीः—बरें. (जाते.)

बालकः—तोंपर्यंत मी याच्याशींच खेळतों. (तपस्विनीकडे पाहून हंसतो.)

राजाः—या बंडखोराकडे माझें मन कसें ओढतें आहे,

हांसे उगी, दिसति कोमल दंत कांहीं,
अस्पष्टवर्ण मधुरा सुगिरा झरे ही ।
घेऊनि अंकरत बाळ असा स्वकीय
ते धन्य जे मळति अंगरजें तदीय ॥ १७ ॥

तापसीः—कारे, माझें नाहीं तूं ऐकत ? (आजूबाजूस पाहून) ऋषिकुमार कोणी आहे का रे येथें ? (राजाकडे पाहून) भल्या गृहस्था, जरा इकडे येऊन या मुलाच्या पोरचेष्टांनीं सतावलेल्या ह्या सिंहाच्या छाव्याला याच्या मगरमिठींतून सोडवा बरें.

राजाः—(जवळ जाऊन, स्मित करीत) अरे महर्षिपुत्रा,

वृत्ति आश्रमविरुद्ध ही अशी
जन्मतां धरुनि कां विटाळिशी ।
निग्रहा सकळप्राणिजीवना,
कृष्णसर्पशिशु जेंवि चंदना ॥ १८ ॥

तापसीः—सद्गृहस्था, हा कांहीं ऋषिकुमार नाहीं.

राजाः—याची मूर्तीसारखी कृतिच तें सांगत आहे. पण या स्थलाकडे पाहून आम्हीं तसा तर्क केला. (तिच्या विनंतीप्रमाणें करीत असतां बालकाचा स्पर्श अनुभवून, स्वगत)

कुण्या जरी अंकुर हा कुळाचा
स्पर्शें असा दे मज तोष साचा ।

सौख्यें किती धन्य करील त्याला
ज्यापासुनी जन्म असेल याला ॥ १९ ॥

तापसीः—(दोघांना पाहून) काय तरी बाई नवल!

राजाः—काय झालें?

तापसीः—या बालकाच्या व तुमच्या रूपांतील सारखेपणाचें व ओळख नसूनहि तुमच्याशीं हा इतक्या सुधेपणानें वागला याचें मला आश्चर्य वाटलें.

राजाः—(बालकाला कुरवाळीत) बाई, हा जर मुनिकुमार नव्हे तर मग याचें कुळ कोणतें?

तापसीः—पुरुवंश.

राजाः—(स्वगत) काय माझ्याच वंशांतला! याचमुळें या बाईंना हा माझ्यासारखा भासतो आहे. हें पौरवांचें शेवटचें कुलव्रतच आहे—

सुखपूर्ण गृहांत यौवनांत
अवनीच्या अवनार्थ राहतात।
तप एक जिथें अशीं पुढें तीं
नृपती वृक्षतळें गृहें करीती ॥ २० ॥

(उघड) पण मनुष्याला, स्वतःच्या गतीनें तर या ठिकाणीं येणें अशक्य आहे.

तापसीः—आपण म्हणतां तें बरोबर आहे. परंतु याच्या आईचें अप्सरेशीं नातें असल्यामुळें ती या देवपित्याच्या तपोवनांत प्रसूत झाली.

राजाः—(स्वगत) अरे! हें दुसरें आशेला कारण. (उघड) बरें, ती कोणत्या राजर्षीची पत्नी?

तापसीः—धर्मपत्नीचा ज्यानें त्याग केला त्याचें नांव घेण्याचें कोण मनांत आणील?

राजाः—(स्वगत) ही हकीकत तर अगदीं माझ्याशींच जुळूं लागली. बरें याच्या आईचें नांव विचारलें तर,–पण परस्त्रीविषयीं पृच्छा करणें अगदीं अनुचित होय.

तापसीः—(मातीचा मोर घेऊन प्रवेश करून) सर्वदमना, हें शकुन्तलावण्य पहा.

बालकः—(नजर टाकून) कुठें आहे, कुठें आहे माझी आई ?

दोघीः— आईचा ळळा असल्यामुळें नांवाच्या सारखेपणानें हा फसला बरें !

दुसरीः—बाळा, या मातीच्या मोराचें सौंदर्य पहा असें तुला ह्मटलें.

राजाः—(स्वगत) काय ! शकुंतला याच्या आईचें नांव ? पण नांवांसारखीं नावेंहि असतात म्हणा, आाणि त्यामुळें फसून नुसत्या नांवाचा उल्लेखच मृगजळाप्रमाणें दुःखपर्यवसायी न होवो म्हणजे झालें.

बालकः—माई, आवडला ग मला हा मजेदार मोर. (खेळणें घेतो)

पहिलीः—(निरखून–घाबरून) अगबाई, याच्या मनगटावर ताईत दिसत नाहीं कीं !

राजाः—घाबरूं नका. हा पहा, ह्याच्या सिंहाच्या छाव्याशीं चाललेल्या दांडगाईंत तो येथें गळून पडला आहे. (उचलूं लागतो.)

दोघीः—नका, नका, तो उचलूं ! काय उचललाच यांनीं ! (आश्चर्यानें छातीवर हात ठेवून एकमेकींकडे पहातात.)

राजाः—कशासाठीं नको म्हणालांत ?

पहिलीः—ऐकावें महाराज. भगवान् मारीचांनीं ही अपराजिता नांवाची वल्ली याच्या जातकाच्या वेळीं दिली. ही भुईवर पडली असतां आईबाप किंवा ज्याचा तो स्वतः यांखेरीज दुसरा कोणीहि ती उचलूं शकत नाहीं.

राजा:—आणि उचललीच तर?

पहिली:—तर ती त्याला सर्प होऊन डसते.

राजा:—तुमच्यासमक्ष हिचें रूप कधीं असें पालटलें होतें का?

दोघी:—हो, किती तरी वेळां.

राजा:—(आनंदानें, स्वगत) माझ्या आशेचा हा संपूर्ण ठेवा हातीं आल्यावर मी कां नाहीं याला हृदयाशीं धरणार? (बालकाला आलिंगन देतो).

दुसरी:—सुव्रते चल. ही हकीकत नेमधर्मांत निमग्न असलेल्या शकुंतलेला सांगूं.

(दोघी जातात.)

बालक:—सोडा, मला आईकडे जायचें आहे.

राजा:—बाळा, माझ्याबरोबरच आतां आईला आनंदानें भेटशील.

बालक:—वा, दुष्यंत माझे वडील, तुम्ही नाहीं कांहीं!

राजा:—(स्मित करून) या तुझ्या नाहीं म्हणण्यानेंच खात्री पटते आहे.

(नंतर एकपेड वेणी घातलेली शकुंतला प्रवेश करते.)

शकुंतला:—सर्वदमनाच्या वल्लीचें रूप पालटावयाला पाहिजे होतें अशा वेळीं देखील ती जशीच्या तशीच राहिली हें ऐकून माझी स्वतःच्या भाग्योदयाची आशाच संपली. अथवा जसें सानुमतीनें सांगितलें तसें तर नसेल ना हें?

राजा:—(शकुंतलेला पाहून) अरे तीच ही शकुंतला बरें!

वसनें मळकींच ल्यालि आणी
तप शोषी मुख, एकपेड वेणी।
विरहव्रत पाळि शुद्धशील,
जरि मी क्रूर, तथापि दीर्घकाल ॥ २१ ॥

शकुंतलाः—(पश्चात्तापानें निस्तेज अशा राजाला पाहून) छे, ते कुठले हे! पण मग मंगलराखी हातांत बांधलेल्या या माझ्या बाळाला अंगस्पर्शानें हे कोण बरें विटाळीत आहेत?

बालक—आई, हे कोणसे गृहस्थ मला आपला मुलगा म्हणून कवटाळीत आहेत पहा.

राजाः—प्रिये, तूं मला ओळखलेलें दिसतें आहे, त्या अर्थी मी तुझ्याशीं कठोरपणानें वागलों असूनहि त्याचा परिणाम विपरीत झाला नाहीं हें माझें भाग्यच म्हणावयाचें!

शकुंतलाः—(स्वगत) मना धीर धर, धीर धर. दैवानें दावा सोडून आतां माझ्यावर दया केली आहे. तेच आहेत हे.

राजाः—प्रिये,

स्मृतिनें मोह निमाला संमुख भाग्येंचि सुमुखि पातलिस।
रोहिणिशीं भेट जशी ग्रहणांतुनि मुक्त जाहल्या शशिस॥ २२॥

शकुंतलाः—आर्यपुत्र, आपला जयजयकार असो—(असें अर्धेंच बोलून कंठ भरून आल्यामुळें थांबते.)

राजाः—सुंदरि,

धन्य मी, अश्रुरोधें हा जयशब्द तुटे तरी।
अभूषित प्रवालोष्ठ मुख हें बघतों जरी॥ २३॥

बालकः—आई कोण ग हे?

शकुंतलाः—बाळा, तुझ्या भाग्यरवीलाच विचार! (गहिंवरते.)

राजाः—

समुळ निवटो त्यागाचें जें मनीं तव शल्य तें
भुरळ पडली मोठी कांहीं तदा मम बुद्धितें।
हितकरहि तें मोहावेशें न ओळखि मूढ तो
अहि समजुनी झाडी हारा शिरार्पित अन्ध तो॥ २४॥

(शकुंतलेच्या पायां पडतो.)

शकुंतलाः—उठायचें, उठायचें महाराज! माझ्याच हातून सुकृताच्या आड येणारें असें पूर्वीं कांहीं तरी घडलेलें त्यावेळीं फळाला आलें; आणि त्यामुळेंच जाल्या दयाशीळ असूनदेखील आपण माझ्याशीं कठोरपणानें वागलां.

(राजा उठतो.)

शकुंतलाः—बरें, पण या अभागिनीचें आपल्याला स्मरण कसें झालें?

राजाः—आधीं हें दुःखाचें शल्य काढून टाकून मग सांगतों.

पूर्वीं मुळीं न धरिली क्षिति मोहयोगें
जो अश्रुबिंदु अधरा तव पीडितां गे।
तो वक्रपापणिवरील तुझ्या पुसोनी
टाकीन सर्व अनुताप अतां धुवोनी ॥ २५ ॥

(म्हटल्याप्रमाणें करतो.)

शकुंतलाः—(नाममुद्रिका पाहून) आर्यपुत्र, हीच ती अंगठी.

राजाः—ही अंगठी सांपडल्यानेंच तर स्मृति जागृत झाली.

शकुंतला—आपली खात्री पटविण्याचे वेळीं न सांपडून हिनें मोठा घात केला.

राजाः—तर मग ऋतूशीं मीलन झाल्याची खूण म्हणून वेल फुलानें नटूं दे.

शकुंतलाः—मी नाहीं बाई आतां हिच्यावर विश्वास ठेवायची. आपल्याच हातांत असूं दे ही.

(नंतर मातलि प्रवेश करितो.)

मातलिः—सुदैवानें धर्मपत्नीची भेट होऊन पुत्रमुख दृष्टीस पडलें, हें तुझें महद्भाग्य आहे!

राजाः—होय, माझ्या आशावृक्षाला शेवटीं गोड फळें आलीं. मातलि, महेंद्राला ही हकीकत कळली नसेल नाहीं?

मातलि:—(स्मित करून) प्रभूंना अज्ञात असें काय आहे? चला, भगवान् मारीच ऋषि तुम्हांला दर्शनाचा लाभ देऊं इच्छितात.

राजा:—शकुंतले, बाळाला घे. तुला पुढें करून तुझ्यासह भगवन्तांचें दर्शन घ्यावें असें माझ्या मनांत आहे.

शकुंतला:—वडील माणसांसमोर आपल्याबरोबर जायची मला बाई लाज वाटते.

राजा:—अग, मंगलप्रसंगीं अशी रीतच आहे. चल, चल.

(सर्व इकडे तिकडे फिरतात.)

(नंतर अदितिसहवर्तमान आसनस्थ मारीच ऋषि प्रवेश करितात.)

मारीच:–(राजाकडे पाहून) दाक्षायणि,

पुत्राचिया तव सदा समराग्रभागीं
दुष्यन्तनामधर हा क्षितिराज्यभोगी ।
सर्वार्थ साधुनि करीत धनू जयाचें
तीक्ष्णाग्रवज्र तनुभूषण वासवाचें ॥ २६ ॥

अदिति:—याच्या आकृतीवरूनच याच्या पराक्रमाची कल्पना येण्याजोगी आहे.

मातलि:—हीं पहा देवांचीं मातापितरें पुत्रस्नेहनिदर्शक दृष्टीनें तुझ्याकडे पहात आहेत; तर पुढें हो.

राजा: —मातलि,

मूळ द्वादशरूपधारि रविचें ज्यातें मुनी बोलती
त्रैलोक्येश्वर देवराज हरिला जें घालि जन्माप्रती ।
जन्माला पुरुषोत्तमें अज अशा केलें असें जें धनी
तें पाहीं विधिनातवंडयुग हें मारीचदाक्षायणी ॥ २७ ॥

मातलि:—बरोबर आहे.

राजा:—(जवळ जाऊन) आपणां उभयतांनाहि हा इंद्रसेवक दुष्यंत प्रणाम करीत आहे.

मारीचः—वत्सा, दीर्घायु होऊन पृथ्वीचें पालन कर.

आदितिः—बाळा, अद्वितीय योद्धा हो.

शकुंतलाः—मुलासह मी आपल्या पायां पडतें.

मारीचः—मुली,

इंद्रासम असे भर्ता, जयन्तासम पुत्रही ।
शचीसमाचि तूंही हो, वर अन्य न योग्यही ॥२८॥

आदितिः—बाळे, नवऱ्याची आवडती हो. तसाच हा बाळ उभय कुलांना आनंद देणारा होवो. बसा. (सगळे प्रजापतीभोंवतीं बसतात.)

मारीचः—(एकेकाकडे बोट करून).

साध्वी शकुंतला, पुण्य संतान, आणि तूंहि हा ।
भक्ति वैभव आचार तिन्हीं दैवें इथें पहा ॥ २९ ॥

राजाः—प्रभो, आधीं मनोरथपूर्ति, नंतर दर्शन; म्हणून आपला कृपाप्रसाद खरोखर अद्भुत आहे. कारण—

फुलें अधीं लागति मागुतीं फळें,
उठोनि अभ्रें, मग वर्षती जळें ।
अशा क्रमें कारणकार्य चाललें
तुझ्या कृपेपूर्विंच भाग्य लाभलें ॥ ३० ॥

मातलिः—कर्तुमकर्तुम् सत्ताधीशांची कृपा अशीच असते.

राजाः—प्रभो, आपल्या आज्ञेंत वागणाऱ्या या शकुंतलेचें गांधर्व-विधीनें मी पाणिग्रहण केल्यानंतर,कांहीं दिवसांनीं हिच्या नातलगांनीं इजला मजकडे आणली असतां, स्मृतिभ्रंशामुळें मी हिला पतकरलें नाहीं; व अशारीतीनें आपल्याच वंशांतील कण्व ऋषींचा मजकडून अपराध घडला. परंतु पुढें मुद्रिका पाहिल्यावर त्यांची कन्या मी वरिली असल्याचें मला स्मरण झालें, याचा मला मोठा चमत्कार वाटतो.

पुढें उभा हस्ति न ओळखावा
तो जात तेव्हां गजभास व्हावा।
अणी पदें पाहुनि ये प्रचीती
तसाच तो मोह मदीय चित्तीं ॥ ३१ ॥

मारीचः——वत्सा, तूं स्वतःच्या अपराधाची शंका सोड. तसाच मोहहि तुझ्या ठिकाणीं असंभवनीय आहे. तेव्हां ऐक–

राजाः——प्रभो, माझें लक्ष आहे.

मारीचः——शकुंतलेची दशा प्रत्यक्ष पाहून ज्यावेळीं अप्सरस्तीर्थाच्या घाटावरून तिला घेऊन मेनका दाक्षायणीकडे आली, त्याचवेळीं दुर्वासाच्या शापामुळें या बिचाऱ्या धर्मपत्नीचा तूं त्याग केलास–उगीच नव्हे–हें मी समाधिज्ञानानें जाणलें. आणखी, अशा प्रकारच्या त्या शापाची मुद्रिकादर्शनानें परिसमाप्ति व्हावयाची होती.

राजाः——(समाधानाचा सुस्कारा देऊन) सुटलों मी एकदांचा आतां दोषांतून !

शकुंतलाः——(स्वगत) खरेंच! उगीच नाहीं बरें टाकणें झालें! पण मला कुणीं शाप दिल्याचें तर नाहीं बाई स्मरत. किंवा वियोगामुळें मन ठिकाणावर नसल्यामुळें शाप होऊनहि तो मला कळला नसेल. हं, यासाठींच माझ्या मैत्रिणींनीं पतीला अंगठी दाखव असें मला सांगितलें बरें का.

मारीचः—वत्से, तुला खरी स्थिति काय ती कळली आहे; तेव्हां आतां पतीवर रोष धरूं नकोस. लक्षांत घे कीं,

शापें त्यजी तुजसि हा स्मृतिशून्यचित्त
आतां तुझ्याचि पति अंकित मोहमुक्त।
जी आकृती मलिन दर्पणि रुद्ध होत
लाभे तिला सुपथ निर्मळ आरशांत ॥ ३२ ॥

राजाः—भगवान् म्हणतात तसेंच आहे.

मारीचः–वत्सा, आम्ही स्वतः ज्याचा विधिपूर्वक जातकर्म-संस्कार केला, अशा या शकुंतलेपासून झालेल्या तुझ्या पुत्राचें तूं अभिनंदन केलेंस ना ?

राजाः–प्रभो, हा तर माझ्या कुलाचा आधार आहे.

मारीचः–तसेंच हा पुढें चक्रवर्ती होणार हेंहि तुम्हांस ठाऊक असूं द्या. हें पहा–

न आंदोळे चाले स्थिर रथिं अशा सागर तरे
झणीं जिंकी सारे क्षितितल, पुढें वीर न ठरे।
इथें प्राण्यांना हा नमवि म्हणुनी ‘ सर्वदमन ’
पुढें लोकीं गाजे ‘ भरत ’ अवघे पोषुनि जन ॥ ३३ ॥

राजाः–याचे जातकर्मादि संस्कार भगवंतांनीं स्वतः केले असल्यामुळें या सर्व गोष्टी हा करील अशी आमची दृढ भावना आहे.

अदितिः–भगवन्, मुलीच्या मनोरथसिद्धीचें सविस्तर वृत्त कण्वऋषींना कळविण्यांत यावें. कन्यावत्सल मेनका तर इथें आपल्यापाशींच आहे.

शकुंतलाः–(स्वगत) माझ्या मनांत होतें तेंच भगवती बोलल्या.

मारीचः–तपोबलानें कण्वांना सर्व कांहीं विदित आहे.

राजाः--यामुळेंच ते मजवर कोपले नाहींत बरें का.

मारीच–तरी पण ही सुवार्ता त्यांना कळविणें इष्ट आहे. कोण आहे रे इथें ?

(प्रवेश करून.)

शिष्यः—भगवन्, हा मी आहें.

मारीचः— गालवा, आतांच्या आतां आकाशमार्गानें जाऊन माझ्या आज्ञेवरून कण्वऋषींना अशी सुवार्ता कळीव कीं, शापाचा परिहार झाल्यामुळें पूर्वस्मृति प्राप्त झालेल्या दुष्यन्तानें पुत्रवती शकुंतलेचा स्वीकार केला.

शिष्य:—जशी भगवंतांची आज्ञा. (जातो.)

मारीच:—वत्सा, तूंहि तुझा मित्र महेंद्र याच्या रथांत बसून पत्नी व पुत्र यांसह आतां आपल्या राजधानीला प्रयाण कर.

राजा:—जशी भगवंतांची आज्ञा.

मारीच:—तसेंच—

हरि बहु तव राज्यीं वृष्टिकर्ता असावा
करुनि बहुत यज्ञां तोष त्या तूंहि द्यावा ।
अमित दिन असेंची एकमेकां सहाय
करुनि उभय लोकां हो सुखाचा उपाय ॥ ३४ ॥

राजा:—भगवन्, मी या प्रमाणें कल्याणार्थ यथाशक्ति प्रयत्न करीन.

मारीच:—वत्सा, आणखी काय मी तुझें प्रिय करूं ?

राजा:—यापेक्षां प्रियतर असें काय असणें शक्य आहे ? तथापि आतां भगवंतांच्या मनांत प्रिय करावयाचेंच आहे तर हें भरतवाक्य असो—

प्रजाहिता नृपति करोत यत्न हो ।
प्रमाण ती श्रुतिरतपण्डितोक्ति हो ।
करो मला जननविमुक्त शंभु तो ।
स्वयंभु जो अखिल जगास शासितो ॥ ३५ ॥

(सर्व जातात.)

अंक ७ वा समाप्त.

महाराष्ट्र शाकुंतल समाप्त.

वर्णानुक्रमें श्लोकसूचि.

शुद्धिपत्र

पृ.	ओ.	अशुद्ध	शुद्ध
२	५	वसन्त	ग्रीष्म
४२	११	राजाः—	राजा,
६२	७	मागा दड्डनीयां	मार्गीं दंड्डनीयां

पुस्तकें मिळण्याचीं ठिकाणें:—

के. वि. गोडबोले, मु. पो. फलटण जि. सातारा.

नवीन किताबखाना, बुधवार पुणें.

परचुरे पुराणीक आणि मंडळी, माधवबाग मुंबई नं. ४.